

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

**ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ
ВІДХИЛЕНЬ ПОВЕДНКИ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК**

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2021

УДК 159.9:37.07](075.8)
П 863

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 6 від 31 травня 2021 р.)

Рецензенти:

Москалець В. П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та клінічної психології філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Янкович О.І. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Відповідальний редактор – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики початкової освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Світлана Романюк**

П 863 Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.-метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. – 368 с.
ISBN 978-966-423-649-9

У посібнику розглянуто теоретичні й прикладні основи профілактики та корекції відхилень поведінки; обґрунтовано актуальність проблеми формування нормативної поведінки дітей та молоді; розкрито суть понять поведінка, норма, відхилення від норми; узагальнено наукові погляди на природу відхиленої поведінки, її типи, чинники, закономірності формування; висвітлено психолого-педагогічні підходи до профілактики та корекції різних форм відхилень у поведінці, основних методів її профілактики та корекції.

Для викладачів, студентів вищих навчальних закладів і тих, хто цікавиться питаннями діагностики, корекції та профілактики відхилень поведінки.

УДК 159.9:37.07](075.8)

ISBN 978-966-423-649-9

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
© Мафтин Л.В. (укладач), 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ ПОВЕДІНКИ»	7
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ	15
Вступ до дисципліни. Соціальна норма та нормативна поведінка.....	15
Типологія відхилень поведінки	34
Детермінація відхилень поведінки	43
Сім'я як соціально-педагогічний чинник відхильної поведінки	50
Школа як чинник як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки	61
Діагностика відхилень поведінки	74
Психологічні основи профілактики та корекції відхилень поведінки	95
Агресивна поведінка: профілактика та корекція	108
Гіперактивність учнів молодшого шкільного віку та її корекція	124
Адиктивна поведінка, її профілактика та корекція.....	143
ЗАВДАННЯ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	165
САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ (методичні рекомендації).....	182
ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ	194
Орієнтовний перелік завдань до підсумкового контролю знань студентів	194
Тестові завдання до дисципліни	197
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	212

ЛІТЕРАТУРА	276
ДОДАТКИ	285
Основні пояснення поведінки зарубіжними дослідниками	285
Основні пояснення поведінки вітчизняними дослідниками	287
Корекційна програма для важковиховуваних школярів (за Ключе)	288
Діагностичні методики	289
Ігри й вправи для заспокоєння дітей, зняття збудження та імпульсивності	303
Тренінги	310
Попередження та корекція агресивності в молодшому шкільному віці. Психологічний тренінг	310
Тренінг «Безпека в Інтернеті»	323
Усвідомлене й відповідальне батьківство. Тренінг для батьків	328
Лист-розкаяння батька	340
Пам'ятка для батьків гіперактивної дитини	342
Схема спостереження за поведінкою дитини, що постраждала від насильства.....	344
Рекомендації щодо роботи з дітьми для попередження насильства (Пам'ятка для шкільного персоналу)	346
Алгоритм дій працівників системи освіти у випадку виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми	248
Методи роботи щодо подолання агресивності.....	350
Правила безпечного користування Інтернетом.....	352
Рекомендації батькам щодо профілактики інтернет-залежності дитини	352
Законодавство України щодо протидії булінгу.....	354

ПЕРЕДМОВА

В умовах демократизації суспільства, реформування вітчизняної освіти, розбудови правової держави, особливої актуальності набуває проблема психолого-педагогічного впливу на учнів з різними відхиленнями у поведінці. Синкретичний характер цієї проблеми обумовлює увагу до неї науковців різних галузей: педагогів, психологів, філософів, соціологів, медиків та ін..

Феномен такої поведінки має складний характер; у науковій літературі є різні підходи до його пояснення: поведінка, що виходить за межі норм, прийнятих у суспільстві; відхиляється від норм у свідомості, діяльності; порушує морально-етичні приписи й створює загрозу благополуччю міжособистісних відносин; є соціально дезадаптивною; виявляється у вчинках, що не відповідають моральним і соціальним нормам та ін. Водночас більшість дослідників звертає увагу на основну ознаку такої поведінки - порушення моральних і соціальних норм.

Відхилення від норми у поведінці зростаючої особистості детермінуються біологічними (погана генетика, дисфункція гормональної системи організму, негативний стан довкілля); соціально-економічними (зниження життєвого рівня населення, безробіття, доступність для неповнолітніх тютюну, алкоголю, реклама психоактивних речовин); соціально-педагогічними (деформація педагогічних функцій сучасної сім'ї, низька комунікативна культура педагогів, гальмування фундаментальних потреб особистості – поваги, прийняття, любові; недостатня підготовка учителів до організації профілактичної роботи щодо запобігання проявів відхиленої поведінки); соціально-культурними (девальвація моральних цінностей, негативний вплив засобів масової інформації); психологічними (соціальна незрілість, нездатність прогнозувати наслідки власних дій, низький рівень інтелектуального розвитку) та іншими чинниками.

Дослідники цієї проблеми звертають увагу на посилення соціального розшарування суспільства, невідповідність соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, дефіцит засобів і технологій розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації кожної людини, недостатньо високий

рівень психологічної компетентності більшості населення, у тому числі тих фахівців, які покликані надавати допомогу дітям і підліткам з поведінковими відхиленнями тощо. У зв'язку з цим навчальна дисципліна «Профілактика та корекція відхилень поведінки» є важливою складовою професійної підготовки студентів, оскільки сприяє формуванню готовності майбутніх педагогів, психологів до роботи з дітьми, які мають відхилення у поведінці.

Навчальний посібник «Профілактика та корекція відхилень поведінки» розкриває природу, зміст, види та форми прояву відхилень у поведінці дітей та підлітків; висвітлює чинники, що зумовлюють її формування; обґрунтовує методи діагностики поведінки, яка відхиляється від норми, методологію профілактики та корекції відхиленої поведінки, розкриває її практичні аспекти.

У посібнику узагальнено основні наукові підходи до проблеми профілактики та корекції відхилень поведінки, систематизовано бібліографію; подано опорні конспекти лекцій, завдання до семінарських занять і самостійної роботи. Поглибленому засвоєнню матеріалу сприятиме уміщений в посібнику короткий термінологічний словник, тестові завдання до дисципліни та практично спрямовані додатки. Навчальні матеріали упорядковано згідно ключової проблематики курсу, в основу якої покладено напрацювання таких вітчизняних дослідників, як О.Безпалько, О.Бондарчук, Л. Вольнова, О. Глузман, О. Камінська, А. Капська, Н. Квітковська, В.Корнешук, С. Кузікова, В. Кузьменко, А. Лобанова, А. Любченко, Н. Максимова, В. Москалець, С.Немченко, В. Оржеховська, В. Ортинський, В. Панок, Н. Пихтіна, А. Самойлов, М. Фіцула, О. Христук, Ю. Чала, Д. Швець, О. Янкович та ін.. Практичні аспекти представлено результатами власного доробку укладача, обумовленого досвідом викладання означеної навчальної дисципліни.

Посібник буде корисним для викладачів і студентів вищих навчальних закладів, шкільних психологів, педагогів, соціальних працівників, співробітників правоохоронних органів, усіх, хто бажає ознайомитися з психологією відхиленої поведінки особистості, прагне удосконалювати свою професійну діяльність.

ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ ПОВЕДІНКИ»

Навчальна дисципліна «Профілактика та корекція відхилень поведінки» є дисципліною вільного вибору зі спеціальності 013 «Початкова освіта» для здобувачів вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр, яка викладається у 8 семестрі в обсязі 5 кредитів (150 годин: л.-15 год.; сем - 30 год., самост. р-та - 105 год.). Форма контролю – залік.

У курсі «Профілактика і корекція відхилень поведінки» вивчаються питання виникнення відхилень у поведінці особистості, розглядаються історичні й сучасні наукові погляди на природу відхиленої поведінки: її детермінації (причини, мотиви, чинники), закономірності формування, механізми функціонування. Слухачі курсу зможуть навчитися стратегіям та тактикам профілактичної та корекційної роботи з різними віковими групами учнів, виробити вміння вести психолого-педагогічні спостереження за поведінкою школярів, особливостями регуляції відхилень поведінки учнів, використовувати методи діагностики, профілактики та корекції відхилень поведінки молодших школярів.

Теоретичні знання та практичні вміння, засвоєні у процесі вивчення дисципліни «Профілактика та корекція відхилень поведінки» сприяють формуванню у студентів професійно важливих якостей. Знання з психології відхилень поведінки особистості можуть бути використані у процесі написання магістерської роботи та безпосередньо професійної діяльності у сфері освіти, профілактики та корекції поведінкових відхилень учнів.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета: формування у студентів знань про відхилення поведінки, їх профілактику та корекцію.

Завдання:

- розкрити зміст, типологію, прояви відхилень поведінки;
- визначити чинники виникнення відхилень поведінки;
- висвітлити особливості діяльності педагога та практичного психолога з профілактики та корекції основних відхилень поведінки;
- сприяти здобуттю знань, виробленню умінь і навичок, необхідних для успішного оволодіння майбутньою професійною діяльністю.

Пререквізити. Ефективності засвоєння курсу «Профілактика та корекція відхилень поведінки» сприяє вивчення таких дисциплін: «Вікова та педагогічна психофізіологія», «Психологія загальна та вікова», «Педагогічна психологія», «Теорія та методика виховання», «Психологія розвитку особистості молодшого школяра», «Психолого-педагогічна діагностика в роботі вчителя початкових класів», «Профілактика булінгу та різних проявів насильства в роботі з молодшими школярами», «Основи інклюзивної педагогіки», «Робота вчителя з обдарованими дітьми», «Коучинг в освіті», «Індивідуальна робота з різними категоріями дітей молодшого шкільного віку», «Тренінг педагогічного спілкування вчителя».

Ця дисципліна складає підґрунтя для готовності фахівця здійснювати ефективну професійну діяльність щодо профілактики і корекції відхилень поведінки.

Результати навчання

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:** термінологічну систему курсу; зміст тем, які висвітлюють актуальні проблеми профілактики і корекції відхилень поведінки; критерії нормативної поведінки; види, чинники виникнення відхилень у поведінці дитини та форми їх прояву; методи діагностики, профілактики й корекції відхилень поведінки учнів.

уміти: виявляти критерії нормативної поведінки, види відхилень поведінки; визначати фактори, що сприяють відхиленням поведінки; надавати психолого-педагогічну допомогу особистості з відхиленнями поведінки, здійснювати її профілактику та корекцію.

У результаті вивчення навчальної дисципліни у студентів згідно з ОПП мають бути сформовані такі компетентності:

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК-4. Здатність працювати в команді.

ЗК-5. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

ЗК-6. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК-7. Здатність діяти соціально відповідально і свідомо.

ЗК-8. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

Спеціальні (фахові) компетентності спеціальності (СК) :

СК-2. Здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, використовувати відкриті ресурси, інформаційно-комунікаційні та цифрові технології, оперувати ними в професійній діяльності.

СК-4. Здатність управляти власними емоційними станами, налагоджувати конструктивну та екологічну взаємодію з учасниками освітнього процесу, формувати мотивацію здобувачів початкової освіти до навчання та організовувати їхню пізнавальну діяльність.

СК-11. Здатність до здійснення профілактичних заходів щодо збереження життя та здоров'я учнів початкової школи, до надання їм домедичної допомоги, до протидії та попередження булінгу, різних проявів насильства.

Програмні результати навчання

ПР-04 Збирати, інтерпретувати та застосовувати інформацію, критично оцінювати достовірність та надійність інформаційних джерел, дотримуватися юридичних і етичних вимог щодо використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій у перебігу педагогічної діяльності в початковій школі.

ПР-09 Організовувати конструктивну та екологічну взаємодію з учасниками освітнього процесу початкової школи, використовувати практики самозбереження психічного здоров'я, усвідомленого емоційного реагування.

ПР-16 Здійснювати профілактичні заходи щодо збереження життя та фізичного й психічного здоров'я здобувачів початкової освіти, надавати їм домедичну допомогу, планувати та реалізовувати заходи щодо попередження і протидії булінгу та різних та різних проявів насильства серед учнів початкової школи й інших учасників освітнього процесу.

ЗМ.1. Теоретичні основи профілактики та корекції відхилень поведінки

Тема 1. Вступ до дисципліни. Соціальна норма та нормативна поведінка. Завдання курсу. Поняття «норми». Критерії нормативної поведінки. Визначення поняття відхиленої поведінки. Нестандартна поведінка.

Тема 2. Типологія поведінки з відхиленнями. Концепції відхилень поведінки та їх характеристика. Загальнонауковий підхід до класифікації відхилень поведінки. Види відхилень поведінки. Стадії та рівні прояву відхилень поведінки.

Тема 3. Детермінація відхиленої поведінки. Основні теоретичні підходи до пояснення причин відхилень поведінки. Групи факторів, що зумовлюють відхилення у поведінці особистості. Психобіологічні, індивідуально-психологічні чинники поведінкових відхилень.

Тема 4. Сім'я як чинник відхиленої поведінки особистості. Благополучна і неблагополучна сім'я. Стилi виховання у педагогічно неспроможних сім'ях. Класифікація відхилень поведінки дітей у сім'ї.

Тема 5. Школа як соціально-педагогічний чинник відхиленої поведінки неповнолітніх. Важковиховуваність та важконаучуваність. Педагогічна занедбаність. Форми негативних педагогічних впливів у школі. Шкільна дезадаптація.

ЗМ.2. Особливості, профілактика та корекція основних видів відхилень поведінки

Тема 1. Діагностика відхилень поведінки. Вимоги до змісту, форм і методів психолого-педагогічної діагностики. Програма дослідження особистості важковиховуваного учня. Методи діагностики особливостей відхиленої поведінки.

Тема 2. Психологічні умови профілактики та корекції відхилень поведінки. Суть психологічної профілактики та корекції. Мета корекційного впливу та зміст корекційної діяльності. Види психологічної профілактики та корекції відхиленої поведінки. Принципи психологічної корекції. Методи й форми профілактики та корекції поведінки учня з відхиленнями поведінки. Етапи корекційної роботи та їх характеристика.

Тема 3. Агресивна поведінка: профілактика і корекція. Поняття агресивності. Класифікація видів агресії. Програма психолого-педагогічної корекції агресивності. Вандалізм та булінг. Заходи щодо профілактики булінгу в школах.

Тема 4. Гіперактивність у дітей молодшого шкільного віку та її корекція. Гіперактивність як типове порушення поведінки. Причини. Основні прояви в учнів молодшого шкільного віку. Корекційно-розвивальна робота з гіперактивними дітьми.

Тема 5. Адиктивна поведінка, її корекція та профілактика. Хімічні адикції. Віртуальні адикції. Фізіологічні адикції. Заходи щодо корекції і профілактики.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

- Поняття про відхилення поведінки.
- Типи відхилень поведінки та їх характеристика.
- Чинники відхилень поведінки.
- Сім'я як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки.
- Школа як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки.
- Діагностика відхилень поведінки.
- Загальні засади корекції відхилень поведінки.
- Профілактика відхилень поведінки молодшого школяра.
- Агресія як основа проявів відхиленої поведінки, її профілактика та корекція.
- Гіперактивність учнів молодшого шкільного віку, її корекція та профілактика.
- Адиктивна поведінка, її корекція та профілактика.

ТЕМАТИКА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

- Виховання «важких» дітей у педагогічній системі А.С.Макаренка.
- Відхилення у сексуальному розвитку дитини.
- Суспільні та середовищні чинники відхиленої поведінки.
- Стили сімейного виховання та їх вплив на поведінку дитини.
- Низька самоповага як один із чинників відхилень у поведінці учнів молодшого шкільного віку.
- Діагностичний підхід як важлива умова професійної діяльності вчителя.
- Психолого-педагогічні технології корекції відхилень поведінки.
- Особливості профілактики та корекції правопорушень серед учнів молодшого шкільного віку.
- Супутні розлади учнів з гіперактивністю.
- Документація практичного психолога по роботі з учнями «групи ризику».

КОНТРОЛЬ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Комплексний контроль знань студентів з курсу *«Профілактика та корекція відхилень поведінки»* здійснюється на основі результатів проведення поточного, модульного та підсумкового контролю знань(залік).

Форми поточного контролю:

Усне опитування: усна відповідь студента на одне із питань теми; доповнення; участь в обговоренні проблемних питань; виконання аудиторних вправ; робота в групах, захист завдань самостійної роботи.

Письмове опитування: письмова відповідь студента на одне із питань теми, термінологічний диктант, тестування, творче завдання, виконання завдань практичного змісту, конспектування літератури, ведення термінологічного словника, виконання завдань пошукової роботи, модульні контрольні роботи; підсумкова залікова робота.

Форма підсумкового контролю: залік.

Засоби оцінювання: контрольні роботи; тести; реферати; презентації результатів виконаних завдань та самостійних досліджень.

Критерії оцінювання знань студентів

Оцінювання знань студентів здійснюється на основі результатів поточного та модульного контролю знань. Об'єктом оцінювання знань є програмовий матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час поточного контролю та модульних контрольних робіт.

Поточний контроль знань і умінь студентів з дисципліни «Профілактика та корекція відхилень поведінки» здійснюється у формі семінарських занять. Основними критеріями оцінювання навчальної діяльності студентів є її систематичність та результативність. Показниками систематичності навчальної діяльності є відвідування студентами лекційних та семінарських занять з курсу, їх активність, своєчасне і самостійне виконання навчальних завдань та модульних контрольних робіт. Показником результативності є правильність виконання на семінарських заняттях усіх видів робіт. Система оцінювання знань є накопичувальною (складається із суми балів за різними видами здійсненого контролю).

Оцінювання знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою. Вивчення курсу розподілено на два модулі; оцінювання знань студентів за перший і другий модуль дорівнює 60 балам (30+30). Форма підсумкового контролю - залік. Залік може проводитися як в усній, так і в письмовій формі, передбачає два питання (теоретичне й практичне), відповіді на які дають

можливість оцінити рівень оволодіння теоретичним матеріалом, а також уміння застосовувати ці знання у практичній діяльності (1 питання - 20 балів; 2 питання - 20 балів; разом - 40 балів).

Інший варіант: виконання тестових завдань у системі Moodle chnu (40 тестів; 1 тест =1 бал; разом - 40 балів).

Загальна кількість балів = 100 (60+40).

Відповіді студентів на семінарських заняттях протягом семестру оцінюються у межах від 0 до 3-х балів за кожне семінарське заняття; разом з оцінкою за модульні контрольні роботи - до 60 балів

3 бали – вичерпна відповідь на питання семінарського заняття, студент демонструє вільне володіння навчальним матеріалом різного ступеня складності; глибоко засвоїв увесь матеріал теми; послідовно, логічно і вірно його відтворює, може пов'язати теоретичні та практичні сторони теми; вільно відповідає на нестандартні запитання, показує знання монографічного матеріалу з питання, вірно обґрунтовує наукові поняття, володіє навичками виконання практичних завдань, виявляє вміння самостійно узагальнювати матеріал, не допускає при цьому помилок, дотримується академічної доброчесності;

2 бали – студент виявляє достатньо повні знання матеріалу; не допускає суттєвих недоліків у відповіді; дотримується академічної доброчесності, вірно використовує теоретичні положення і володіє навичками при виконанні практичних завдань, але припускається окремих помилок або неточностей у формулюваннях, порушує логіку та послідовність у викладенні програмного матеріалу та має труднощі при виконанні практичних завдань;

1 бал – виставляється у випадку, коли студент дотримується академічної доброчесності, загалом засвоїв основний матеріал, але погано орієнтується в окремих теоретичних положеннях, припускається помилок або неточностей у формулюваннях, порушує логіку та послідовність у викладенні матеріалу теми; на поставлені запитання відповідає з помилками, однак спроможний зі сторонньою допомогою їх виправити; має труднощі при виконанні практичних завдань;

0,5 балів - у випадку, коли студент дотримується академічної доброчесності, володіє знаннями щодо значної частини програмного матеріалу теми фрагментарно, припускається суттєвих

помилки, «прикутий до конспекту», з великими труднощами виконує практичну роботу;

0 балів - у випадку, коли студент не засвоїв матеріал теми, не відповів на питання, не виконав практичні завдання, самостійну роботу, є порушення академічної доброчесності.

Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

Сума балів за усі види навчальної діяльності	Загальна оцінка за національною шкалою	ОЦІНКА ECTS	Критерії оцінювання (залік)
90 – 100	зараховано	A	Відмінно – високий рівень навчальних досягнень, знань (умінь) у межах обов’язкового матеріалу з можливими незначними недоліками
80-89	зараховано	B	Дуже добре – достатньо високий рівень знань (умінь) у межах обов’язкового матеріалу без суттєвих (грубих) помилок
70-79	зараховано	C	Добре – у цілому добрий рівень знань (умінь) із незначною кількістю помилок
60-69	зараховано	D	Задовільно – посередній рівень знань (умінь) із значною кількістю недоліків, достатній для подальшого навчання або професійної діяльності
50-59	зараховано	E	Достатньо – мінімально можливий допустимий рівень знань (умінь)
35-49	не зараховано	FX	Незадовільно з можливістю повторного складання – незадовільний рівень знань, з можливістю повторного перескладання за умови належного самостійного доопрацювання
1-34	не зараховано	F	Незадовільно з обов’язковим повторним вивченням курсу – досить низький рівень знань (умінь), що вимагає повторного вивчення дисципліни

**Критерії оцінювання знань студентів
з дисципліни «Профілактика та корекція відхилень поведінки»
для ЗФН**

(залік в умовах дистанційного навчання)

Загальна кількість балів - 100. З них:

- 20 балів за відвідування лекційних занять з елементами практикуму;
- 40 балів за виконання індивідуальних практичних завдань;
- 40 балів за усну відповідь у режимі онлайн (або ж інший варіант - виконання тестових завдань: 1 тест = 1 балу).

ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Змістовий модуль 1

**Теоретичні основи профілактики та корекції відхилень
поведінки**

**Тема. Вступ до дисципліни. Соціальна норма
та нормативна поведінка**

1. Завдання курсу. Поняття «норми». Критерії нормативної поведінки.
2. Відхилена поведінка.
3. Нестандартна (творча) поведінка.

Ключові поняття теми: норма, соціальна норма, поведінка, нормативна поведінка, відхилення від норми, девіації, патологія.

1. Завдання курсу. Поняття «норми». Критерії нормативної поведінки. Однією з актуальніших проблем сьогодення є зростання кількості проявів відхилень поведінки серед неповнолітніх і молоді. Хоча у багатьох випадках порушення норм неповнолітніми не становлять серйозної суспільної небезпеки, оскільки характеризуються примітивністю способів вчинення, як правило мають виражену дитячу «мотивацію», однак є небезпечними і в разі відсутності своєчасного реагування з боку батьків, вихователів, громади можуть привести до деформації особистості. Вивчення та аналіз існуючих думок, поглядів, теорій щодо проблеми відхилень у поведінці особистості дає можливість визначити основні причини виникнення відхиленої поведінки, окреслити шляхи профілактики та корекції цих відхилень. Тож серед важливих завдань, що стоять на сучасному етапі перед школою, є вирішення проблеми

організації ефективної роботи з профілактики поведінки школярів, що відхиляється від норми.

Поведінкові відхилення належать до проблем, що так чи інакше присутня в особистісній життєдіяльності багатьох людей. Відхилення поведінки є предметом дослідження таких наук, як соціологія, культурологія, філософія, юриспруденція, медицина, психологія, педагогіка. Динамізм соціально-економічних процесів, кризова ситуація, яка нині виникла у багатьох сферах суспільного життя і продовжує поглиблюватись, неминуче ведуть до збільшення відхилень (девіацій, лат. «deviation» - відхилення) у поведінці особистості. Особливо небезпечними є відхилення у поведінці серед дітей молодшого шкільного віку, неповнолітніх, оскільки вони можуть негативно вплинути на весь подальший процес формування особистості, сприяти вчиненню правопорушень і злочинів. Погодимось із думкою багатьох учених, які вважають, що своєчасне попередження негативної, асоціальної, відхиленої поведінки повинно стати пріоритетним напрямком роботи з дітьми та молоддю, а це відповідає принципам демократизації, гуманізації, гуманітаризації освіти і виховання.

Питанням попередження відхилень у формуванні особистості та її поведінці нині надається першочергове значення. Державна політика з профілактики асоціальної поведінки молоді відображена у низі документів - законів, указів, постанов, державні й адміністративні закони і акти Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти, Міністерства у справах молоді та спорту щодо попередження і подолання деструктивної поведінки дітей і молоді.

Виникнення відхиленої поведінки особистості відбувається під впливом соціально-економічних, морально-психологічних та інших чинників. Дослідники цієї проблеми звертають увагу на посилення соціального розшарування суспільства, невідповідність соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, дефіцит засобів і технологій розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації кожної людини, недостатньо високий рівень психологічної компетентності більшості населення, у тому числі тих фахівців, які покликані надавати допомогу особистостям з поведінковими відхиленнями тощо. У зв'язку з цим формування готовності майбутніх психологів, педагогів до роботи з дітьми, які

мають відхилення у поведінці і, відповідно, навчальна дисципліна «Профілактика та корекція відхилень поведінки» є важливими складовими професійної підготовки студента.

Курс «Профілактика та корекція відхилень поведінки» покликаний висвітлити механізми та умови виникнення поведінкових порушень, соціально-психологічних чинників, що детермінують виникнення тих чи інших відхилень; обґрунтувати взаємозалежність між обставинами виховання та розвитку дитини і підлітка в сімейному, шкільному й інших соціальних середовищах і виникненням відхилень поведінки; розкрити специфіку психолого-педагогічної діагностики школярів з метою встановлення тих чи інших поведінкових або особистісних порушень, сучасні підходи до профілактики й корекції проявів порушень поведінки, особливості надання психолого-педагогічної допомоги учням з різними видами поведінкових відхилень. Реалізація цих завдань зумовила поділ курсу лекцій на два розділи. У першому висвітлюються психологічні особливості й чинники виникнення відхиленої поведінки особистості, а в другому – розкриваються практично-психологічні основи профілактики і корекції відхилень поведінки неповнолітніх.

У людському суспільстві завжди були, є і будуть особи, поведінка яких за тими чи інакшими параметрами не відповідає загальноприйнятим нормам. Тож одним із вагомих завдань, що нині стоять перед школою, є вирішення проблеми організації ефективної роботи з профілактики поведінки школярів, що відхиляється від норми. Поведінку особистості загалом розглядають як взаємодію з довкіллям, опосередковану її зовнішньою і внутрішньою активністю у формі цілеспрямованої послідовності вчинків. При цьому кожний вчинок особистості є свідомою дією, актом морального самовизначення, в якому людина стверджує себе як особистість у ставленні до іншої людини, самої себе, соціальної групи або суспільства, життя загалом. За поведінкою особистості можна визначати успішність її соціалізації, тобто процесу входження до різних спільнот людей. Слід зауважити, що важливою складовою процесу соціалізації людини є виникнення і розвиток уявлень про правила поведінки, що співпадають чи не співпадають з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється або засуджується, що дозволено

або заборонено тощо. Саме ці уявлення реалізуються в актах поведінки людини.

Поняття «норма» досить широке, в енциклопедичній літературі визначається як «регулююче правило, яке вказує межі свого застосування». Існує два підходи щодо розуміння цього терміна: природний стан деяких суб'єктів (систем, відносин, процесів); правило поведінки, пов'язане з волею та свідомістю людини, що виникає у процесі культурного розвитку і соціальної організації суспільства. У соціальній педагогіці поняття «норма» дослідники (О.Безпалько, А.Капська, А.Мудрик та ін.) використовують для характеристики процесу розвитку й соціального становлення дитини, що дозволяє виокремити певну межу, відповідно до якої можна уточнювати причини відхилень, з'ясовувати, яким чином вони впливають на процес соціалізації дитини, і на основі цього будувати соціально-педагогічну роботу.

З поняттям «норма» тісно пов'язане поняття «поведінка». У педагогічній літературі (С.Бородін, М.Дубінін, І.Карпець, С.Немченко) цей термін розглядається як деяка відносно узгоджена й послідовна сукупність вчинків особистості, яка може мати місце у ситуаціях, що визначаються соціальною групою і регулюються певними правилами чи нормами. На думку В.Оржеховської поведінка характеризується як зовнішні прояви психічної діяльності та спосіб життя. Поняття також широко використовується для визначення активності людини, поряд з такими її проявами, як діяльність спілкування, пізнання. Згідно з М.Басовим, «поведінка – це всі види та форми активності людини, яка визначається впливом на неї фізичного та соціального оточення, що виявляється у її ставленні до цього оточення». Учений підкреслює, що поведінка – це не сукупність реакцій на зовнішні стимули, а активність діяльності людини. Причому під активністю мається на увазі не активність психічної функції, а активність, що проявляється у взаємодії організму з довкіллям.

Сучасне розуміння поведінки виходить далеко за рамки сукупності реакцій на зовнішні стимули, наприклад, у психологічному словнику поведінка визначається як притаманна істотна взаємодія з довкіллям, опосередкована їх зовнішньою та внутрішньою активністю. Під зовнішньою активністю людини розуміють суб'єктивне реагування особистості на вплив

біосоціального середовища. Внутрішніми складовими поведінки є: мотивація і цілеспрямованість, когнітивна переробка, емоційні реакції, процеси саморегуляції.

О.Змановська дає таке формулювання поняття «поведінка» – це «процес взаємодії особистості з довкіллям, опосередкований індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю особистості, який має форму переважно зовнішніх дій і вчинків». На її думку, найбільш важливими чинниками людської поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю: формується та реалізується у суспільстві; тісно зв'язана з мовленнєвою регуляцією та цілеспрямована.

Отже, «поведінка» - це деяка відносно узгоджена і послідовна сукупність вчинків особистості, яка може мати місце у ситуаціях, які визначаються соціальною групою і регулюються певними правилами (нормами). У цілому поведінка особистості відбиває процес її соціалізації – інтеграції у соціумі. До *загальних характеристик поведінки* відносять: умотивованість – внутрішня готовність діяти, спрямована потребами та цілями особистості; адаптивність – відповідність головним вимогам оточення; автентичність – відповідність поведінки індивідуальності, її природність для особистості; продуктивність – реалізація усвідомленої мети; адекватність – відповідність конкретній ситуації. Більш *частковими*, про те не менш важливими, є такі *ознаки поведінки*, як: рівень активності (енергійність та ініціативність); емоційна виразність (сила та характер прояву афектів); динамічність (темп); усвідомленість (розуміння своєї поведінки, здатність пояснювати її словами); довільність (самоконтроль)

С.Немченко виокремлює три *групи факторів, які впливають на становлення поведінки*:

- 1) індивідуально-психологічні особистісні фактори: потреби, мотиви, цілі, думки тощо;
- 2) соціально-групові фактори: характер між особистісних взаємовідносин, групові норми, цінності, орієнтації, ролі, вплив середовища;
- 3) соціально-культурні детермінанти: елементи культури (цінності та норми), які регулюють суспільні взаємодії.

Нині існує близько 200 визначень поняття норми, яке обґрунтовують такі підходи, як психологічний; соціальний;

соціально-адаптаційний; соціально-психологічний; етнокультурний; гендерний; професійний; нозоцентричний; нормоцентричний; феноменологічний, педагогічний. Норми багатофункціональні, вони мають відношення до всіх сторін нашого життя; регуляція поведінки у суспільстві відбувається у відповідності з домінуючою ідеологією, з системою цінностей, потреб, інтересів.

Особливі труднощі викликає така властивість норми, як її відносність та динамічність. З розвитком суспільства з'являються та зникають різного роду установи і приписи, у процесі таких змін соціальні норми нерідко породжують в індивідуальній свідомості негативні відчуття – від простого нерозуміння до відкритого протесту.

Розглядаючи поняття «норма», Ю.Клейберг акцентує наступне: норма як розпорядження або заборона; норма як ідеал, як відповідність вимогам соціального середовища у якому людина існує та діє; норма як діапазон варіативності, притаманний більшості членів даної популяції; норма як відповідність певним теоретико-психологічним конструктам. Норма – наявний у соціальній спільноті чи групі стандарт, зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності. Зазначимо: якщо поняття «норма» стосується усієї діяльності людини, то поняття «соціальна норма» відноситься до сфери її суспільної поведінки. Приписи, обмеження, вказівки до соціальної дії і виражають соціальні очікування «правильної» (належної) поведінки. Певна упорядкованість людей у суспільстві якраз і є результатом відповідності загальним очікуванням або нормам, система яких називається нормативним порядком, що забезпечує збереження і відтворення зразка. Соціальна норма не обов'язково виражає реальну поведінку - це скоріше «очікувана» поведінка.

Є.Туріель виділяє три основних домена соціальних правил і норм, що розрізняються за важливістю, значенням, генезисом і рівнем узагальнення: моральні, конвенціональні та персональні норми. Моральні норми фокусуються на вимогах, заснованих на благополуччі й основних правах особистості. Конвенціональні норми – це стандарти, що регламентують життєві ситуації в соціумі, персональні норми – індивідуальні пріоритети й переваги особистості в сфері організації власної життєдіяльності. Згідно з

поглядами Л.Колберга, конвенціональні й персональні норми значною мірою залежать від культурних традицій та звичаїв різних соціальних спільнот, тоді як моральні норми становлять абсолютні імперативи, призначені для виконання усім людям.

Соціальні норми є регуляторами наявних у соціумі суспільних відносин між людьми, організаціями, колективами, соціальними групами тощо. Цілісна, динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя людей, засобом громадського управління, організації та функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей, прав людини, стимулювання зростання добробуту народу. Для регулювання соціальних норм кожне суспільство вводить соціальні обмеження (міфи, табу, релігійні догмати, традиції тощо), які взаємодоповнюють один одного, утворюючи надзвичайно ефективний регулятор людських учинків.

Сучасна психологія пов'язує поняття норми з нормальністю особистісного розвитку, зі здатністю адаптуватися у соціальному середовищі. Варто звернути увагу на два види чинних норм: моральні (духовні) та морально-етичні норми. Носієм моральних норм виступає сама людина, а також соціальні інститути такі, як родина, релігійні конфесії, суспільні організації. Духовно-моральні норми (духовність в цілому пов'язується зі здатністю людини жити згідно з загальнолюдськими цінностями; усвідомленням свого існування; самореалізацію у діяльності; сприянням прогресу) існують у різних формах. Це, насамперед загальнолюдські цінності, представлені у світових релігіях, художній культурі і науковій думці. Також до них можна віднести народні традиції та звичаї, міжнародні конвенції і декларації. У низці випадків моральні норми поєднуються з етичними нормами (очікування-приписи певної соціальної групи, реальної чи номінальної, у ставленні до її членів; етичні норми, як правило, є прямим наслідком моральних цінностей, але можливе виникнення протиріч між ними у випадку законів асоціальних груп. Суттєвим для є також розгляд так званих соціально-психологічних норм, які виступають у вигляді установок (установка – здатність суб'єктів сприймати або діяти визначеним способом); кожна установка має свою структуру: когнітивну (уявлення, знання про об'єкт або явище); афективну (емоційно-оцінне ставлення до об'єкта); поведінкову (готовність особистості реалізувати визначену поведінку у ставленні до об'єкта).

У процесі розгалуження норми та відхилення від неї, підкреслює В.Менделевич, пропонується аналізувати ще й комунікативний стиль, емоційно-вольові характеристики та інші особливості. На думку І.Беха, «у вихованні особистості мірилом унормованості поведінки служить її відповідність соціальним нормам, до яких належить індивід. Звичайно, цивілізоване суспільство завжди гармонійно поєднує загальнолюдські й національні моральні норми – цінності, які й мусить свідомо привласнити людина».

Отже, норма - це явище суспільної свідомості у вигляді вимог, які поділяє більшість членів суспільства, що створюють оптимальні умови існування окремого індивіда з урахуванням його соціальної ролі.

Способи отримання норми нерідко називають *критеріями*. Одним із найпоширеніших та загальних є *статистичний критерій* (метод), який дозволяє визначити норму для будь-якого явища за допомогою підрахунку частоти, з якою воно зустрічається. З точки зору математичної статистики нормальним є все те що, зустрічається часто, тобто не менше ніж в 50%. У відповідності до закону нормального розподілу, 2-3% людей з обох сторін від «нормальної» більшості будуть мати явні порушення поведінки, приблизно по 20% з обох сторін відповідно – невеликі відхилення. Отже, конкретна форма поведінки може визнаватися нормальною в тому випадку, якщо вона зустрічається у більшості людей.

М.Раттер підкреслює, що для оцінювання можливого відхилення у будь-якій поведінці слід використовувати декілька різних *критеріїв*: нормативи, що відповідають віковим особливостям і статевій належності дитини; тривалість відхилення; життєві обставини; соціокультурне оточення; ступінь відхилення; тип симптому, його частота, тяжкість; ситуаційна специфічність симптому; зміна поведінки.

Отже, оцінка будь-якої поведінки передбачає порівняння її з певною нормою (від лат. *norma* - точний припис, зразок).

Л.Е. Орбан-Лембрик, зазначає, що норми становлять сукупність вироблених і санкціонованих групою правил і вимог, які регулюють поведінку індивіда, зумовлюють специфічну для кожної групи систему взаємодії, взаємовпливу і спілкування. На її думку норму характеризують такі параметри:

- норма є продуктом соціальної взаємодії, що виникає в процесі життєдіяльності групи;
- норма може бути задана більш широким соціальним оточенням;
- для кожної ситуації норми не встановлюються, вони формуються для більшості ситуацій;
- система норм забезпечує індивіда орієнтирами в навколишньому світі;
- соціальні норми не лише уніфікують поведінку в групі, а й регулюють внутрішню групову відмінність;
- норма може приписувати стандарти поведінки в загальній ситуації, а може визначати реалізацію конкретної ролі у конкретній дії, в якій опиняється людина, як носій ролі;
- норми різняться за ступенем прийняття їх групою: одні - схвалюють майже всі, інші - підтримує меншість;
- норми різняться за мірою, широтою девіантності, які вони допускають, а також діапазоном санкцій, які при цьому застосовуються;
- групові норми призначені забезпечувати існування групи як цілісної системи;
- норми можуть бути чинником ригідності особистості, обмежувати діяльність у нових чи незвичайних ситуаціях, гальмуючи процеси індивідуального розвитку

Основними видами нормативних систем у сучасному суспільстві є: право, мораль, звичаї і традиції. Норма є історично відпрацьованим, узагальненим соціальним приписом, обов'язковим для виконання з боку усіх людей та у будь-якій ситуації. Визначення норми в контексті особистісних цінностей може бути таким: норма – це особистісні цінності, вироблені у процесі вільної дії, узагальнені та інтеріоризовані суспільством, де проходив розвиток та становлення особистості, які слугують безпеці життєдіяльності та подальшому розвитку суспільства взагалі та розвитку особистості зокрема.

Ціннісні орієнтації – це елементи структури особистості, які характеризують змістовний бік її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій, фіксується істотно, найбільш важливе для людини. Ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні утворення – «одиниці» моральної свідомості, основні її ідеї, поняття, «ціннісні блоки»,

сміслові компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, загальні культурно-історичні умови і перспективи. Вони мінливі і рухомі. Система ціннісних орієнтацій виступає «згорнутою» програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі особистості.

За норму можна брати статистичну норму (особливості поведінки, що властиві більшості людей в популяції), соціальну норму (моральні, правові, професійно-організаційні або інші вимоги до поведінки, що висуває суспільство в певний період розвитку), норми психічного здоров'я, психологічну норму особистісного розвитку тощо. Остання визначається по-різному залежно від напрямку психологічної науки. Так, зокрема, в рамках ортодоксального психоаналізу нормальна особистість повинна мати сильне Его («Я»), яке б підтримувало в рівновазі прагнення («Воно») і Супер-Его («Над-Я»). Представники гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл) вважають, що особистість має бути зорієнтована на самоактуалізацію, тобто реалізацію свого духовного, творчого потенціалу, свободу і відповідальність.

Необхідною умовою дієвості соціальних норм є їх обґрунтованість з точки зору відповідності прийнятим в даному суспільстві цінностям і ідеалам, по відношенню до яких норми виконують підлеглу, інструментальну функцію.

Отже, нормальною поведінкою, зазвичай, називають нормативно-визнану поведінку, не пов'язану з хворобливими розладами, до того ж характерну для більшості людей. Анормальну поведінку поділяють на: нормативно-неприйнятну, патологічну, нестандартну. Способи отримання норми називають критеріями. до критеріїв визначення відхиленої поведінки відносять: статистичний, психопатологічний, соціально-нормативний, індивідуально-психологічний.

2. Поняття відхиленої поведінки. Проблема поведінки, що відхиляється від усталених у суспільстві норм (правових, соціокультурних, моральних) є однією із актуальних проблем психолога - педгогічної науки. У науковій літературі зустрічаються різні підходи до визначення поняття «відхилення поведінки» (відхилена поведінка, девіантна поведінка, проблемна поведінка, анормальна поведінка, асоціальна поведінка, ризикована поведінка та ін.).

Л. Вольнова зазначає, що проблема поведінкових відхилень має міждисциплінарний характер: право, соціальні науки, психологія, педагогіка, медицина. У науковій літературі до означення відхиленої поведінки є різноманітні підходи. Зокрема, психіатричний, етнокультурний, гендерний, віковий (В.Д.Менделевич).

За результатами порівняння з нормою визначають нормальну (таку, що відповідає нормі) і аномальну, девіантну (відхилену) поведінку особистості. Зазначимо, що у науковій літературі поняття відхилена поведінка і девіантна поведінка часто ототожнюються.

Девіантна поведінка людини трактується як система дій і вчинків, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам права, культури чи моралі. Поведінка з відхиленням є одним із проявів соціальної дезадаптації – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії та спілкування. Девіанти – це люди з неадекватною соціалізацією, тобто такі, що недостатньо засвоїли цінності та соціальні норми суспільства, особливо в підлітковому віці.

Отже, відхилена поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо). Слід зазначити, що відхилення від цієї норми у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні. У разі позитивних відхилень йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Негативні відхилення поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального і естетичного контролю за власною поведінкою, яка стає соціально дезадаптованою. У зв'язку з цим можна говорити про девіантність особистості - сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що

перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричинює девіантний спосіб життя.

Як зауважує І.С. Кон, відхилену поведінку особистості (в негативному розумінні цього поняття) можна поділити на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, коли йдеться про наявність психопатології (шизоїди, астеніки, епілептоїди; особи з акцентуаціями характеру). По-друге, це поведінка, що порушує соціальні та культурні норми і, особливо, правові; відхилення від морально-правових норм, які виявляються у форму проступків і злочинів.

У науковій літературі дітей, яким притаманні відхилення поведінкових реакцій, називають по – різному: недисципліновані, педагогічно або соціально занедбані, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні особистості тощо. Ці терміни найчастіше використовуються як синоніми. Зазначимо, що термін «девіантна поведінка» - це загальна назва для різних порушень правил поведінки, що використовується у зарубіжній літературі. Девіантною зазвичай називають поведінку школярів, викликану неспецифічними (тобто не природними) чинниками. Сюди відносяться звичайні дитячі пустощі, порушення дисципліни, іноді хуліганські вчинки, властиві дитячому віку. Вони найчастіше за все обумовлені ситуацією і дитячою готовністю їх зробити, а не внутрішніми причинами, психічними розладами.

Окремі дослідники (Зінченко Н.В.) вважають, що відхилена поведінка - звичайні труднощі розвитку дитини. У всіх випадках відзначається наростання емоційної напруженості, характеризується виходом за нормальні межі почуттів, емоцій, переживань дітей. Напруженість веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Під впливом емоцій дитина, як і дорослий, перестає контролювати свої вчинки, здатна на безрозсудні дії. Їй нічого не варто нагрубити, вдарити, щось зламати. Таким чином, відхилена поведінка - це зміна реакції дитини на неприйнятну для неї ситуацію.

Учені наголошують, що відхилена поведінка майже завжди - результат неправильного виховання (виховання недостатнє і виховання надмірне). Його характеризують два основні стилі: тепличної опіки та холодного знехтування. При нормальному, зваженому, збалансованому вихованні, яке спирається на

індивідуальність дитини, відхилень немає, оскільки формуються сталі моделі позитивної поведінки.

До основних варіантів соціальної поведінки дослідники відносять такі :

Нормативна поведінка («стандартна») - відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточуючих веде до нормальної адаптації. В цілому вона адекватна ситуації, продуктивна, хоча може бути позбавлена індивідуальності.

Маргінальна (крайня) поведінка - знаходиться на самій крайній межі соціальних норм, розмиває і розширює межі норм, викликає напругу оточуючих людей.

Нестандартна («ненормативна») поведінка - виходить за рамки прийнятих в даному суспільстві в даний час норм, властива меншій кількості людей. Виявляється в двох основних формах: креативна (творча) поведінка - реалізує нові ідеї, самобутня, продуктивна, прогресивна, може вести до зміни самих норм, але у ряді випадків викликає опір оточуючих; девіантна поведінка (поведінка, що відхиляється) - непродуктивна, деструктивна або аутодеструктивна, викликає несхвалення оточуючих і соціальну дезадаптацію.

Патологічна поведінка - відхиляється від медичних норм, виявляється у формі конкретних симптомів, знижує продуктивність і працездатність особистості, викликає співчуття або страх оточуючих. У ряді випадків патологічна поведінка неадекватна ситуації, некритична і супроводжується соціальною дезадаптацією.

Патологія - це крайня протилежність норми (стан системи, що характеризує її, як щось середнє між надлишком і недоліком). Аномалія являє собою таке відхилення від цієї величини, яке може порушити існуючий баланс, але не переходить границь патології.

Аномальна поведінка трактується як відповідна реакція дитини на ситуацію, яка не відповідає її поглядам, оцінкам, поняттям. Зазвичай ця реакція має хворобливий характер. Якщо вона сильно зачіпає почуття дитини і викликає закріплення у свідомості, то девіантна поведінка стає нормою і переходить в розлад.

Розлад - набута форма поведінки. Вона не пов'язана ні з спадковістю, ні з органічними порушеннями. В основі його зазвичай лежать видимі причини і наслідки. Зазвичай спочатку виникає ситуація, не прийнятна для дитини, що створює для неї певні труднощі, веде до надмірних переживань, образ, обмеження

самолюбства. Вона стає тим стимулом, який запускає механізм відхилення. Коли стимул досягає критичного порогу, то виникає відповідна реакція, за допомогою якої дитина намагається зняти, скинути тяжки для неї переживання.

Доволі часто дослідники не диференціюють понять «асоціальна» й «антисоціальна» поведінка, їх складових. О.Топчій зазначає, що без чіткого уявлення цих категорій здійснювати профілактичну, а у деяких випадках – й корекційну роботу, практично неможливо. Поняття «*асоціальний*» за своєю семантикою пов'язано із нормами суспільства, насамперед, моральними, уявленнями про порядок. Асоціальні явища не є кримінально караними, проте являють собою потенційну загрозу переростання в антисоціальні. Наприклад, якщо особа потрапляє до комп'ютерної залежності, витрачає увесь вільний час за іграми або віртуальним спілкуванням у мережах, це не є правопорушенням. Разом з тим, якщо подібна залежність заважає їй самореалізуватися як особистості, як громадянину, то суспільство від цього втрачає. У такий спосіб особиста справа вступає у протиріччя із інтересами соціуму. Подібна поведінка вважається асоціальною і потребує педагогічного коригування. Якщо ж заради азартних ігор людина йде на дрібні крадіжки, то її поведінка стає делінквентною і набуває статусу *антисоціальної*, тобто спрямованої проти суспільства. У цьому випадку від педагогів, батьків, оточення особистості очікується серйозний вплив, здійснення перевиховання, доки поведінка не стала кримінальною, а сама особа – злочинцем.

Отже, суспільно нормативна поведінка - це поведінка, що відповідає суспільним вимогам, загальноприйнятим нормам і принципам, як результат успішної соціальної адаптації особистості, поведінка якої характеризується оптимальною рівновагою між ціннісними орієнтаціями індивіда і групи та правилами і вимогами навколишнього соціального середовища (К.Петровська). Її формування відбувається під впливом взаємодії внутрішніх психічних процесів та чинників оточення (зовнішні соціальні вимоги і цінності, спостереження моделей поведінки, навчання та виховання).

Під відхиленою поведінкою науковці розуміють: вчинок, дію особи, яка не відповідає офіційним або фактичним нормам (шаблонам, стандартам), які склались у певному суспільстві;

соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності та невідповідне офіційно встановленим або фактичним нормам. У першому значенні відхилення поведінки переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому – соціології та соціальній психології.

3. Нестандартна (творча) поведінка. Як уже зазначалося, основою взаємодії у суспільстві є норми, правила, закони згідно з якими воно функціонує та яких мають дотримуватися члени цього суспільства. Норми виступають основою будь-якої взаємодії, саме тому відхилення від них призводить до неоднозначної реакції суспільства, найчастіше негативної. Тож, поведінка людей, що суперечить встановленим у суспільстві нормам та правилам виступає як відхилення (девіантна).

Зазвичай, відхилення відносять до різних соціальних патологій, і, як правило, у свідомості людей вони мають стійке негативне значення й розуміння. Негативна поведінка (наприклад, наркоманія, проституція, злочинність) за своєю суттю несе суспільно-небезпечне навантаження, оскільки призводить не лише до руйнування життя конкретної людини, а й до негативних тенденцій розвитку суспільства. Така поведінка не лише викликає осуд та непорозуміння іншими членами суспільства, а й призводить до формування специфічних ціннісних орієнтацій майбутніх поколінь.

Але існує беззаперечний факт, що відхилення від норми можливі як «вниз» так і «вгору». За принципом людського прогресу чи регресу відхилену поведінку розподіляють на *позитивну та негативну*. Філософське бачення проблеми визначає межу між позитивно і негативно відхиленою поведінкою та пояснює причини, умови, фактори, які детермінують цей феномен соціальної реальності, який все ще не достатньо вивчений. Дослідники наголошують певний парадокс - девіація зміцнює норми суспільства: за її допомогою прояснюються існуючі стандарти соціальної поведінки. Отже, одним з механізмів суспільного розвитку виступають позитивні відхилення, що є соціальною творчістю. Така діяльність не обмежується лише відтворенням відомого, а породжує нове, відмінне, якісно нові духовні і етичні цінності. Загалом, позитивна оцінка будь-якої відхиленої поведінки є швидше виключенням, чим правилом.

Позитивні відхилення характерні для людей, які виділяються серед широкого загалу геніальністю, новаторством, високим творчим потенціалом, харизматичними якостями (відомі актори, спортсмени, вчені, волонтери, діячі культури та ін.). Такі особи є ідеалами для більшості членів суспільства.

Звернемо увагу на те, що відхилення – поняття оціночне. Одні форми схвалюються, інші, навпаки, засуджуються групою або суспільством. Уявлення людей про «позитивне» і «негативне» не є постійними величинами. Вони змінюються як в часі, так і в просторі. Зміни в часі означають, що в одного і того ж народу один і той самий вчинок може розцінюватися в одну епоху як позитивний, а в іншу – як негативний. Наприклад, еміграція в СРСР більшістю сприймалася як прояв непатріотичного пристосування. На цей момент ставлення до еміграції стало більш терпиме, як і до жінок, які беруть шлюб з іноземцями із розвинутих країн. Зміни в просторі слід розглядати в контексті культур. Зміни у фізичному просторі стосуються відмінностей культур народів. Наприклад, американський соціолог Н. Смелзер, стверджує, що у невеликому місті Канзас проституція вважається нелегальною і девіантною; в Рено вона узаконена і не викликає схвалення; у Парижі – легальна і не викликає засудження. Тож проблема критеріїв норми, нормального розвитку набуває особливої актуальності в контексті корекційно - розвивальної діяльності, вирішення задач виховання і перевиховання.

Дослідники зазначають, що в будь якому суспільстві надзвичайно розумна людина оцінюється неоднозначно. При «зовнішньому схваленні подібної девіації у більшості, як суб'єкта соціальної нормотворчості», завжди під рукою арсенал негативних санкцій (наприклад, кличка «ботанік» для вузівських відмінників). Позитивні девіанти не є цілісною групою, вони складають, скоріше, уявну групу, до якої ми відносимо людей, що суттєво відрізняються від пересічних мешканців і можуть сприяти змінам у суспільствах. Це є дуже різні індивіди, які часто-густо ведуть не звичний, іноді чудернацький спосіб життя, можуть бути так званими «неформалами», але проявляють альтруїзм або відстоюють нові цінності та ідеї. Іноді позитивні девіанти є «людьми з майбутнього», які випереджають свою епоху, їх значення для суспільства стає зрозумілим пізніше. Ці люди певним чином ламають усталені

уявлення, відкидають деякі норми й традиції і тим самим відкривають дорогу у майбутнє. Розглянемо деякі категорії позитивних девіантів.

Інноватори у мистецтві, науці, релігії, спорті, філософії. Вони можуть спростовувати, руйнувати усталені теорії або форми мистецтва. Наприклад, таким парадоксальним митцем був Антоніо Гауді (1852–1926) – видатний іспанський архітектор, що розпочав будівництво Храму Святого Сімейства у Барселоні. Новатором у театральній справі був Лесь Курбас – засновник у Харкові театру «Березіль». По-справжньому їх талант і новаторські погляди на мистецтво оцінили нащадки.

Генії – люди, що за своїми здібностями та надприродними можливостями значно перевершують навіть звичайних професіоналів у певній галузі науки, мистецтва, військової справи тощо. До цієї когорти спеціалісти відносять, наприклад, античного полководця Ганнібала, італійського митця і вченого Леонардо да Вінчі, математика і фізика Ісаака Ньютона, віденського композитора Моцарта тощо.

Люди з паранормальними здібностями. Наприклад, такою особою вважають екстрасенса Вольфа Мессінга. Феномен наднормальних здібностей існує, але наука ще не розкрала цю тайну людського організму. Проте тут зустрічається чимало шахраїв, які дурять довірливих громадян і підміняють природний феномен банальними фокусами.

Бунтарі, дисиденти. Такі особистості можуть засновувати нові напрямки в релігії або мистецтві, бути вождями політичних рухів чи опозиції. Так, німецький монах Мартин Лютер на початку XVI ст. кинув виклик католицькій церкві, Риму, і започаткував потужний протестантський рух, який багато чого змінив у сучасному світі.

Альтруїсти. Видатні подвижники (феномен матері Терези), які ладні жертвувати своїм благополуччям і життям заради користі суспільства та спасінню інших.

Корпоративні позитивні девіанти. Трудоголіки, видатні менеджери, що змінили світ бізнесу й промисловості. Такими були Генрі Форд, Лі Якокка, Стів Джобс.

У соціальних системах позитивні девіанти можуть відігравати роль тих, хто спричиняє зміни, виводять систему з рівноваги та надають їх вектор руху. Також вони можуть демонструвати вищі

досягнення, скриті можливості людського тіла й інтелекту, таким чином, стають референтною групою для деяких пересічних громадян. Позитивні девіанти спричиняють або ініціюють дискусії в суспільстві з різних питань, які є важливими для сьогодення і майбутнього.

І.П.Рущенко зазначає, що реакція оточення на позитивних девіантів не є однозначною. Вона коливається у широкому діапазоні від гострого засудження і навіть прокльонів до радісного захоплення й бажання наслідувати пропоновані інновації. Показовою є історія довкола італійського вченого-фізика та астронома Галілео Галілея (1564–1642). Його свого часу було засуджено трибуналом церковників за наукові переконання, які не відповідали біблійному вченню та офіційній позиції Римської католицької церкви. Минуло три з половиною століття. 1992 р. Папа Римський Іван Павло II визнав, що рішення святої інквізиції було помилковим, і повернув Галілео «законне право бути сином церкви».

Особлива трагічна участь чекала політичних дисидентів за часів різних тоталітарних і авторитарних режимів. Диктатори завжди проводять каральну політику по відношенню до незгодних з їх курсом та фактом узурпації влади. Проте після падіння диктаторських режимів імена тих, хто постраждав відстоюючи права свободи та демократії стають певним взірцем для наступних поколінь. Така доля у ХХ ст. спіткала видатних українських дисидентів Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Василя Стуса і багатьох інших борців за незалежність України та права людини.

Співтовариства позитивних девіантів мають свою субкультуру, своє уявлення про норми. Н. Смелзер стверджує, що коли девіація стає колективною, девіантна група набуває більшого впливу в суспільстві, чим її представники, що діють поодиноці. У цій субкультурі особливе значення має ціннісно-раціональна поведінка, яка регулюється не позитивними цінностями (те, чим дорожить і до чого прагне більшість, наприклад, - гроші, влада, освіта), а природними (абсолютними) цінностями, якими є Істина, Добро, Краса, Любов. Таким чином, перед нами постає чіткий критерій відмінності позитивних відхилень від негативних. Якщо стандарти поведінки девіантів ми можемо вважати ненормальними, то поведінку субкультури позитивних девіантів по відношенню до культури більшості – «наднормальною поведінкою».

Отже, відхилення має й позитивні функції, які розкриваються в соціальній творчості, у різних формах соціальної активності й новаторства, які можуть не відповідати нормам, шаблонам, стандартній поведінці суспільства в конкретних історичних умовах, але в той же час містити у собі величезний прогресивний початок, який громадська думка схвалює, нехай навіть приховано, чи має нейтральне відношення. Ці форми відхилень можуть містити в собі високий етичний, політичний початок, який відображає цінності більш високого рівня, для широкого прояву яких суспільство ще не дозріло (прикладом можуть служити рухи правозахисників, волонтерів, великі наукові відкриття, революційна, національно-визвольна боротьба тощо). Геніальність, героїзм, святість, а деколи навіть просто обдарованість, чесність і сумлінність сповна можуть бути розглянуті як «позитивні девіації». Позитивні відхилення містять в собі сукупність всіх оригінальних (творчих, креативних) дій, що приносять щось нове, продуктивне в реальність. Вони є виходом за межі буденного, особливий вид діяльності, який актуалізує потенційні властивості і ресурси особистості, що передбачає наявність у суб'єкта здібностей, мотивів, знань і умінь. Завдяки цьому створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю.

Використані джерела:

1. Вольнова Л.М. Соціальна норма та нормативна поведінка. Поняття та типологія девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків* : навч. - метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч.І. Теоретична. 2-ге вид., перероб. і доповн. К., 2016. С. 5-12; С. 12-24.
2. Кузьменко В.В. До проблеми визначення поняття «норма». *Психологія девіантної поведінки* : навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Диса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 22-33.
3. Петровська К.В. Генезис, дефініції та детермінанти суспільно-нормативної поведінки учнівської молоді. *Міжнародний науковий журнал Науковий огляд*. 2017. Том 6. № 38. С. 122-133.

Тема. Типологія відхилень поведінки

1. Наукові підходи до класифікації поведінкових відхилень.
2. Види відхилень поведінки.
3. Стадії та рівні розвитку відхильної поведінки.

Ключові поняття теми: поведінка з відхиленнями, особистість, типологія, делінквентність, адикція.

1. Наукові підходи до класифікації поведінкових відхилень.

Феномен відхиленої поведінки має складний, багатоаспектний характер, у зв'язку з чим є різні підходи до розуміння її суті як поведінки, що відхиляється від тієї, яка вважається нормальною чи прийнятою у суспільстві.

А.Самойлов зазначає, що класифікація типів поведінкових відхилень є складною проблемою, оскільки в основі відхиленої поведінки лежать багаторівневі й взаємопов'язані причини. Численні спроби дослідників систематизувати поведінкові відхилення поки що не привели до створення єдиної класифікації, а існуючі класифікації мають у своїй основі різні критерії. Відповідно до предмета дослідження різних галузей наук виокремлюють п'ять основних підходів до проблеми класифікації поведінкових відхилень: соціологічний, правовий, медичний, педагогічний, психологічний.

Соціологічний підхід розглядає поведінкові відхилення як соціальні явища, які можна класифікувати за такими критеріями:

- індивідуальні та масові (залежно від «соціального масштабу» порушень);

- за значимістю наслідків: негативні (ті, що спричиняють шкідливі наслідки та створюють потенційну небезпеку) та позитивні (соціальна творчість);

- за суб'єктом: відхилення конкретних осіб, неформальних груп (діяльність бандитських угруповань), офіційних структур, умовних соціальних груп (жіночий алкоголізм);

- за об'єктом: економічні, побутові, майнові порушення;

- за тривалістю: одноразові та тривалі;

- за типом порушеної норми: злочинність, пияцтво, наркотизм, суїцид, аморальна поведінка, бродяжництво, проституція, хуліганство, корупція, бюрократизм, тероризм, расизм, геноцид, деструктивні культи.

Правовий підхід під поведінкою, що відхиляється, розуміє все, що протирічить прийнятим у даний час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання. Провідним критерієм правової оцінки дій індивіда є міра їх суспільної небезпеки. Коли ці вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, коли вони серйозні, їх називають злочинами і карають в карному порядку. Відповідно говорять про деліквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку. Час народжує усе нові форми правових відхилень, наприклад, хакерство, що, у свою чергу, викликає необхідність внесення постійних змін в законодавство.

Медичний підхід виокремлює поведінкові порушення, що відповідають медичним діагностичним критеріям, тобто тим, які досягають рівня хвороби. Поведінкові розлади діагностують за наявності декількох характерних симптомів, які водночас повинні зберігатися не менше шести місяців. Зауважимо, що медичний підхід не дає змоги з'ясувати усі аспекти відхиленої поведінки, оскільки її прояви можуть бути і у цілком здорових осіб.

Згідно з *педагогічним підходом* відхилена поведінка визначається з огляду на основні педагогічні завдання виховання й навчання учнів. Поняття «поведінка, що відхиляється» часто ототожнюється з поняттям «дезадаптація».

До *шкільної дезадаптації* поряд з такими її проявами, як низька навчальна успішність, порушення стосунків з однолітками, емоційні розлади, відносять і поведінкові відхилення, основними з яких є: дисциплінарні порушення, прогули, гіперактивна й агресивна поведінка, паління, хуліганство, дрібні крадіжки, брехня.

Ознаками масштабнішої, соціальної дезадаптації, є: регулярне вживання психотропних речовин (алкоголь, наркотики, летючі речовини, медикаментозні препарати), сексуальні відхилення, проституція, бродяжництво, скоєння злочинів, узалежнення від релігійних сект, комп'ютерних ігор тощо.

У педагогічній практиці є багато класифікацій соціально дезадаптованих дітей: недисципліновані, педагогічно занедбані, важковиховувані; діти з відхиленнями в поведінці, соціально занедбані діти, діти, що схильні до правопорушень, і т. ін. Автори цих класифікацій розподіляють прояви відхиленої поведінки за ступенем наростання соціальної дезадаптації. Наприклад, спочатку недисциплінованість, яка переходить у педагогічну занедбаність, згодом - у важковиховуваність і т. ін.

Психологічний підхід ґрунтується на виокремленні соціально-психологічних відмінностей різновидів поведінки, яка відхиляється (відхилення від норм психічного здоров'я, наявність явної чи прихованої психопатології; патохарактерологічні та психічні розлади). Психологічні класифікації будуються на основі наступних критеріїв: вид порушеної норми; психологічні цілі поведінки і її мотивація; результати даної поведінки і заподіяна нею шкода; індивідуально-стильові характеристики поведінки. У рамках психологічного підходу використовуються різні типології поведінки, що відхиляється. Більшість авторів (Ю.Клейберг) виділяють три основні групи поведінкових девіацій: негативні (наприклад, вживання наркотиків), позитивні (наприклад, соціальна творчість) і соціально-нейтральні (наприклад, жебрацтво).

Зрозуміло, що наведений перелік класифікацій не є вичерпним. Виокремлення окремих видів девіантної поведінки і їх систематизація за схожими ознаками є умовними. В реальному житті окремі форми досить часто пересікаються чи об'єднуються, а кожен конкретний випадок девіантної поведінки є неповторним та індивідуальним.

2. Види відхилень поведінки. У психолого-педагогічній літературі існує диференційований підхід до характеристики поведінки з відхиленням. Зокрема, Л.Зюбін виділяє чотири варіанти поведінки з відхиленням:

- відхилення, яке не є порушенням загальноприйнятих етичних норм; це може бути поведінка, яка не відповідає віку дитини за її нормального психічного розвитку (наприклад, підлітку подобається гратися з дитячими іграшками);

- порушення загальноприйнятих норм, які не є правопорушенням (наприклад, егоїзм, відлюдькуватість, скупість, недовірливість, жорстокість тощо, які, якщо їх не подолати, можуть призвести до правопорушення);

- правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного чи кримінального законодавства;

- поведінка з відхиленням, що зумовлена патологічними факторами чи захворюваннями (може бути у неповнолітніх із психопатологічними рисами особистості, невротиків, психічно хворих).

Умовно всі відхилення від норми можна поділити на чотири групи: фізичні, психічні, педагогічні та соціальні.

У відповідності до напрямків відхилень поведінка характеризується різнобічно, зокрема як:

- поведінка, яка завжди є пов'язаною з будь-якою невідповідністю людських дій, видів діяльності, норм, правил поведінки, стереотипів, установок і цінностей, поширених у суспільстві чи соціальних групах;

- спосіб зміни людиною соціальних норм та очікувань за допомогою демонстрації зневажливого ціннісного ставлення до них;

- поведінка, за якою ховаються різні асоціальні явища, які проявляються в таких формах, як злочинність, наркоманія, пияцтво, алкоголізм, самогубство тощо;

- поведінка, яка суперечить інституціалізованим очікуванням, що поділяються і визнаються легітимними в соціальній системі;

- виклик певним соціально-економічним суперечностям або соціальній нерівності, якими можуть бути, наприклад, суперечності між «відносно рівномірно зростаючими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення, що залежать насамперед від соціальної позиції індивідів і суспільних груп, їх місця в соціальній структурі суспільства»;

- система певних вчинків, що стійко суперечить соціальним нормам і проявляються у людини як незбалансованість психічних процесів адаптації, самоактуалізації та агресії або в ухиленні від контролю за власною поведінкою;

- стійка система поведінкових форм особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, за якою особа заподіює реальну шкоду суспільству або самій собі, а також демонструє соціальну дезадаптацію;

- вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або тим, що фактично сформувалися у цьому суспільстві, нормам і стандартам;

- соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або тим, що фактично сформувалися у цьому суспільстві, нормам і стандартам.

До головних видів відхиленої поведінки за Р. Мертон віднесено такі:

- конформізм (повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення);

- інноваційність (людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами);
- ритуалізм (людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується певних «правил гри», діє у відповідності до суспільних уявлень про допустимі способи досягнення цілей);
- ескейпізм /ретритизм (відхід, втеча людини від дійсності, людиною не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення: анархія, наркоманія, бродяжництво тощо);
- бунт, заколот (відкидаючи суспільні цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими: тероризм, радикалізм тощо).

О.Змановська виокремлює класифікацію груп видів відхиленої поведінки, критерієм якої є вид норми, яка порушується, а також специфіка негативних наслідків відхильної поведінки: антисоціальна; асоціальна; аутодеструктивна.

Антисоціальна – група видів відхиленої поведінки, що суперечать правовим нормам, загрожує соціальному порядку та благополуччю оточуючих людей. До цієї групи входять деліквентний та кримінальний види поведінки. Деліквентна поведінка – це поведінка, яка полягає у вчиненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, вандалізму, графіті, коли, наприклад, особистість бажає розважитися, але обирає для цього неприйнятні форми насамперед унаслідок недоліків у своєму вихованні.

Кримінальна поведінка – злочинна поведінка особистості, яка виявляється у вчинках, що суперечать нормам права і водночас нормам карного законодавства.

Асоціальна (аморальна) – група видів поведінки, що відхиляються від моральних та етичних норм та загрожують благополуччю міжособистісних відносин: сексуальні відхилення, проституція, бродяжництво (соціальний паразитизм), агресивна поведінка.

Аутодеструктивна – група видів поведінки, що відхиляються від психологічної норми, часто медичних норм, загрожуючи цілісності й розвитку особистості. У цьому випадку йдеться про суїцидальну поведінку, поведінку з вираженою загрозою для життя, коли особистість віддає перевагу екстремальним видам діяльності,

віктимну поведінку (поведінку жертви), адиктивну (залежну) поведінку, фанатичну поведінку (сліпе слідування певним ідеям, наприклад, релігійному культу деструктивної спрямованості) тощо.

Найбільш поширеною є адиктивна поведінка - поведінка особистості, обтяжена хімічною залежністю через вживання певних речовин (алкоголь, паління, наркотики тощо). Крім психоактивних речовин, об'єктами залежності можуть бути й їжа, ігри, секс, релігія й релігійні культу тощо. Отже, адиктивна поведінка може виявитися у: порушеннях харчової поведінки (переїданні, голодуванні, відмові від їжі тощо); гемблінгу (ігровій залежності) – залежності від азартних, а останнім часом – і від комп'ютерних ігор; релігійному фанатизмі – сліпому наслідуванні ідеї релігійного культу деструктивної спрямованості та ін.

Ще одна відома класифікація видів відхиленої поведінки – це класифікація В.Менделевича. Основою для оцінки відхиленої поведінки особистості є аналіз її взаємодії з реальністю, оскільки головний принцип норми – адаптивність – виокремлюється із пристосування (адаптивності) стосовно чогось і когось, тобто реального оточення індивіда. Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства, девіантна поведінка ученим поділяється на п'ять типів: деліквентна; адиктивна; патохарактерологічна; психопатологічна; поведінка, що ґрунтується на гіперздібностях. Взаємодію індивіда з реальністю можна представити такими способами, як протидія реальності (індивід прагне активно руйнувати негативну для нього дійсність, змінювати її відповідно до своїх установок і цінностей; він переконаний, що всі проблеми, з якими зіштовхується, зумовлені чинниками дійсності й єдиним способом досягнення мети є боротьба з нею, тобто спроба змінити цю реальність; так формується кримінальна та деліквентна поведінка); хворобливе протистояння реальності (зумовлене ознаками психічної патології та психопатологічними розладами, за яких оточуючий світ сприймається ворожим через суб'єктивне викривлення його сприйняття і розуміння; так формуються психопатологічний та патохарактерологічний види відхиленої поведінки); втеча від реальності (її свідомо чи несвідомо вибирають люди, які оцінюють реальність негативно й опозиційно, вважаючи себе нездатними адаптуватися до неї; так формується адиктивний вид відхиленої

поведінки); ігнорування реальності (виявляється в тому, що людина не приймає вимоги і норми реальності, перебуваючи у власному вузькопрофесійному світі, особливо в обдарованих, талановитих людей; так формується поведінка, що ґрунтується на гіперздібностях); пристосування до реальності (вибирає гармонійна людина; проте не можна однозначно виключити із низки гармонійних людей осіб, які, наприклад, використовують спосіб втечі від реальності у певних життєвих ситуаціях).

3. Стадії та рівні розвитку відхиленої поведінки. Науковці розрізняють декілька етапів розвитку відхиленої поведінки.

На *першому*, ситуативному, етапі, виявляються лише окремі симптоми відхилень від норм, зокрема, неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. За умов зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю особистість може виправитися. Якщо це не вдається, відхилена поведінка закріплюється.

Другий етап – стійких порушень – характеризується порушеннями соціальних та моральних норм, вимог та першими проявами делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. На цьому етапі особистість може не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановам.

На *третьому етапі* відхилена поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція та ін.). О.Бондарчук зазначає, що «криза ідентифікації» (тобто незбіг уявлень особистості про себе і думки оточуючих), що виникає при цьому, може спричинити гострий внутрішньоособистісний конфлікт. Наслідком такого конфлікту, зазвичай, є ідентифікація з уявленнями оточуючих щодо образу даної особистості. У результаті особистість уже може сприймати свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним нормам і цінностям.

Четвертий етап - кримінальний, пов'язаний з багаторазовими проявами стійкої, соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості.

П'ятий, деструктивний етап, характеризується особливо небезпечною відхиленою поведінкою, тяжкими соціальними

відхилення, стабільним відчуження особистості від суспільства, його норм і цінностей.

Ідентифікація і характеристика відхиленої поведінки неповнолітніх можлива на основі чотирьох базових критеріїв: пізнавально-інформаційного, пов'язаного із засвоєнням системи знань про моральні і правові норми поведінки в суспільстві; ціннісно-орієнтаційного, пов'язаного з формуванням спрямованості особистості; особистісно-рефлексивного, пов'язаного з розвитком здатності до самоаналізу і саморегуляції; поведінкового, пов'язаного зі способами самоствердження особистості.

Показниками *пізнавально-інформаційного критерію* є: знання про основні моральні категорії, основоположні правові норми; знання про права й обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність уявлень про справедливість.

Показниками *ціннісно-орієнтаційного критерію* є: установка на дотримання соціальних норм; орієнтація на соціально значущі цінності; сформованість мотивації досягнення; наявність інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу; сформованість установки на працю і навчання; моральні еталони та ідеали.

Показниками *особистісно-рефлексивного критерію* є: рівень самоповаги, впевненість або невпевненість у собі; ступінь адекватності рівня домагань; зовнішній або внутрішній локус контролю; рівень сформованості навичок рефлексії, прогностичних умінь; рівень тривожності; рівень агресивності; рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; рівень емоційної стійкості; ступінь егоцентризму.

Показниками *поведінкового критерію* є: дотримання або ігнорування соціальних норм і педагогічних вимог; визнання або невизнання соціальних авторитетів; демонстративність поведінки; рівень організованості; особливості поведінки в стресових ситуаціях; брехливість або правдивість; готовність або неготовність до вольових зусиль. Орієнтація на зазначені критерії та показники дає змогу визначити три рівні відхиленої поведінки неповнолітніх: ситуативний, стійкий і критичний.

Ситуативний рівень характеризується такими особливостями: фрагментарність ціннісної системи особистості, поверхові уявлення

про морально-етичні норми, відсутність позитивних ідеалів, інтересу до участі в житті класу, схильність до конфліктів, прогалини в загальному розвитку (задовільна успішність); наявність акцентуацій характеру; егоїзм, неадекватно занижена або завищена самооцінка; слабка самокритика і вимогливість до себе; нестійкість відхилень у поведінці; рідкі прояви працелюбності і вольових зусиль.

Стійкий рівень: аморфність ціннісних орієнтацій, обмеженість знань про норми моралі і права, негативний характер ідеалів; несприйняття педагогічних дій, протидія спробам залучення до громадської діяльності; егоцентричність; негативне ставлення до школи і навчання; проблеми з логікою мислення, встановленням причинно-наслідкових зв'язків; акцентуації характеру, які призводять до дезадаптивних способів вирішення проблем; неадекватний рівень домагань, завищені вимоги до інших і занижені до себе; негативне ставлення до праці та вольових зусиль.

Критичний рівень: відсутність знань про правові і моральні норми, аморальна спрямованість; негативізм, протидія виховним впливам; уникнення участі у житті класу; негативне ставлення до школи, однолітків, норм моралі, праці; акцентуації характеру призводять до виникнення проблем у спілкуванні з оточуючими; неадекватна самооцінка; деформації розумового, соціо-морального, вольового розвитку; егоїстичність; скоєння правопорушень.

Використані джерела:

1. Гарасимів Т.З. Історіографічні дослідження проблеми девіантної поведінки: тенденції та напрямки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 173-181.

2. Кузьменко В.В. Класифікація видів девіантної поведінки. *Психологія девіантної поведінки : навч. посіб.* / В.В. Кузьменко, О.В. Диса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С.44- 60.

3. Самойлов А.М. Класифікація типів девіантної поведінки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 36. С. 43-48.

4. Христюк О.Л. Підходи до оцінки поведінкової норми, патології, девіацій. Класифікація видів девіантної поведінки. *Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник*. Львів: ЛьвДУВС, 2014. С. 140-17; С. 20-28.

Тема. Детермінація відхилень поведінки

1. Теорії формування відхильної поведінки.

2. Чинники, що зумовлюють відхилення у поведінці особистості:

- а) медико-біологічні;
- б) соціально-педагогічні;
- в) індивідуально-психологічні.

Ключові поняття теми: особистість, поведінка з відхиленнями, чинники, теорії пояснення причин відхиленої поведінки.

1. Теорії формування відхильної поведінки. Вузловим питанням у дослідженні відхиленої поведінки неповнолітніх є з'ясування її детермінованості (причин, мотивів, чинників). Науковці детермінацію трактують як сукупність факторів, які провокують, посилюють чи підтримують відхилену поведінку. Загальними факторами, що зумовлюють поведінкові відхилення, учені вважають дефекти правової та моральної свідомості, викривлення змісту потреб особистості, негативні риси характеру, порушення емоційно-вольової сфери та інше.

Перш ніж перейти до аналізу основних чинників відхиленої поведінки, слід виокремити декілька основних теоретичних підходів до пояснення причин девіантної поведінки.

У рамках *об'єктивістичного підходу* (Е. Дюркгейм, Р. Мертон та ін.) найбільш важливими критеріями є суспільні норми, що є стандартом для оцінювання поведінки та зовнішності людини. Відхилення від соціального стандарту є девіантним, а людина визначається як девіант - той, хто у своїй поведінці не дотримується норми.

Суб'єктивістичний підхід (Г.Беккер, Р. Террі та ін.) розглядає реакцію суспільства на відхилення від соціальної норми, тобто поведінка особистості стає відхиленою, коли суспільство визнає її такою.

Еволюційний підхід (Ч. Дарвін) ґрунтується на законах природного відбору і спадковості; *етологічний та психогенетичний підходи* (К.Лоренц, Ф.Гальтон, Г.Мендель) агресивну поведінку, протиправні здібності та схильності пояснюють вродженими інстинктами боротьби за існування

Автори *біогенетичних концепцій* (від С.Холла і З.Фройда до Е.Торндайка, К. Бюлера, Е. Майєра, А.Дженсена й А.Маслоу),

відводячи провідну роль в особистісному розвитку людини її природно-біологічному началу, вважають, що усі причини антигромадської поведінки, відхилень у поведінці треба шукати в біології людини, а особливо - у генетичних структурах злочинності. З точки зору біосоціологічного підходу злочинна поведінка людини пов'язується з її анатомічною будовою (Ч.Ломброзо), типами темпераменту або конституційними типами людини (У.Шелдон).

На противагу «біологізаторам» висунуто соціальний чинник, автори *соціологічної концепції* (Д.Ватсон та ін.) вважають, що у поведінці людини немає нічого вродженого, і кожна її дія, вчинок - це лише продукт зовнішньої стимуляції. Отже, маніпулюючи зовнішніми подразниками, можна «виготовити» людину будь-якого складу. З точки зору соціологічного підходу відхилена поведінка людини є наслідком суперечностей між результатом засвоєння соціального досвіду особистістю та вимогами виховання і середовища. Причиною відхилень є стан аномії під час швидких суспільних змін (Е.Дюркгейм) або неможливість досягнення культурно визнаних цілей соціально визнаними засобами (Р.Мертон).

Значного розвитку в сучасних умовах набули *концепції соціальної дезорганізації* (Т.Шибутані та ін.), які пояснюють відхилену поведінку соціальними змінами. Унаслідок цього колишні стандарти втрачають своє значення, через що дезорганізується життя суспільства, оскільки одні люди намагаються дотримуватися старих норм і цінностей, інші - орієнтуються на нові цінності й норми - і загально-соціальні, і групові (еталонні групи). Відповідно до цього виокремлюють три типи відхиленої поведінки (Т. Шибутані). Перший тип - конформна поведінка - пристосування до вимог еталонної (референтної групи), які відрізняються від усталених у суспільстві норм, поглядів. Другий тип відхиленої поведінки - імпульсивна - виникає під впливом сильного порушення поведінки, усупереч власним стандартам. Цей тип пов'язаний з тимчасовою втратою самоконтролю. Третій тип відхиленої поведінки означають терміном «компульсивна», тобто примусова. Ідеться про особливий вид примусу, пов'язаний з поганою пристосованістю окремих осіб, коли на деякі події і факти особистість відповідає стійкими

реакціями, такими, що навіть вона (усвідомлюючи безглуздість і небезпеку своєї поведінки) не в стані змінити. Така поведінка виникає під впливом сильних образ або наркотиків як захисна за своєю природою реакція.

Фундатори *психологічних теорій* основою поведінки, що відхиляється, вважають особливості психіки, зокрема: почуття неповноцінності (А.Адлер) або фрустрація (Дж.Доллард), інстинкти руйнування й агресії (З.Фрейд), порушення процесу самоактуалізації (А.Маслоу, К.Роджерс), відчуття «втечі від свободи» (Е.Фром), неадаптивні когнітивні схеми (А. Бек, А. Елліс) тощо.

Неомарксистські теорії (Р.Квіней, Я.Тейлор, П.Уолтон, К.Янг) обґрунтовують відхилену поведінку як протиставлення нормам, що захищають матеріальні інтереси пануючого класу.

Організаційні теорії (Д. Блек, Е. Гофман, Р. Скотт) розглядають діяльність служб і організацій (поліція, психіатричні заклади тощо) соціального контролю відхилень від внутрішньоорганізаційних правил та норм.

Теорія стигматизації (Л.Лемерт) розглядає девіантні вчинки у залежності від ситуації й конкретних характеристик індивіда, тобто відхилення визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на неї.

Популярною теорією відхиленої поведінки є *теорія «соціальної аномії»* Р. Мертон. Указуючи на тісний зв'язок відхиленої поведінки із соціальними структурами, учений намагається простежити, як останні чинять певний тиск на окремих членів суспільства, штовхаючи їх на шлях відхилень від загальноприйнятих правил. У результаті виокремлюють п'ять типів відхиленої поведінки, які виникають як спосіб пристосування індивідів до умов їхнього найближчого соціального оточення: підпорядкування; інновація (відновлення); ритуалізм; ретретизм (відхід від життя - пройдисвіти, волоцюги, хронічні алкоголіки, наркомани); бунт.

Досить поширена в деяких країнах (особливо у США) *теорія множинних чинників*, відповідно до якої не існує якого-небудь єдиного фактора, що призводить до відхилені, особливо делінквентної поведінки, а є багато конкретних чинників, умови і поведінка, що зумовлюють відхилену поведінку, сприяють її

розвиткові. Це і «погане» оточення, і «порожнеча», «нудьга в середовищі близьких людей», і «мати-алкоголичка», і «передчасна статева зрілість» тощо.

У психології й кримінології доведено, що відхилену поведінку не визначають «вроджені механізми», а зумовлюють соціально-психологічні чинники, зокрема особливості мікросередовища, групові взаємини, недоліки виховання тощо.

2. Чинники, що зумовлюють відхилення у поведінці особистості. Відхилена поведінка особистості є складною формою соціальної поведінки, визначається системою взаємопов'язаних чинників. Врахування цих чинників, вплив усіх передумов здійснення поведінки, що відхиляється від суспільних норм необхідне для розроблення заходів та технологій профілактики й корекції відхиленої поведінки неповнолітніх.

Основними чинниками, що зумовлюють розвиток девіантних форм поведінки неповнолітніх, є зовнішні та внутрішні чинники а саме: медико-біологічні, соціально-економічні, педагогічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні (внутрішньоособистісні). Усі вони мають чітку тенденцію до загострення і поглиблення у сучасний період.

Медико-біологічні фактори. Біологічні чинники розкриваються в існуванні несприятливих фізіологічних чи анатомічних особливостей організму дитини, що утруднюють її соціальну адаптацію: порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, наслідки спадковості (розумово відсталі діти, дефекти мовлення, слуху чи зору, фізичні чи нервові відхилення), психофізіологічні (конфліктні ситуації, хімічні та радіаційні забруднення середовища), фізіологічні (дефекти мовлення, зовнішній непривабливий вигляд, який викликає негативізм в оточуючих). На думку Є. Змановської до цієї групи чинників належать як успадковано-генетичні особливості (статеві відмінності, вікові особливості, фізична конституція, витривалість, стан і типологічні властивості нервової системи, внутрішньоутробний розвиток), так й психічні відхилення (нервово-психічне здоров'я, психічні розлади та аномалії, наявність акцентуації характеру або психопатії).

Соціальні чинники. Насамперед, слід звернути увагу на зовнішні соціальні умови – соціальні, політичні, економічні проблеми, що негативно впливають на суспільство в кризовий період та

опосередковано на формування особистості неповнолітніх. До таких чинників належать суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна політика, дегуманізація суспільства, роз'єднання поколінь, урбанізація, традиції, мода, засоби масової інформації та ін.) та характеристики соціальних груп, в які включена особистість неповнолітнього (расова приналежність, етнічні установки, субкультура, референтна група). До зовнішніх фізичних умов девіантної поведінки Л.М. Вольнова відносить такі чинники, як кліматичний, геофізичний, екологічний та ін., що можуть стати неспецифічними причинами агресивної або іншої небажаної поведінки.

Педагогічні чинники виражаються у дефектах шкільного, сімейного виховання, в основі яких лежать вікові та індивідуальні особливості розвитку, що призводять до відхилень у соціалізації дитини (байдуже ставлення педагога до дитини, характер виховання дитини у школі та в родині та ін.). У багатьох таких дітей формуються навички, що є ознаками соціальної дезадаптації – байдюкування, ледарство, втеча з дому, бродяжництво тощо.

До психолого-педагогічних факторів відносяться і недоліки навчально-виховного процесу, організації внутрішньо шкільного життя:

- недосконалість організації керування процесами навчання й виховання (погана матеріальна забезпеченість школи; відсутність налагодженого систематичного зв'язку школи з родиною учнів і важелів впливу на батьків, які не займаються вихованням дитини, через громадськість; нестача вчителів - предметників; часте скасування уроків; незадовільна організація позакласної роботи; відсутність дитячих організацій у школі; відмова педагогів від індивідуального підходу, формальне ставлення до роботи);

- професійна непридатність частини вчителів, що виражається в незнанні дитячої, вікової психології; авторитаризм або потурання у відносинах у системі «учень - учитель»; необ'єктивний підхід до оцінки знань учнів, чіпляння ярликів; придушення вчителями особистості учня (погрози, образи й ін.);

- низький рівень розвитку й навчальної мотивації дітей, що вступають до школи.

Попри велику кількість сучасних наукових праць, присвячених проблемі виокремлення чинників девіантної поведінки, найбільш

досліджуваними є соціально - психологічні та індивідуально-психологічні чинники ризику відхилень серед неповнолітніх.

Аналізуючи *соціально-психологічні чинники* відхиленої поведінки неповнолітніх слід, насамперед, указати на несприятливі особливості взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, що призводить до відсутності чи втрати психосоціальної ідентичності (повна-неповна сім'я, рівень і стиль життя сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, особистості батьків, характер взаємовідносин у сім'ї, стиль сімейного виховання, друзі, інші значущі люди). Сучасні дослідники у своїх наукових роботах в якості чинників девіантної поведінки неповнолітніх зазначають психологічний клімат в родині, отже чинник сім'ї слід вважати одним з найважливіших. Умови сім'ї – її соціальний статус, рід занять, матеріальний рівень – значною мірою зумовлюють життєвий шлях дитини, оскільки вплив сім'ї особистість відчуває безпосередньо та починаючи з раннього віку. Саме від того яка атмосфера буде в родині, залежить сприйняття дитиною себе як особистості, та модель поведінки яку в подальшому вона запозичить для дорослого життя, адже діти запам'ятовують не тільки хороші, але й негативні приклади поведінки батьків, які в деяких випадках призводить до крайнощів. Сім'я є соціальним інститутом, функція якого полягає в первинній соціалізації дітей. Гармонійний розвиток дитини неможливий без створення атмосфери доброзичливості, любові, взаєморозуміння і поваги між батьками та дітьми. Помітним внутрішнім чинником відхилень поведінки неповнолітнього від соціальних норм є також індивідуально-психологічні якості, а саме мотиви та цінності, когнітивна та емоційна сфера, локус контролю та самоповага особистості неповнолітнього.

Індивідуально-психологічними чинниками відхиленої поведінки неповнолітніх є переважно внутрішньоособистісні причини та механізми, що ускладнюють процес їх соціалізації. До цієї групи належить, перш за все, деформація ціннісно-мотиваційної сфери – несформовані або послаблені моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, прагнення бути незалежним від дорослих, бажання бути визнаним у групі однолітків, потяг до самоствердження. Відхилення в когнітивній сфері призводять до стереотипності й ригідності

мислення, неадекватних настанов, відсутності інтелектуальних навичок. Діти з відхиленнями у поведінці відчують емоційні та духовні проблеми (тривога, депресія, переважання негативних емоцій, відчуття внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо). До проблем саморегуляції призводять неадекватні самооцінка та самоконтроль, екстернальний локус контролю, низький рівень адаптивних можливостей. Зазначені індивідуально-психологічні особливості призводять до низького рівня самоповаги дитини, отже, відхилена поведінка є одним з деструктивних шляхів підвищення рівня самоповаги та створення позитивного Я-образу особистості. Низька самоповага відчувається як психотравмуючий стан, якого особистість хоче позбутися, тому неповнолітні діють у напрямку підвищення самоповаги через поведінку, що спрямована проти недосяжних соціально прийнятних норм.

Перераховані фактори ризику мають зовнішній, об'єктивний характер. Однак крім негативних зовнішніх чинників на дитину впливають внутрішні фактори ризику, які педагоги повинні розрізняти. До них належать: відчуття власної незначимості й непотрібності, низька самооцінка, невпевненість у собі, недостатній самоконтроль і самодисципліна, незнання або неприйняття соціальних норм і цінностей, невміння критично мислити й приймати адекватні рішення в різних ситуаціях, невміння виражати свої почуття й реакції на себе самих та інших людей.

Використані джерела:

1. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Детермінація девіантної поведінки. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів.* – К.: Вид-во «Каравела», 2017. С. 70-101.

2. Рущенко І.П. Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Харків : НТУ «ХП», 2020. 130 с.

3. Чайковська, О. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології.* 2015. Випуск 28. С. 627-637.

Тема. Сім'я як соціально - педагогічний чинник відхиленої поведінки

1. Благополучна і неблагополучна сім'я.
2. Стилі виховання у педагогічно неспроможних сім'ях.
3. Взаємодія школи і сім'ї у профілактиці відхилень поведінки.

Ключові поняття теми: сім'я, родина, функції сім'ї, благополучна сім'я, сім'я зони ризику, неблагополучна сім'я, стилі виховання, поведінка батьків, поведінка дітей.

1. Благополучна та неблагополучна сім'я. Серед психогенних факторів які впливають на появу і розвиток відхиленої поведінки дитини, сім'я займає перше місце. Родинні умови, включно з соціальним станом, матеріальним станом, родом занять батьків, освітнім рівнем батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, яке дають батьки, на дитину впливає внутрішньосімейна атмосфера, склад сім'ї та характер взаємин між її членами.

Сім'я - динамічна мала група людей, котрі разом проживають, пов'язані родинними відносинами (шлюб, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування та задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю.

Якою б замкнутою сім'я не здавалася, вона тисячами ниток пов'язана з суспільством. Відносини у сім'ї складаються не тільки з волі її членів, а й під впливом зовнішніх умов соціального життя суспільства. У той же час і сім'я впливає на відносини в суспільстві, на характер усіх процесів суспільного життя. Вона не тільки задовольняє потреби людей, що вступили у сімейний союз, але виконує ряд соціальних функцій і тому є невід'ємним елементом соціальної структури суспільства.

Зв'язок сімейної групи з суспільством відображають функції сім'ї, які перебувають у постійній взаємодії, впливають з вимог самого суспільства. До основних функцій сучасної сім'ї найчастіше відносять: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економічну, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, дозвіллеву, рекреаційну, емоційну, сексуальну, соціального захисту.

Як і інші соціальні інститути, сім'я має проблеми у виконанні своїх функцій. Невиконання, неналежне виконання, недостатність

ресурсів для виконання функцій сім'єю - це дисфункції сім'ї, проявом якої є поширення неблагополучних сімей.

За ознаками «благополуччя - неблагополуччя» розрізняють сім'ї благополучні (забезпечують задоволення всього комплексу потреб, згідно з А.Маслоу, для кожного члена сім'ї) та неблагополучні (дитина не одержує адекватної уваги, підтримки, догляду і виховання).

Благополучна сім'я (гармонійна) - це сім'я з високим рівнем внутрішньої сімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем. Її благополуччя забезпечується гуманністю у взаєминах, вмінням любити і поважати одне одного. У ній існує висока координованість дій при вирішенні внутрішньосімейних проблем, взаємоповага і взаєморозуміння формують позитивну моральну атмосферу.

У такій сім'ї вікові труднощі, особливості акцентуацій характеру значною мірою згладжуються і не призводять до соціально-психологічної дезадаптації. Родина, як зазначає Я.Рябчич, сприяє виробленню свого роду «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища. У гармонічній родині її члени зв'язані емоційною прихильністю один до одного, їхні ролі в сім'ї несуть не конкурентний характер, а доповнюють один одного. Ніхто з членів родини не узурпує функції іншого та не ігнорує свої обов'язки. У середині гармонічної родини відсутні підгрупи (наприклад, об'єднання матері із сином проти інших членів сім'ї). Але тільки однієї внутрішньосімейної гармонії замало. Родина не може бути цілком гармонійною, якщо вона сама перебуває у конфлікті з соціумом, якщо вона свідомо ізолює себе від суспільства або протиставляє себе йому.

Негармонійні сім'ї вирізняються порушенням внутрішніх функціональних відносин. Позбавлена доказів батьківської любові дитина має менше шансів на високу самоповагу, на створення теплих і дружніх стосунків з іншими людьми та на формування стійкого, позитивного образу Я. Недоброзичливість з боку батьків викликає у дітей взаємну ворожість, яка проявляється як явно, так і приховано.

Серед благополучних сімей є також сім'ї зони ризику: опікунські сім'ї з благополучним стилем виховання; сім'ї з

батьками-інвалідами або дітьми-інвалідами, які не відчують соціальних, психологічних, економічних проблем; неповні, але благополучні в соціально-економічному і психолого-педагогічному аспектах сім'ї; багатодітні сім'ї, самодостатні за економічними, психологічними, педагогічними підставами, з позитивним фоном виховання; малозабезпечені сім'ї, які мають постійну соціальну та матеріальну підтримку зі сторони держави, відчують психологічний комфорт, моральну й економічну рівновагу; сім'ї біженців, що отримали статус, житло, постійний дохід, можливість гармонійного виховання дітей; сім'ї, що мають у своєму складі інвалідів і учасників бойових дій, однак які не заподіюють психоемоційних травм дітям, а також оточені увагою і турботою держави щодо потреб, пов'язаних з інвалідністю; сім'ї педагогічно неосвічені, але орієнтовані на співпрацю з школою, позитивну виховну діяльність, що транслюють любов до своїх дітей і піклуються про них.

Неблагополучна сім'я (негармонійна) – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини. Неблагополучні сім'ї зони ризику поділяють на такі групи:

Сім'я зони соціально-економічного ризику – сім'я, в якій: батьки або законні представники неповнолітніх не виконують своїх обов'язків щодо їх виховання, навчання та (або) утримання і (або) негативно впливають на їх поведінку або жорстоко поведуться з ними; мають місце матеріальні труднощі; окремі члени мають алкогольну залежність, ведуть аморальний спосіб життя тощо.

Сім'ї медико-соціального ризику – сім'ї, які не прищеплюють дітям навичок гігієни, не слідкують за здоров'ям дітей, їх фізіологічним, пізнавальним, психічним розвитком, тут присутній фон підвищеної конфліктності між членами сім'ї.

Сім'ї соціально-демографічного ризику – сім'ї з неповнолітніми батьками, неблагополучним шлюбом, зведеними дітьми.

Сім'ї групи морально-етичного ризику з кримінальними характеристиками – сім'ї з так званим прямим десоціалізуючим впливом, де відкрито демонструються зразки асоціальної поведінки та антигромадські орієнтації, переконання батьків. До них можна віднести:

– *кримінально-аморальні сім'ї*, в яких переважають кримінальні чинники ризику. Життя дітей у таких сім'ях через жорстоке ставлення, п'яні бешкети, сексуальну розбещеність батьків, відсутність елементарної турботи про освіту дітей часто знаходиться під загрозою. Це так звані соціальні сироти (сироти при живих батьках), виховання яких повинне бути покладено на державно-суспільне піклування. В протилежному випадку дитину чекає раннє бродяжництво, втечі з дому, повна соціальна незахищеність як від жорстокого ставлення в сім'ї, так і від криміналізуючого впливу злочинних утворень;

– *аморально-асоціальні сім'ї* - характеризуються антигромадськими установками і орієнтаціями. До них частіше всього відносять сім'ї з відвертими користолюбними орієнтаціями, що живуть за принципом «мета виправдовує засоби», в яких відсутні моральні норми і обмеження.

Сім'ї групи соціально-психологічного ризику з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами – сім'ї з непрямим десоціалізуючим впливом, які ведуть здоровий спосіб життя, позитивно соціально орієнтовані, але, у зв'язку з різними соціально-психологічними і психолого-педагогічними утрудненнями внутрішньосімейного характеру втратили свій вплив на дітей, не здатні виконувати соціалізуючі функції передачі досвіду та виховання дітей. До них відносяться:

– *конфліктна сім'я*, в якій з різних психологічних причин особисті взаємостосунки подружжя будуються не за принципом взаємоповаги і взаєморозуміння, а за принципом конфлікту, відчуження. Конфліктні сім'ї можуть бути як галасливими, скандальними, де підвищені тони, роздратованість стають нормою взаємостосунків подружжя, так і «тихими», де відносини подружжя характеризують повне відчуження.

– педагогічно неспроможні сім'ї характеризуються тим, що тут низька загальна культура поєднується з відсутністю педагогічної, а головне, з небажанням що-небудь змінювати і виправляти в самих собі. Постійне ігнорування соціально-педагогічних вимог призводить до конфронтації з суспільством; діти слідом за батьками перестають дотримуватися і соціальних, і педагогічних норми; спочатку це проявляється у ставленні до окремих педагогів, потім школи, але поступово призводить до відчуження від світу дорослих загалом.

Комплексна група ризику, яка об'єднує декілька типів ризику.

У дітей із неблагополучних сімей частіше, ніж в інших, зустрічається порушення нормального спілкування з однолітками; неадекватність самооцінки, зниження здатності самоаналізу і соціально-психологічної адаптованості; нерозвиненість почуття емпатії; перехід до групи важких дітей; деструктивні відхилення у поведінці.

Неблагополуччя та благополуччя сім'ї може бути як формальним, так і змістовним, залежно від особливостей реалізації функцій. Формально неблагополучні сім'ї - маргінально-функціональні, вони - «зона ризику» для переходу до змістовного неблагополуччя, що притаманне «дисфункціональній сім'ї», де порушується як ендолокальний (спрямований на внутрішню взаємодію), так і екзолокальний (спрямований на зовнішню взаємодію) механізм існування, тобто руйнується система цінностей, як визначає зв'язки між членами сім'ї та суспільством.

Серед основних чинників дисфункцій сім'ї розрізняють такі: постійні конфлікти та несприятливий психологічний клімат; відсутність одного з батьків; аморальна чи асоціальна поведінка батьків; низький рівень матеріального забезпечення сім'ї; відсутність у батьків педагогічних навичок та знань; несприятливі психологічні риси батьків (агресивність, внутрішня конфліктність та ін.).

2. Стили виховання у педагогічно неспроможних сім'ях. Найбільш поширеними серед дітей, що перебувають на обліку служб та інспекцій у справах неповнолітніх є педагогічно неспроможні сім'ї. У них за відносно сприятливих умов (здорова сімейна атмосфера, батьки ведуть правильний спосіб життя і проявляють турботу про дітей) неправильно формуються взаєностосунки з дітьми, мають місце серйозні педагогічні прорахунки, що приводять до різних асоціальних проявів у свідомості і поведінці дітей. Вони потребують психолого-педагогічної корекції стилю сімейного виховання і характеру взаєностосунків батьків з дітьми.

Розрізняють такі *типи педагогічно неспроможних сімей*:

– власне педагогічно неспроможні сім'ї характеризуються тим, що батьки проявляють певну активність у вихованні дітей, але роблять це невміло; їхні виховні дії на дитину непослідовні та необґрунтовані;

– педагогічно пасивні сім'ї, де батьки не проявляють необхідної соціальної активності; через суб'єктивні причини (відсутність єдиної точки зору на проблеми сім'ї, розлад між батьками, часті сварки і конфлікти) або причини об'єктивного характеру (тривала хвороба, часта відсутність, велика зайнятість) не можуть належним чином забезпечити правильне виховання;

– антипедагогічні сім'ї своєю поведінкою, ставленням до суспільних норм формують негативні погляди і схильності у дітей.

Указані типи негармонійних сімей є головною причиною неправильного виховання, яке в свою чергу сприяє виникненню патохарактерологічних реакцій, неврозів, сприяє формуванню психопатичного розвитку особистості дитини, відхилень у її поведінці.

Для розвитку особистості дитини, як виявив Е.Шефер, найважливішими є дві пари ознак, що визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) - неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) - стримування (контроль), що визначають переважний у сім'ї тип контролю і дисципліни.

Вздовж осі прийняття-неприйняття у першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виділення позитивних якостей дитини, радіють спілкуванню з нею, сприймають такою, якою вона є. А якщо ні, то батьки не приймають своїх дітей (виділяють, насамперед, негативні риси), не одержують задоволення від спілкування з ними, часом висловлюючи ворожість, основними засобами виховання є суворість і покарання.

Дитина, позбавлена батьківської любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, схильних до девіантної поведінки, свідчить про те, що ця схильність набагато частіше виявляється саме у тих, кому у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість чи неухважність, гірше того, жорстоке поводження батьків викликає неусвідомлену взаємну ворожість у дітей, що спрямовується на оточуючих (наприклад, агресивні дії не тільки проти батьків, але й сторонніх людей) чи усередину, де вона

виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі, аутоагресії тощо.

Вздовж осі тривожність-стримування в першому випадку вплив батьків відбувається через похвалу, пояснення дитині наслідків її дій, обґрунтованість батьківських вимог. Тактика стримування припускає використання батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, контроль над бажаннями дитини.

У цілому сукупність батьківських настановлень, батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею складаються у *стиль виховання*. Щодо стилів виховання у педагогічно неспроможних сім'ях, то фахівці виокремлюють такі:

- *Потураюче-поблажливий стиль*, коли батьки не надають значення провині дітей, не бачать в ній нічого страшного, вважають, що «всі діти такі», або міркують так: «Ми самі такими ж були». Такі батьки досить агресивно налаштовані до всіх, хто вказує на неправильну поведінку їх дітей. Діти з таких сімей страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі та жорстокі, досить важко піддаються перевихованню.

- *Демонстративний стиль*, коли батьки, частіше мати, не соромлячись, всім і кожному скаржаться на свою дитину, розказують про її провини, явно перебільшуючи ступінь їх небезпеки, вголос заявляють, що дитина росте «бандитом» тощо. Це приводить до втрати у дитини соромливості, почуття розкаяння за свої вчинки, знімає внутрішній контроль за своєю поведінкою, відбувається озлоблення щодо дорослих, батьків.

- *Педантично-підозрілий стиль*, при якому батьки не вірять, не довіряють своїм дітям, піддають їх образливому тотальному контролю, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть абсолютно контролювати вільний час дитини, коло її інтересів, занять, спілкування.

- *Жорстко-авторитарний стиль* властивий батькам, що зловживають фізичними покараннями. Діти звичайно в подібних випадках ростуть агресивними, жорстокими, прагнуть кривдити слабких, молодших, беззахисних.

- *Перестерігаючий стиль*. В протилежність жорстко-авторитарному стилю в цьому випадку батьки проявляють щодо

своїх дітей повну безпорадність, вважають за краще перестерігати, нескінченно вмовляти, пояснювати, не застосовувати ніяких вольових дій і покарань. Діти в таких сім'ях, як кажуть, «сідають на голову».

- *Відчужено-байдужий стиль* виникає, як правило, в сім'ях, де батьки, зокрема мати, поглинена влаштуванням свого особистого життя. Діти надані самим собі, відчують себе зайвими, прагнуть менше бувати вдома, з болем сприймають байдужо-відчужене ставлення матері.

- Виховання за типом «*кумир сім'ї*» часто виникає щодо «пізніх» дітей, коли довгождана дитина нарешті народжується у немолодих батьків або самотньої жінки. В таких випадках на дитину готові молитися, всі її прохання і примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки.

- *Непоследовний стиль*, коли у батьків, особливо у матері, не вистачає витримки, самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в сім'ї. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми – від покарання, сліз, лайки до зворушливо-пестливих проявів, що приводить до втрати батьківського впливу на дітей. Підліток стає некерованим, непередбачуваним, нехтує думкою старших, батьків.

Дослідники виокремлюють стилі виховання, особливо несприятливі для розвитку особистості дитини:

- потуральна гіперпротекція (центрація батьків на дитині, потурання її капризам і слабкостям, іноді на шкоду іншим дітям чи членам сім'ї);

- гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою, недостатність або відсутність уваги, душевного тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток підлітка, невключеність у його життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що веде до нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);

- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких без врахування віку і реальних можливостей дитини, задля великих досягнень її у житті на тлі ігнорування дитячих потреб та інтересів);

•заперечення, емоційне відкидання (неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може сполучатися з недостатнім контролем, байдужістю, повним потуранням).

Найшкідливішим для дитини є непослідовний, змішаний стиль, неузгодженість і суперечливість настановлень батьків на виховання, оскільки постійна непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи її підвищену тривожність.

3. Взаємодія школи і сім'ї у профілактиці відхилен. поведінки. Співпраця школи та сім'ї є надзвичайно важливим чинником попередження відхиленої поведінки особистості, що передбачає усебічне і систематичне вивчення сім'ї, особливостей та умов сімейного виховання учня, корекцію виховання дитини, корекцію внутрішньосімейних відносин та профілактику сімейних конфліктів.

Робота з батьками, сім'єю є складним і необхідним для профілактики відхилень у поведінці учнів видом діяльності педагога, психолога, соціального педагога, а також спеціальних психолого-педагогічних служб та інститутів.

У роботі з батьками, сім'єю ефективними є різноманітні форми і методи співробітництва школи і сім'ї, описані в науковій літературі, зокрема:

– *індивідуальні*: індивідуальні бесіди; індивідуальні консультації; діалог; самоосвіта; робота в бібліотеці; перегляд художніх та документальних фільмів; допомога в оформленні санітарно-гігієнічних бюлетнів; допомога в зборі матеріалів, з правових, медичних та ін.; норм; відвідування сім'ї; наставництво; діяльність у складі громадських комісій, інспекцій зі справ неповнолітніх, рад профілактики, рад батьківських комітетів; участь у комісіях з медичного обслуговування неповнолітніх; участь у роботі з позбавлення від наркогенної залежності; участь у засіданнях суду з позбавлення батьківських прав;

– *групові*: групові бесіди, дискусії; диспути з проблем правового, морального виховання, здорового способу життя; консультації; групові зустрічі з вчителями; тематичні лекції;

методичні заняття; обмін досвідом з питань виховання дітей з використанням активних форм роботи; рольових і ділових ігор тощо; зустрічі із спеціалістами різних напрямів; колективна підготовка класних годин, виставок, вікторин тощо; усні журнали; робота за зацікавленням; надання допомоги неблагополучним сім'ям;

– *масові*: позакласний батьківський педагогічний всеобуч; батьківські збори; лекторії педагогічних, медичних, правових знань; семінари; загальношкільні змагання; зустрічі з лікарями наркологами, психіатрами, юристами, психологами та ін.; кінолекторій; конференції; тематичні вечори; педагогічні консилиуми; екскурсії, походи, ігри.

Особливе значення надається здійсненню *інформаційно-просвітницької* робота з батьками, яка має на меті профілактику, попередження можливих порушень у сімейних відносинах і сімейному вихованні. З цією метою варто знайомити батьків з тими формами сімейних відносин і сімейного виховання, які призводять до негативних відхилень у поведінці їхніх дітей. Можна запропонувати курс лекцій класним керівникам, що містить саме інформацію про особливості виховання дитини на сучасному етапі, про встановлення позитивної комунікації батьків з дитиною, про психологію дитини. Більшість батьків мають слабе уявлення про індивідуально-типологічні властивості в цілому та власної дитини зокрема, тому лекції «Якою є Ваша дитина?», «Індивідуально-типологічні властивості дитини дошкільного віку/ молодшого школяра/ підлітка», «Як подолати неслухняність?», «Важковиховувана дитина», «Корекція відхилень у поведінці дитини» тощо будуть цікавими і корисними для батьків.

Зазначимо, що підвищенню ефективності профілактичної роботи сприяє педагогічний всеобуч батьків. Тому на батьківських зборах необхідно проводити тематичні годин. Наприклад, батьківські збори «Дитина і шкідливі звички», де можуть обговорюватися питання впливу шкідливих звичок на здоров'я та поведінку учня. Складність організації такої роботи полягає у тому, що не всі батьки приходять на батьківські збори, переважно - батьки учнів, які проявляють відхилення у поведінці. Особливу увагу батьків потрібно звертати на такий факт, що дисгармонія, дестабілізація сім'ї – це негативний характер подружніх відносин, що виражається в конфліктній взаємодії подружжя і негативно впливає на формування особистості дитини.

Проведення профілактичної роботи (бажано разом з психологом) може здійснюватися у груповій формі (робота з групою з кількох сімейних пар), індивідуальній: з окремою сім'єю або її членом, спільної групової роботи дітей та батьків.

Видами і формами роботи з сім'єю можуть бути також відкриті уроки для батьків; дні відкритих дверей; оформлення куточків для батьків; підготовка тематичних папок; конференції з досвіду сімейного виховання; психолого-педагогічні лекторії; консультації психолога; заняття-тренінги для батьків з підвищення рівня педагогічної грамотності; робота з групою батьків, які мають подібні проблеми у вихованні дітей. Уся профілактична діяльність повинна базуватися на *принципах* демократизму, гуманізму, підтримки сім'ї і взаємодії з нею, індивідуального підходу, дотримання конфіденційності, забезпечення відповідальності посадових осіб і громадян за порушення прав і законних інтересів неповнолітніх.

Практика свідчить, що успіх профілактичної роботи з неповнолітніми, схильними до відхиленої поведінки, у значній мірі залежить від злагодженої взаємодії всіх суб'єктів профілактики. Поліпшення взаємодії школи і сім'ї дозволить забезпечити ефективність профілактичної діяльності з попередження відхиленої поведінки школярів, а також домогтися значних змін у суспільному вихованні підростаючих поколінь.

Використані джерела

1. Вольнова Л.М. Сім'я як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків* : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 58-67.

2. Гаврищак Л.І., Максимова Н.Ю. Порушення гармонійних сімейних стосунків як чинник відхилень в розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 18. 2018. С. 5-20.

3. Товканець О. Взаємодія школи і сім'ї у профілактиці девіантної поведінки учнів / О.Товканець, Л.Лендел. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2013. Вип. 29. С. 226-230.

Тема. Школа як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки

1. Важковиховуваність та важконаучуваність.
2. Педагогічна занедбаність.
3. Шкільна дезадаптація та її профілактика.

Ключові слова: важковиховуваність, важконаучуваність, педагогічна занедбаність, адаптація, дезадаптація, процес навчання, профілактика шкільної дезадаптації.

1. Важковиховуваність та важконаучуваність. Відхилення у поведінці неповнолітніх призводить до важковиховуваності. Поняття «важка дитина» почало використовуватися вже у другій половині XIX ст. у працях дослідників О.Зака, Д.Дріля, П.Каптерєва, П.Лесгафта, П.Люблінського та ін. «Важкими» вважалися діти, котрі не усвідомлювали своїх негативних вчинків, були жорстокі та байдужі до страждань оточуючих, в ранньому віці ставали на злочинний шлях. Тому поняття «важка дитина» та «малолітній злочинець» ототожнювалися.

Термін «важковиховуваність» увійшов в науку в 30-ті роки минулого століття і спочатку означав лише «несприйнятливість та опір» вихованця педагогічній дії. У загальному розумінні до важковиховуваних відносили фізично здорових дітей, у поведінці яких спостерігалися неорганізованість, недисциплінованість, правопорушення. Конкретизацію змістового аспекту цієї дефініції знаходимо у працях В.Кащенко, Л.Виготського, П.Блонського А.Макаренка, В.Сухомлинського та ін..

Нині дослідники під важковиховуваністю розуміють педагогічну занедбаність такого рівня, при якій подальший соціальний розвиток неповнолітнього відбувається таким чином, що створюються внутрішні передумови для деформованого сприйняття ним соціальних норм, виникає потреба зберегти негативне у своєму духовному світі всупереч соціально-педагогічним впливам. Тобто, важковиховуваність – це не просто несприйнятливість до позитивного соціального досвіду чи нездатність його засвоювати, це стійке небажання засвоювати соціально-педагогічні впливи і адекватно на них реагувати.

Педагогу, шкільному психологові часто приходится мати справу з дітьми, які значно відрізняються (при чому зі знаком

мінус) від інших дітей. Прохання до психолога «якось вплинути» на того чи іншого «важкого» школяра – одне з найбільш частих звернень зі сторони вчителів і батьків. При цьому в категорію «важких» попадають дуже різні учні: невстигаючі, недисципліновані, діти з різного роду нервовими і психічними розладами, підлітки, що стоять на обліку в комісії у справах неповнолітніх, на кінець, просто діти з так званих неблагополучних сімей. Це висуває проблему вибору адекватних методів психологічної і педагогічної роботи з «важкими» учнями. Коли оцінюється поведінка дитини, то вона не зводиться лише до зовнішніх проявів, оскільки за всіх обставин так чи інакше виявляється певна соціальна позиція. Тому, коли йде мова про готовність засвоювати та реалізовувати дитиною на практиці соціальні норми, слід оперувати поняттями вихованості та важковихованості.

Вихованість розглядають як здатність особистості правильно сприймати та засвоювати основні суспільні норми та вимоги, здатність позитивно реагувати на соціально-педагогічні впливи ззовні, готовність до переходу на нові рівні розвитку особистості. Вихованість є інтеграційною властивістю особистості, що характеризується сукупністю достатньо сформованих особистісних якостей, які в узагальненій формі відображають систему соціальних відносин людини. Вихованість учнів – показник ефективності та якості навчально-виховного процесу. Ознакою вихованості є прийняття і реалізація поведінкового рішення, ступінь співставлення регуляції та саморегуляції. Ознаки різних рівнів вихованості умовно характеризують різний ступінь вихованості: *невихованість* школяра характеризується нерозвиненістю самоорганізації і саморегуляції, негативним досвідом поведінки, який слабо виправляється під впливом педагогічних дій; *низький рівень вихованості* характеризується слабким, ще нестійким досвідом позитивної поведінки, яка регулюється в основному вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами і спонуканими, при цьому саморегуляція та самоорганізація ситуативні; *середньому рівню вихованості* властиві самостійні прояви саморегуляції та самоорганізації, хоча активна суспільна позиція ще відсутня; *високий рівень вихованості* характеризує наявність стійкої та позитивної самостійності в діяльності й поведінці разом із проявом активної суспільної, громадянської позиції.

Енциклопедична література тлумачить «важковиховуваність» як «свідомий або несвідомий спротив дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаний найрізноманітнішими причинами, включаючи педагогічні прорахунки вихователів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики учнів, вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних предметів та соціальних ролей». Важковиховуваність завжди зумовлюється комплексом причин, поєднанням низки несприятливих обставин. Причини, що викликають важковиховуваність не діють ізольовано одна від одної, а є комплексними. Важковиховуваність обумовлюють:

- певні *психофізіологічні та вікові особливості дитини* (надмірна дратівливість, збудливість нервової системи або, навпаки, - високий рівень загальмованості реакцій); недостатня вікова розвиненість мотиваційної, афективної та вольової сфер вихованця, його психічних процесів (відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, мислення тощо); соціально-психологічні вади розвитку (знижена здатність до вольової адаптації, неадекватна самооцінка й рівень домагань дитини, нерозвиненість здатності до ефективної комунікації, низький ступінь соціалізованості тощо); *недоліки сімейного виховання* (конфліктна атмосфера, неблагополуччя, аморальність, споживацька психологія);

- *негативний вплив оточення поза родиною* (двір, вулиця, проблемні друзі);

- *упущення в навчально-виховній роботі школи* (недоліки в організації учнівського колективу; вади в організації навчально-виховної роботи в позанавчальний час; незнання чи неврахування педагогами індивідуально - психологічних особливостей учнів; недостатність знання причин важковиховуваності, а тому недоцільний вибір засобів виховного впливу; недостатня увага до розвитку духовності та моральності учнів; незнання умов сімейного виховання, недиференційований підхід у роботі з батьками «важких» дітей; відсутність системності у роботі школи з такими дітьми та їх батьками; недостатнє залучення до роботи з учнями і батьками громадськості, трудових колективів; відсутність соціальної підготовки колективів шкіл до роботи з важковиховуваними, одноманітність виховних впливів; формалізм).

Проявами важковихованості є: деформація рис вдачі з переважанням негативних характерологічних якостей, порушення формування чи нерозвиненість якостей і властивостей емоційно-вольової сфери; обмеженість або негативна спрямованість потреб, схильностей та інтересів; систематичне порушення норм спілкування і поведінки; не сформовані чи спотворені морально-етичні знання; супротив звичайним педагогічним впливам; конфліктні стосунки з дорослими і однолітками; труднощі в навчанні; порушення психічного розвитку. Критичні ознаки важковихованості: систематичне недотримання дитиною (підлітком) норм поведінки, що заважає нормальному співіснуванню людей; постійне порушення дисциплінарних норм та емоційного мікроклімату в безпосередньому соціальному оточенні.

Відхилення у поведінці важковиховуваних поділяються на патологічні (хворобливі) та непатологічні. Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою, внаслідок дії психотравмуючих факторів, нервовою системою. У їхній поведінці можуть проявлятися неадекватні реакції, надмірна несміливість чи розпущеність, пригніченість чи агресивність тощо. До патологічних відхилень належать: недорозвиток, ЗПР, дефіцитарний розвиток, деформований розвиток, дисгармонійний розвиток.

У зарубіжній літературі часто поряд із поняттям «важковиховувані» вживають поняття «діти з проблемами». Однак виникнення у дітей проблем не завжди викликає труднощі при їх розв'язанні та не завжди ускладнює роботу з такими неповнолітніми. Тому не варто розглядати ці поняття як синоніми. Погодимось із думкою Л.Вольнової про те, що не можна ототожнювати поняття «важкий» і «важковиховуваний», «важконаучуваний», «недисциплінований» тощо. Як засвідчує педагогічна практика, переважну більшість учнів вчителі вважають важкими, однак це не значить, що всі вони завжди є важковиховуваними.

Важконаучуваність – це певна міра низької наукуваності. Ознаками важконаучуваності неповнолітніх є: несформованість основних навчальних умінь; дисгармонія навчальних мотивів; низька навчально-пізнавальна активність; неуспішність навчання;

шкільна тривожність. Вона може поєднуватися і з важковихованістю через відсутність об'єктивного підходу батьків і педагогів до неповнолітніх. Під неуспішністю розуміється ситуація, в якій поведінка та результати навчання не відповідають виховним і дидактичним вимогам школи. Вона виражається в тому, що учень має слабкі навички читання, лічби, слабо володіє інтелектуальними вміннями аналізу, узагальнення, а систематична неуспішність веде до педагогічної занедбаності. Відставання – це невиконання вимог (або однієї з них), яке має місце на одному з проміжних етапів усередині того відрізка навчального процесу, який служить тимчасовими рамками для визначення успішності. Слово «відставання» позначає і процес накопичення невиконаних вимог, і кожний окремих випадок такого невиконання, тобто один із моментів цього процесу.

Встановлення правильного режиму навчання, створення в класному колективі сприятливого морально-психологічного клімату, коректне ставлення педагогів до дітей є дійовими засобами запобігання важковихованості.

2. Педагогічна занедбаність. Процес виховання являє собою складну взаємодію вихователів та вихованців, основу на взаєморозумінні та позитивних взаємостосунках. Послаблення виховного впливу здебільшого призводить до посилення негативних впливів оточуючого середовища. У результаті знижується рівень вихованості дитини, виникає та закріплюється стан її невихованості, педагогічної занедбаності. Якщо взаємодія та позитивні взаємостосунки у системі «вихователь - вихованці» не відновлюється, педагогічна занедбаність може перерости у соціальну, тобто від непокори щодо педагога дитина переходить до порушення норм та вимог суспільства. Дитина, підліток, що не піддається, або важко піддається вихованню, стає важким у виховному відношенні, важковиховуваним.

Саме поняття «педагогічна занедбаність» в сучасній теорії і практиці часто вживається як синонім поняттю «важкі діти». Проте між ними є певна відмінність: поняття «педагогічна занедбаність» характеризує процес навчання і виховання дитини, а «важкий» – вказує на результати такого виховання і навчання. Педагогічно занедбаний учень, який «випадає» на певний період із навчально-виховного процесу школи, рано чи пізно стає «важким».

У науковій літературі немає однозначного визначення поняття педагогічної занедбаності. Разом із поняттям «педагогічна занедбаність» (Г.Медведєв, В.Давидов) можна зустріти «соціально-педагогічна занедбаність» (А.Белкін), «діти з відхиленням в етичному розвитку» (В.Обухів), «важковиховуваний» (А.Кочетов). У педагогічному словнику це саме поняття розглядається як відхилення у нормі поведінки особистості, що зумовлене недоліками виховання. У психолого-педагогічній енциклопедії поняття «педагогічна занедбаність» трактується як відхилення від норми поведінки в навчальній діяльності, яке зумовлене недоліками навчально-виховного процесу. С.Гіль пропонує таке визначення педагогічної занедбаності: «нерозвинутість дитини, відставання у розвитку, що викликане психолого-педагогічними причинами та піддається корекції психолого-педагогічними засобами».

Проаналізувавши ці підходи до визначення педагогічної занедбаності, виділивши загальні риси, на які вказують автори, можна дати таке визначення: *Педагогічна занедбаність* – це стійке відхилення від норми в поведінці, навчальній діяльності, що виявляється в нерозвинутості, неосвіченості та невихованості дитини, відставанні в розвитку, що зумовлено впливом сім'ї, школи, навколишнім середовищем. Вона зумовлюється недоліками у: навчально-практичних і соціально-етичних знаннях учнів молодшого шкільного віку; розвитку психологічних рис і якостей особистості; набутті соціальних ролей у суспільстві; відносинах із оточуючими; реалізації власної особистості в шкільному колективі.

Педагогічна занедбаність молодших школярів характеризується: психологічною й етичною непідготовленістю до навчання, в основі якої лежить незбалансований розвиток індивідуально- психологічних якостей особистості, що є наслідком виховання в сім'ї чи навчання і виховання у дитячому садку та школі; неуспішністю, труднощами в навчанні, наявністю прогалин у засвоєних знаннях несформованістю пізнавальних інтересів; несформованістю особистісно-значущих пізнавальних мотивів навчання; наданням учнями переваги грі, у якій їх супроводжує успіх; нерозвинутістю якостей спілкування; неадекватною самооцінкою.

У зв'язку з вищезазначеним, виділяють такі *стадії розвитку педагогічної занедбаності*.

– *перша стадія* припадає на дошкільний вік і виникає у результаті неправильного виховання в сім'ї, через помилки вихователів дошкільних закладів, що призводить до несприятливого становища дитини в колективі;

– *друга стадія* – це наслідок низької психологічної і педагогічної підготовки дошкільного навчання. У молодших школярів з'являються початкові форми негативного ставлення до норм і правил поведінки в дитячому колективі. Основною причиною цього є відсутність успіхів у навчанні;

– *третьою і четвертою стадіями* виявляються здебільшого в підлітковому віці, коли учні не мають можливості реалізувати себе в групі тощо.

Отже, дитина проходить через три стабільних виховних середовища: сім'я, дошкільний заклад і школа, кожне з яких створює чимало соціально-педагогічних та психологічних ситуацій для розвитку педагогічної занедбаності, що зрештою впливає на рівень успішності школяра.

Елементами педагогічної занедбаності залежно від перебігу навчальної діяльності учнів є: неоволодіння мінімально необхідними операціями творчої діяльності, комбінування і використання у новій ситуації наявних знань, умінь і навичок; небажання одержувати нові знання теоретичного характеру; уникнення труднощів творчої діяльності; пасивність у виконанні завдань підвищеної складності; небажання оцінювати власні досягнення, удосконалювати набуті уміння й навички; незасвоєння понять у системі.

Педагогічна занедбаність включає такі *три основні компоненти*:

– відхилення від норм поведінки та невиконання поставлених навчальних завдань, як наслідок, проявами цього є неуспішність, невстигання, труднощі в навчанні. Тут особлива роль приділяється віковим психологічним особливостям учнів, їх індивідуальному досвіду;

– відставання в розвитку таких психологічних процесів, як пам'ять, мислення, уява, емоційно-вольових, етичних рис і якостей особистості. Це пояснюється віковими особливостями учнів: нестійкість настрою, швидка стомлюваність, конфліктність тощо;

– відхилення у ставленні до себе та своїх власних можливостей, до однолітків, вчителів, а також батьків.

Усе зазначене впливає на організацію навчальної діяльності. Тому вчителі педагогічну занедбаність визначають як непідготовленість до школи, психологічну нерозвинутість та невихованість учня. Систематична неуспішність призводить до педагогічної занедбаності, під якою на сучасному етапі розвитку школи розуміють комплекс негативних якостей особистості, що суперечать вимогам школи, суспільства. Це явище вкрай небажане та негативне з моральної, соціальної, економічної позиції.

З педагогічною занедбаністю пов'язане й таке складне та багатовимірним явищем як *неуспішність*. У психолого-педагогічній літературі неуспішність дітей молодшого шкільного віку пояснюють багатьма факторами: непідготовленість до шкільного навчання (соціальна, психологічна і педагогічна занедбаність); вади розумового розвитку; негативний вплив оточення; недосконалість навчального процесу; некомпетентність учителів.

А.Гельмонт причини неуспішності систематизував у трьох категоріях:

I категорія - глибокого і загального відставання (низький рівень попередньої підготовки учня до навчальної діяльності; вади фізичного розвитку; недоліки виховання; слабкий розумовий розвиток);

II категорія - часткової, але стійкої неуспішності (недоопрацювання вчителем у попередніх класах щодо формування у школярів адекватних способів організації навчальної діяльності; недостатній пізнавальний інтерес учня до предмета, що вивчається; слабка воля до подолання труднощів);

III категорія - епізодичної неуспішності (недоліки в методиці викладання навчального предмета; формалізм у засвоєнні нових знань; слабкий поточний та фронтальний контроль; невміння зосередитись на об'єкті, предметі, що вивчається; нерегулярне виконання домашніх завдань).

Найближче до вирішення завдань опису системи причинно-наслідкових зв'язків неуспішності підійшов Ю.Бабанський. До внутрішніх причин неуспішності він зараховує: дефекти здоров'я дітей, їх психологічний розвитку; недостатній обсяг знань, умінь і навичок. Зовнішніми причинами неуспішності є: недоліки дидактичних і виховних дій; причини організаційно-педагогічного та психологічного характеру (організація педагогічного процесу в

школі, матеріальна база, психологічний клімат); недоліки навчально-тематичних планів.

Учений також виділяє умови, якими слід керуватися педагогам в організації навчання:

1. Умови внутрішнього плану: особливості психологічного розвитку школяра; рівень сформованості навичок організації навчальної діяльності.

2. Умови зовнішнього плану: побутові умови; особливості виховання в сім'ї; особливості навчання і виховання у школі.

Систематичність у вивченні та вирішенні завдань неуспішності – ось першочергове завдання шкільної освіти, зокрема психології та дидактики. Усю сутність педагогічної занедбаності варто розглядати в єдності всіх ознак, причин, явищ, критеріїв, форм її прояву в навчанні.

3. Шкільна дезадаптація та її профілактика. Поняття «адаптація» відіграє важливу роль у різних галузях сучасної науки, в тому числі в педагогії та психології. У перекладі з латинської мови термін означає «пристосування»; у загальному сенсі - пристосування організму, а також всіх його функцій, клітинок і органів до нових умов середовища.

Термін «шкільна адаптація» став використовуватися для опису різних проблем і труднощів, що виникають у школі. Із цим поняттям пов'язують відхилення в навчальній діяльності: утруднення в навчанні, конфлікти з однокласниками, неадекватну, відхилену поведінку. Цілком природно, що подолання тієї чи іншої форми дезадаптивності повинне бути спрямоване на усунення причин, що її викликають.

Більшість дослідників виокремлюють шкільну дезадаптацію як «самостійний феномен», що виникає у результаті невідповідності соціопсихологічного чи психофізіологічного статусу дитини з вимогами нової, соціальної ситуації, тобто ситуації шкільного навчання. Помилкова оцінка характеру та причин труднощів, які виникають в учнів на початку навчання в школі, запізніле виявлення дітей, не готових до навчальної діяльності, породжує більш складні проблеми. Не вирішені в дошкільному та молодшому шкільному віці проблеми стають основою для різноманітних відхилень у психосоціальному розвитку на наступних етапах онтогенезу, з особливою гостротою виявляючись у підлітковому віці.

Деадаптаваність учнів приводить до неадекватної, погано контрольованої поведінки, конфліктних стосунків, проблеми у навчальній діяльності. Шкільна деадаптація проявляється у таких формах: непристосованість до предметної сторони діяльності; нездатність керувати своєю поведінкою; нездатність прийняти тем шкільного життя; шкільний невроз, або «фобія школи».

До основних причин шкільної деадаптації відносять: негуманний характер спілкування в школі; особливості індивідуального стилю вчителя; особистісні якості педагогів та адміністрації навчального закладу; знаннева парадигма, пануюча в школі, при якій немає умов для повноцінного особистісного розвитку учнів; негативні установки педагогів щодо учнів; особливості міжособистісних взаємостосунків у класних колективах; низький методичний рівень викладання; низький рівень загальної культури педагогів тощо.

Прояви шкільної деадаптації у школярів: переживання школярем своєї особистісної неспроможності, відторгнення від колективу; зміна мотиваційної сторони діяльності, починають переважати мотиви уникнення; втрата перспективи, упевненості в собі, наростають почуття тривожності та соціальної апатії; зростання конфліктів з оточуючими; навчальна неуспішність.

Стадії деадаптації школяра:

- стадія навчальної декомпенсації – стани дитини, що характеризуються виникненням ускладнень у вивченні одного або декількох предметів при збереженні загального інтересу до школи;

- стадія шкільної деадаптації – стани дитини, коли поряд із зростаючими труднощами в навчанні на перший план виступають порушення поведінки, виражені у вигляді конфліктів з педагогами, однокласниками, пропусків занять;

- стадія соціальної деадаптації – стани дитини, коли відзначається повна втрата інтересу до навчання, перебування в шкільному колективі; відхід в асоціальні компанії; захоплення спиртними напоями, наркотиками;

- стадія криміналізації середовища проведення вільного часу.

Рання шкільна деадаптація – негативне явище, що заважає своєчасній повноцінній соціалізації дитини, гармонійному розвитку особистості, перешкоджає подальшій успішності в навчанні, загальній соціально-психологічній адаптації. Тому пошук шляхів

подолання шкільної дезадаптації є важливою і актуальною проблемою для психолого - педагогічної теорії і практики.

Подолання тієї чи іншої форми дезадаптивності повинне бути спрямоване на усунення причин, що її викликають. Дитина потрапляє в нову соціальну групу. Ситуація нового, невідомого для неї є в деякій мірі тривожною. Учень переживає емоційний дискомфорт, перш за все через невизначеність щодо вимог вчителів, умов навчання, цінностей поведінки в колективі. Такий стан можна назвати станом внутрішньої напруги, настороженості, слабкої здатності у вирішенні інтелектуальних питань. Неможливо говорити про адекватне сприйняття дитиною оточуючого світу, через призму власної тривоги. Все це ускладнює весь навчально-виховний процес, продуктивність праці на уроці стає проблемною. Навіть потенційний відмінник може стати відстаючим в умовах дезадаптації.

Не менш важливим є процес адаптації вчителя, якщо вчитель не знає своїх учнів, він не може успішно організувати їх самообслуговування, індивідуалізувати, диференціювати навчання. І не має значення яким чином розпочався навчальний рік в школі, процес адаптації все одно йде. Питання в тому, скільки часу, і на скільки ефективно. Суть адаптаційного періоду в школі полягає в тому, щоб створити неминучий процес адаптації більш інтенсивнішим. Ефективність процесу шкільної адаптації значною мірою визначає успішність навчальної діяльності, збереження фізичного і психічного здоров'я дитини.

Процес попередження та *подолання шкільної дезадаптації* у молодших школярів є комплексним, інтегративним, який здійснюється через просвітницько-профілактичну, індивідуально-психологічну, психолого-педагогічну, соціально-профілактичну та психогігієнічну роботу.

Задачу профілактики шкільної дезадаптації вирішує корекційно-розвиваюча освіта, яка визначається як сукупність умов і технологій, що передбачають профілактику, своєчасну діагностику і корекцію шкільної дезадаптації. Отже, профілактика шкільної дезадаптації полягає в наступному:

Своєчасне педагогічне діагностування передумов і ознак шкільної дезадаптації, проведення ранньої, якісної діагностики актуального рівня розвитку кожної дитини.

Момент вступу до школи повинен відповідати не паспортному віку (7 років), а психофізіологічному (для деяких дітей це може бути і 7 з половиною і навіть 8 років).

Діагностика при вступі дитини до школи має враховувати не стільки рівень умінь і знань, скільки особливості психіки, темпераменту, потенційні можливості кожної дитини.

Створення в освітніх закладах для дітей ризику педагогічного середовища, що враховує їх індивідуально-типологічні особливості. Використовувати варіативні форми диференційованої корекційної допомоги у ході навчального процесу і в позаурочний час для дітей високого, середнього і низького ступеня ризику. На організаційно-педагогічному рівні такими формами можуть бути: спеціальні класи з меншою наповнюваністю, з щадним санітарно-гігієнічним, психогігієнічним і дидактичним режимом, з додатковими послугами лікувально-оздоровчого та корекційно-розвивального характеру; корекційні групи для занять з педагогами по окремих навчальних предметах, диференціація та індивідуалізація всередині класа, групові та індивідуальні позаурочні заняття з педагогами основної та додаткової освіти (гуртки, секції, студії), а також з фахівцями (психологом, логопедом, дефектологом), спрямовані на розвиток і корекцію недоліків розвитку шкільно-значущих дефіцитних функцій.

За необхідністю використовувати консультативну допомогу дитячого психіатра.

Створювати класи компенсуючого навчання.

Застосування психологічної корекції, соціальних тренінгів, тренінгів з батьками.

Освоєння педагогами методики корекційно-розвивального навчання, націленого на здоров'яощадну навчальну діяльність.

Щодо профілактики дезадаптації першокласників для вчителів стануть корисними такі *психологічні рекомендації*: Ураховуйте вікові та індивідуальні особливості дітей. Демонструйте віру в успішність дитини. Уникайте низьких оцінок на перших етапах навчання. Використовуйте систему фішок і грамот для оцінювання діяльності дітей. Оцінюйте конкретний учинок, роботу, а не особистість дитини. Уникайте групової критики дитини або її робіт, не вказуйте на помилки у зв'язку з успіхами інших учнів. Порівнюйте роботу дитини лише з її роботою в минулому.

Указуючи на помилки, окреслюйте шлях до успіху. Акцентуйте увагу учня на його успіхах, перемогах. Створіть ситуацію успіху. Підтримуйте учнів словами, поглядом, дотиками. Намагайтеся не вживати слова - заперечення занадто часто. Під час роботи на уроці підтримуйте й заохочуйте вияви активності з боку скутих, сором'язливих, тривожних дітей. Важливо звертати увагу інших учнів на їхні успіхи, підвищувати їхній статус у класі. Не вимагайте від тривожних, невпевнених дітей публічних виступів і відповіді перед усім класом. Якийсь час їх можна включати в групи з 2-3 учнів, щоб вони відчували підтримку.

Кожна дитина неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами і можливостями. Місія Нової української школи – допомогти розкрити та розвинути ці здібності і таланти. Одним з перших кроків на цьому відповідальному шляху повинно стати створення сприятливих умов для ефективної адаптації дитини до навчання в школі, своєчасне виявлення та усунення причин, які провокують формування шкільної дезадаптації, що дозволить успішно розкривати потенціал кожної особистості, попереджати деструктивні відхилення у поведінці.

|

Використані джерела

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.

2. Вольнова Л.В. Школа як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С. 69-73.

3. Коваль, Г. До проблеми адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку до навчання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 23. Т. 2. С. 119-123.

Змістовий модуль 2

Особливості, профілактика та корекція основних видів відхилень поведінки

Тема. Діагностика відхилень поведінки

1. Поняття діагностики. Мета, стадії.
2. Вимоги до змісту, форм і методів психолого-педагогічної діагностики.
3. Програма вивчення особистості важковиховуваного учня.
4. Методи діагностики особливостей відхиленої поведінки.

Ключові поняття: відхилена поведінка, діагностика, психодіагностика, соціально-педагогічна діагностика, взаємодія, стадії й методи діагностики.

1. Поняття діагностики. Мета, стадії. Профілактична та корекційна робота є основною діяльністю соціально – психологічної служби школи, а психолог має працювати у трьох напрямках: діагностування, корекції та профілактики виявів відхиленої поведінки учнів. Від точності результатів діагностики у повній мірі залежить ефективність подальшої роботи практичного психолога, соціального педагога, учителя.

Відповідно до наказу МОН України від 22.05.2018 року № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України» одними з найважливіших функцій психологічної служби є такі:

- діагностично-прогностична – психолого-педагогічне вивчення чинників становлення особистості, її індивідуального розвитку;

- корекційно-розвиткова – система впливів, спрямованих на подолання визначених проблем, труднощів, шкідливих звичок, негативних емоційних станів тощо у здобувачів освіти; здійснення психолого-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, подолання різних форм девіантної поведінки; сприяння розвитку освітніх, інтелектуальних, загальних, спеціальних та соціальних здібностей, формування мотивації до освітньої діяльності у здобувачів освіти; надання психолого-педагогічної допомоги здобувачам освіти з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності.

Виокремлені функції конкретизовано у таких напрямках діяльності працівників психологічної служби:

- діагностика – виявлення причин труднощів у навчанні, інтелектуальному розвитку, соціально-психологічній адаптації; вивчення та визначення індивідуальних особливостей динаміки розвитку особистості, потенційних можливостей в освітньому процесі, професійному самовизначенні; - корекція – усунення виявлених труднощів соціально-психічного розвитку здобувачів освіти, зниження ризиків проблем адаптації до освітнього середовища, схильності до залежностей та правопорушень, різних форм девіантної поведінки. Ці функції і напрями діяльності є взаємопов'язаними, здійснення практичним психологом корекційної і розвиткової роботи неможливе без результатів психодіагностики.

У науковій літературі поняття *діагностики* трактується як процес розпізнавання хвороби й визначення її; наука про методи встановлення діагнозу. *Психодіагностика* – це психологічна науково-практична дисципліна, що розробляє якісні та кількісні процедури розпізнавання психічних процесів, станів, рис і якостей особистості. Предмет психодіагностики – способи і засоби вияву (вимірювання) психічних процесів, властивостей, станів у їхній динаміці, кількісно-якісній специфіці, системних зв'язків і причинних відношень. Предметом психологічної діагностики в освітньому закладі є психічні процеси, стани і якості особистості здобувачів освіти, соціальні і психологічні проблеми, що виникають в процесі освітньої діяльності та спілкування всіх учасників освітнього процесу – учнів, вчителів, батьків.

Психодіагностика в системі освіти має на меті інформаційне забезпечення процесу психологічного та соціально-педагогічного супроводу освітнього процесу. Дані, що отримуються фахівцем у результаті психодіагностики, необхідні для складання психологічної характеристики здобувача освіти для визначення шляхів і форм надання допомоги тим, що зазнають труднощів у навчанні, спілкуванні і психологічному самопочутті.

Соціально-педагогічна діагностика – це спеціально організований процес пізнання, під час якого відбувається збір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та соціальних факторів

(Л.Линник). Соціально-педагогічна діагностика допомагає з'ясувати специфічні якості учнів з відхиленнями поведінки; уточнити соціальну ситуацію розвитку; визначити ступінь розвитку чи деформації якостей та властивостей, які обумовлюються перш за все включенням їх у різні соціальні зв'язки (соціальні установки, позиції, особливості комунікації).

Слід зауважити, що традиційно причини відхиленої поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного виховання, роботи школи, впливу неформального оточення. Не заперечуючи важливості аналізу цих чинників, у психологічній діагностиці слід, насамперед, зосередитися на власне психологічних проявах відхиленої поведінки. Наприклад, не просто лише зафіксувати участь особистості в певному неформальному угрупованні, а й виявити, які саме потреби вона задовольняє при цьому (прагнення самоствердитися або відчуті захищеність в групі), виявити шлях, що призвів до цієї групи, суб'єктивне ставлення до себе, до своєї поведінки, довілля, чіткість і реалістичність усвідомлення себе і свого оточення тощо. Якщо, скажімо, зафіксовано зловживання алкоголем, то обов'язково слід визначити, наскільки вживання спиртного пов'язане з особливостями виховання, проблемами соціальної адаптації і мотивами поведінки; встановити, з якого віку учень почав вживати спиртні напої і за яких обставин, чи виявляє він власну ініціативу у вживанні напоїв, який з психологічних компонентів сп'яніння його приваблює, які потреби він при цьому задовольняє, чи існує фізична і психічна залежність від алкоголю тощо.

У науковій літературі наголошуються такі *стадії психологічної діагностики*:

- *попередня стадія* (виявлення зовнішніх особливостей відхиленої поведінки, попереднє формулювання гіпотези (припущення) щодо можливих причин відхилень у поведінці особистості);

- *стадія уточнення* (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників відхиленої поведінки, уточнення гіпотези);

- *заклучна стадія* (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я для уточнення причин відхилень у поведінці й прогнозування тенденцій особистісного розвитку).

Л.Вольнова, автор навчально-методичного посібника «Профілактика девіантної поведінки підлітків» конкретизує такі етапи:

Етап інформованості про проблеми школяра. Фахівцем здійснюється вивчення особових справ школярів та іншої шкільної документації, бесід, експертної оцінки. До роботи варто залучити класних керівників, психолога. Аналіз щоденників спостережень та звітів виступає в ролі механізму відстеження і оцінки виконання даного етапу. Кінцевим результатом цього етапу є виокремлення контингенту учнів, які проявляють відхилену поведінку, однак, поки що їх не визначають як важковиховуваних, оскільки лише результати спостережень чи одноразовий факт порушення норм поведінки не може бути підставою для формулювання такого висновку.

Етап розуміння проблем дитини чи підлітка. На цьому етапі перед фахівцем висувуються такі завдання: встановлення факторів негативного впливу, джерел і ступеня цього впливу; розуміння проблем життєдіяльності важковиховуваних учнів; збір даних про важковиховуваних учнів. До творчої групи слід залучити соціального педагога, психолога, класних керівників, медсестру, лікаря. Завдання щодо діагностики між ними розподіляються таким чином:

- вивчення житлово-побутових умов учнів (класовод, класний керівник);
- вивчення оточення учнів за місцем проживання (класовод, класний керівник, соціальний педагог);
- вивчення інтересів учнів, їх зайнятості в позаурочний час (класовод, класний керівник, соціальний педагог);
- аналіз соціальних зв'язків учнів (класовод, класний керівник, соціальний педагог);
- діагностика характерологічних особливостей учнів, складання психологічної характеристики (психолог);
- дослідження соціально-психологічної атмосфери у класі (психолог);
- діагностика соціально-ціннісних якостей особистості (соціальний педагог);
- діагностика соціально-психологічного клімату сім'ї (психолог, соціальний педагог);

- вивчення стану здоров'я учнів «групи ризику», схильності до шкідливих звичок (медсестра, лікар).

Результати проведеної діагностичної роботи зручно відображати у зведених таблицях, журналах спостереження та звітах. На основі них складаються соціально-педагогічні характеристики, що включають перелік тих ознак, які зустрічалися найчастіше, а також були типовими для ряду важковиховуваних. На цьому етапі фахівцю важливо встановити позитивні взаємини, емоційний контакт з учнем, що будується на вмінні викликати прихильність до себе через увагу до його внутрішнього світу, прагнення прийти на допомогу. Про результативність цього етапу свідчить саморозкриття важковиховуваного, а саме: формування позитивного ставлення до себе та усвідомлення своєї причетності до вирішення проблеми.

На *пошуково-формульовальному етапі* після збору і аналізу відомостей про неповнолітніх моделюється перспективність життєдіяльності та діяльності школярів із відхиленнями у поведінці, шляхи їх самоствердження. Це передбачає, насамперед: диференціацію (групування) важковиховуваних учнів у межах класного колективу та в межах робочої групи; осмислення можливостей соціально-педагогічної діяльності у вирішенні проблем важковиховуваних учнів – представників типологічної групи.

Зауважимо, що один і той же вчинок може бути обумовлений різними психологічними причинами, тому для означеного виведення висновку одного симптому (одного вчинку), як правило, недостатньо. Потрібно проаналізувати комплекс вчинків, тобто серію в різних ситуаціях.

Отже, психологічна діагностика передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на розв'язання практичних завдань - гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню.

2. Вимоги до змісту, форм і методів психолого-педагогічної діагностики. Профілактика та корекція відхилень поведінки вимагає системного вивчення особистості та умов, в яких вона формується. Мінімальні уявлення про виховання мають включати в себе: визначення спрямованості школяра; вивчення провідних ліній

поведінки; характеристику позитивних якостей, на які можна опертися; сприйнятливості чи супротив виховним впливам (причини, зіпсованість стосунків).

Обстеження особистості з відхиленнями поведінки має проводитися на основі її прийняття, гуманного ставлення, співпраці з нею і відзначатися: цілеспрямованістю, чітким визначенням, що саме буде предметом і метою спостереження; системним підходом, що дозволить вірогідно відрізнити випадкове від типового, закономірного, врахувати всі ознаки відхиленої поведінки, розглядати чинники відхиленої поведінки в їхньому взаємозв'язку; відзначатися планомірністю і аналітичністю, що передбачає наявність чітко визначеної мети, засобів, послідовності дій, не тільки з констатацією фактів, а й їхнім поясненням, виявленням психологічної природи; реєстрацією результатів, що дозволяє виключити помилки пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків і узагальнень; оперуванням системою однозначних понять, спеціальних термінів, що сприяють чіткому, недвозначному позначенню матеріалу, який досліджується, а також забезпеченню єдиного підходу до інтерпретації результатів; мати прогностичний характер, що дозволить визначити умови і засоби надання психологічної допомоги особистості тощо.

У здійсненні практичними психологами психодіагностики мають застосовуватися методики, які повністю відповідають основним вимогам до психодіагностичного методу, а сама практична психодіагностична діяльність має відповідати професійним етичним принципам. Отже, обов'язковими вимогами для психодіагностичного методу, є:

- стандартизація інструменту виміру, в основі якої лежить поняття норми. Це дозволяє порівняти отримані показники, тим самим досягаючи їх адекватної інтерпретації. Стандартизація тесту найбільш важлива у тих випадках, коли здійснюється порівняння показників обстежуваних. При цьому вводиться поняття норми, або нормативних показників. Стандартні показники показують відміну індивідуального результату від середнього в одиницях стандартного відхилення відповідного розподілу; тест зазвичай вважається надійним, якщо з його допомогою виходять одні й ті ж показники для кожного обстежуваного при повторному тестуванні. Найкращою процедурою визначення надійності є проведення

досліджень через більш-менш значні часові інтервали. Усі дослідження надійності повинні виконуватися на досить великих (рекомендується 200 і більше випробовуваних) і репрезентативних вибірках; - тест називається валідним, якщо він вимірює саме те, для вимірювання чого він призначений. Конструктна валідність тесту демонструється повним, наскільки це можна, описом змінної, для вимірювання якої призначений тест, та забезпечує відповіді на два питання: чи існує реально деяка властивість; чи надійно вимірює даний тест індивідуальні відмінності по цій властивості;

- дотримання процедури дослідження (точне виконання інструкції; пояснення мети дослідження (не обов'язково тієї, що ставить перед собою фахівець, а, наприклад, вивчення працездатності), щоб учень почувався не стільки об'єктом, скільки суб'єктом вивчення; створення ситуації довіри, природності у взаємостосунках, тобто прояв інтересу, формулювання питань так, щоб вони не насторожували; при аналізі умов життя і виховання девіантного школяра вибір не позиції спостерігача, регістратора тих чи інших якостей, а прояв прагнення до поліпшення його самопочуття, допомога стати кращим, розвиток в ньому кращих рис характеру.

Діяльність працівників психологічної служби в системі освіти регламентує Етичний кодекс Товариства психологів України. Етичний кодекс насамперед передбачає застосування таких загальних *етичних принципів*: повага до особистості, захист людських прав, почуття відповідальності, чесність та відвертість стосовно клієнта, обережність щодо використання методів і процедур, професійна компетентність, твердість у досягненні мети втручання, наукове обґрунтування останнього.

Відповідальність. Практичний психолог несе особисту відповідальність за свою роботу та її можливі наслідки, за надійність методик, що застосовуються, та об'єктивність результатів. Цей принцип є обов'язковим для фахівців в усіх напрямках діяльності – психодіагностиці, психокорекції, психопрофілактиці тощо. З погляду застосування цього принципу в системі освіти слід наголосити на особливій відповідальності шкільного психолога перед дітьми, а також іншими учасниками освітнього процесу – вчителями та батьками. Мова йде про те, що коли інтереси дитини, які насамперед має обстоювати психолог, вступають у протиріччя з

інтересами інших дітей чи дорослих, психолог має виконувати свої функції з максимальною неупередженістю. Персональна відповідальність психолога перед дітьми полягає також у збереженні даних психологічних обстежень у таємниці або в переданні їх третім особам лише з особистого дозволу самих дітей чи їх батьків. На превеликий жаль, цей пункт психологами часто порушується.

Компетентність. Основний зміст цього принципу полягає в тому, що практикуючий психолог повинен постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності, поповнювати свої знання про нові наукові досягнення в галузі його діяльності. Психолог має брати на себе лише ті завдання, для виконання яких він має відповідну освіту та володіє методами їх реалізації. Психолог не має права застосовувати методи й процедури, які не пройшли достатньої апробації або не повністю відповідають науковим стандартам. При інтерпретації даних психологічного обстеження йому уникати пояснень щодо структури тесту чи його змістових проявів. Психолог не має права передавати психодіагностичні, психотерапевтичні чи психокорекційні методики для користування некомпетентним особам і зобов'язаний запобігати використанню методів психодіагностики професійно не підготовленими людьми. Психолог не повинен давати індивідуальні поради і виголошувати судження, не маючи достовірних знань про обстежуваного або ситуацію, в якій той перебуває.

Благополуччя клієнта. Робота практикуючого психолога спрямована передусім на досягнення виключно гуманних цілей, які передбачають зменшення обмежень на шляху вільного інтелектуального й особистісного розвитку кожної людини. Під час роботи психолог суворо дотримується принципу добровільної участі клієнта у стосунках з ним, утримується від зайвих обстежень та поспішних висновків, дуже обачно висловлюється щодо питань норми і патології. Усю свою роботу психолог проводить на основі безумовної поваги гідності та недоторканності особистості людини, активно захищає її права, визначені Загальною декларацією прав людини. Він завжди керується принципом чесності й відвертості, виступає одним із головних захисників інтересів особистості перед суспільством, якщо вони кимось порушуються.

Для учнів молодшого шкільного віку провідним видом діяльності є навчальна. У ній формуються основні новоутворення молодших школярів у пізнавальній (внутрішній план дій, пізнавальна потреба, довільність усіх психічних процесів) та особистісній сферах (потреба в самоствердженні, самооцінка, рефлексія тощо). Таким чином, молодший шкільний вік є важливим і доволі складним етапом життєвого шляху дитини. Як перші три роки життя відіграють значну роль у становленні особистості, так і перші роки навчання багато в чому визначають подальше перебування дитини в школі, її життєвий шлях. Від того, як пройде адаптація, засвоєння нових вимог, сформується мотивація навчання тощо, залежить розвиток дітей у середніх і старших класах: адже більшість болючих шкільних проблем сягають корінням саме початкової ланки.

Основними завданнями діяльності психологічної служби у початковій школі в роботі з дітьми є:

- визначення готовності дитини до навчання у школі та побудова на цій основі корекційно-розвивальних програм індивідуального розвитку та визначення найбільш оптимальної навчальної програми і програми індивідуального розвитку;

- адаптація дитини до навчання, нового шкільного колективу, педагогів, формування навичок навчальної діяльності та самоконтролю;

- визначення особливостей сімейного виховання та найближчого соціального оточення, прищеплення навичок міжособистісного спілкування;

- раннє виявлення здібностей, інтересів і нахилів дитини та побудова на цій основі позакласної та позашкільної роботи, залучення до різноманітних форм творчої самореалізації;

- визначення причин труднощів у навчанні та адаптації до шкільного життя та побудова на цій основі корекційно-розвивальних програм;

- профілактика неуспішності, відхиленої поведінки та конфліктів з однолітками і старшими дітьми;

- формування довільності психічних процесів, самоконтролю, навичок самостійної учбової діяльності.

Основними складовими поняття готовності до навчання в середній школі є: сформованість основних компонентів учбової

діяльності; успішне засвоєння програмного матеріалу початкової школи; сформованість мотивації навчання та виражені пізнавальні інтереси; повна сформованість новоутворень молодшого шкільного віку; якісно новий тип взаємовідносин з учителем та однолітками. Це і є основні показники, за якими психолог може визначити готовність молодшого школяра до переходу в основну школу.

3. Програма вивчення особистості важковиховуваного учня.

Робота з учнем групи ризику здійснюється у трьох напрямках: медичному, педагогічному та психологічному. Медичний працівник закладу освіти характеризує фізичний та фізіологічний стан здоров'я дитини; класний керівник спостерігає поведінку, діяльність, спілкування учня, шкільний психолог досліджує психічні процеси розвитку особистості дитини. На підставі детальної психолого-педагогічної характеристики учня та встановленого типу важковиховуваності розробляється індивідуальна програма корекційних заходів.

Програма вивчення особистості учня включає такі розділи:

I. Особливості соціально-психологічного клімату сім'ї: склад сім'ї (повна, неповна); соціально-професійний статус сім'ї (професії батьків); матеріально-економічні умови сім'ї: матеріальний добробут, побутові умови; санітарно-гігієнічні умови; тип сімейного виховання: освіта батьків; взаємовідносини у сім'ї (між батьками, між батьками і дітьми, між дітьми і членами сім'ї похилого віку); сімейне дозвілля; ставлення сім'ї до соціально – культурних цінностей (книг, творів мистецтва, музики, спорту, сімейних традицій); відношення сім'ї до наркогенних речовин.

II. Індивідуально-типологічні особливості учня: стан здоров'я учня (здоровий, хворіє іноді, хворіє часто, оперативні втручання, травми, інфекційні хвороби, стан психіки, фізичні вади); спадковість (можливі ускладнення, пов'язані зі зловживанням батьками наркогенних речовин).

III. Соціально-психологічний статус у колективі: положення у формальній групі; характер спрямованості неформальної групи; положення у неформальній групі.

На кожного важковиховуваного класний керівник (класовод) заводить спеціальний щоденник спостережень, до якого записує насамперед соціально-психологічну характеристику учня. У ній відмічає причини виникнення важковиховуваності, у чому вона

виявляється, виділяє позитивні та негативні якості особистості, особливості сімейного виховання, намічає засоби виховного впливу на учня. Раз на півріччя робить висновок про досягнуті результати виховної роботи й намічає план подальшої роботи з кожним із таких учнів. До завдань класного керівника входить вивчення інтересів, здібностей, нахилів важковиховуваних учнів і залучення їх до роботи гуртків, спортакцій як у школі, так і в позашкільних закладах.

Зразок заповнення:

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Загальні відомості про учня: рік народження, клас, місце проживання.

2. Фізичний розвиток і стан здоров'я: психічний розвиток, риси характеру, особливості розвитку моральних і вольових якостей.

3. Умови сімейного виховання: склад сім'ї, освіта батьків, місце роботи і займана посада, громадські доручення батьків за місцем роботи, матеріальні, житлово-побутові умови, характер взаємовідносин між батьками і дітьми, ставлення до успішності та поведінки учня, особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції; поведінка дитини вдома, порушення, які допускаються і заходи вилучення, які застосовують батьки; зв'язок батьків зі школою та класним керівником.

4. Успішність, причини неуспішності, ставлення до навчання, до окремих навчальних предметів, поведінка в школі.

5. Ставлення до праці, як проявляє себе у різних видах праці у школі та вдома, який вид праці найбільше любить? Повага до праці інших людей.

6. Чи має суспільні доручення, як ставиться до їх виконання? (чергування, робота редколегії, самоврядування і т. ін.).

7. Захоплення та інтереси. Як і з ким проводить вільний час, чим займається, коло захоплень, участь в гуртках та спортивних секціях.

8. Статус у класному колективі, характер взаємовідносин з учителями, товаришами, особливості ставлення до оточення.

9. Чи має друзів, хто вони, на чому будується дружба? Спілкування в неформальних групах (із соціальною або асоціальною спрямованістю).

10. Дисципліна у школі та вдома, які порушення дисципліни допускає, засоби протидії?

11. Чи має учень необхідний рівень культури поведінки?

12. Особливості пам'яті, уваги, мислення, мовлення.

13. Найбільш типовий психічний стан - збуджений, загальмований, врівноважений.

14. Характер інтересів, ідеалів, потреб, нахилів.

15. Які моральні якості, риси характеру намагається виховувати в собі?

16. Ставлення до свого майбутнього. Девіантні діти рідко мріють про майбутнє, не завжди знають, ким хочуть бути, на якого героя бути схожими.

17. Особливості розвитку моральних, вольових якостей.

18. Обсяг читацьких інтересів.

19. Особливості оточення поза школою.

20. Ставлення до природи, звірів, птахів.

21. Найбільш виражені риси характеру. Ставлення до себе (самооцінка) рідко буває відповідним: при завищеній – самооцінці учень нав'язує свою думку іншим, намагається бути лідером, нерідко з допомогою фізичної сили; при заниженій – учень стає несміливим, боязким, безініціативним.

22. З якого віку та класу даний учень характеризується як важкий?

23. Які позитивні риси та якості були притаманні учневі раніше?

24. Які позитивні риси та якості є у нього зараз?

25. Які негативні риси та якості були притаманні учневі раніше?

26. Які негативні риси та якості є у нього зараз?

27. Чи усвідомлює учень існування у нього негативних якостей?

28. Чи бажає він їх позбавитися?

29. Чи усвідомлюють батьки недоліки у вихованні своєї дитини?

30. Вкажіть загальну оцінку виховного впливу на учня його сім'ї: нейтральний, позитивний, негативний.

4. Методи діагностики особливостей відхиленої поведінки.

Для визначення особливостей відхиленої поведінки використовується низка методів, серед яких слід відзначити, насамперед, **спостереження**. Як відомо, спостереження в психології полягає у фіксації проявів психічних явищ у поведінці на основі їхнього безпосереднього сприйняття.

Предметом спостереження є *вербальні і невербальні акти поведінки* у певних ситуаціях. Це, насамперед, *мовна діяльність* (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), *експресивні реакції* (виразні рухи обличчя, тіла), *положення тіла у просторі* (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), *фізичні контакти* (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи виокремлені і зареєстровані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистісного розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Слід зауважити, що спостереження здійснюється *за певною схемою*, в якій традиційно виділяють такі *етапи*: визначення мети; вибір об'єкта дослідження; уточнення предмета дослідження; планування ситуацій спостереження; підбір способу спостереження; установа тривалості загального часу; вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу; прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їхнього запобігання; здійснення попереднього, пілотажного спостереження; уточнення програми спостереження; проведення спостереження; обробка й інтерпретація отриманої інформації.

Соціально-педагогічне спостереження орієнтовано не на разові одномоментні зрізи, а на тривале вивчення, яке здатне дати більш повне і об'єктивне уявлення про особу з відхиленнями у поведінці. Спостереження може проводитися: в умовах регламентованої діяльності (відвідування уроків, виховних годин, занять, спортивної секції); в умовах нерегламентованої діяльності (перерва, ігрова діяльність, упозашкільний час, проведення дозвілля, спілкування з друзями).

Н.Максимова пропонує під час спостереження фіксувати такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з відхиленою поведінкою:

- *загальний зовнішній вигляд*: загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, відповідність віку фізичному розвитку, схильність до маскулізації (у дівчаток) чи фемінізації (у хлопчиків), надлишкова повнота чи худорлявість; охайність одягу, шкіри; колір обличчя (свідчить про стан здоров'я, емоційний стан у даний момент); особливі прикмети (шрами, тату і т.д.); характеристика рухів дитини; постава, адекватність міміки і жестів; невротичні прояви посилюються при наростанні напруженості й тривоги (тремтіння рук, знизування плечима, стереотипне гримасування, кусання нігтів або губів, шмигання носом, постійне перекладання предметів, совання на стільці, розхитування тощо); як тримається (скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);

- *особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення)*: чіткість вимови, словниковий запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок – ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції;

- *соціальна поведінка*: особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товарицькість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо;

настрій: ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо;

- *ставлення до обстеження*: ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості;

- *особливості діяльності під час обстеження* (ступінь уважності): швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій – намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи – ступінь рівномірності, швидкості, сумлінності і охайності при виконанні завдань, реакція на невдачі – агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.)

Відомою методикою спостереження є карта спостережень Д.Стотта, яка дозволяє не тільки фіксувати характер поведінки «важких дітей» у школі, але й виявити характер дезадаптації поведінки дитини. Карта спостереження містить 198 фрагментів

фіксованих форм поведінки, що згруповані в 16 синдромів. Наявність чи відсутність цих форм фіксується у спеціальному реєстраційному бланку, в якому закреслюються цифри, якими позначені відповідні форми поведінки. При підрахунку балів симптом, що знаходиться в колонці «Порушення», оцінюється в один бал, а в колонці «Неприспосованість» - в 2 бали. Далі підраховуються сума балів по кожному синдрому окремо і загальний «коефіцієнт дезадаптованості» - за сумою балів по всіх симптомах.

Цю карту може заповнювати як психолог, так і педагоги або, за окремими симптомами, батьки, що дасть можливість знайти їм «спільну мову» при постановці «діагнозу», а також при складанні корекційно-розвиваючих програм, хоча змістова інтерпретація результатів дається тільки психологом, оскільки передбачає ґрунтовне знання психологічних особливостей особистості і закономірностей її розвитку.

У дослідженні особистості з відхиленою поведінкою застосовуються й **тести**. Стандартизовані тести спрямовані на комплексну діагностику соціально-комунікативного розвитку учня (ціннісні пріоритети, комунікативні та організаторські уміння, соціальна активність тощо), а також на детальне вивчення характерологічних особливостей особистості (особистісної адаптованості, потреби в досягненнях, самооцінки, рівнів конфліктності, тривожності, імпульсивності, схильності до ризику тощо).

До тестів як до методів психодіагностики висуваються особливі *вимоги*: соціокультурна адаптованість тесту; простота формулювань і однозначність тестових завдань; обмежений час виконання тестових завдань; наявність тестових норм для даного тесту. Норма тесту - це середній рівень розвитку великої сукупності людей, схожих на даного випробуваного з низки соціально-демографічних характеристик. До *переваг* методу тестів відносяться: оперативність і економічність; кількісний диференційований характер оцінки; надійність – головне достоїнство тесту; справедливість - захист від упередженості; оптимальна трудність. На основі дослідження складаються завдання такої складності, що середній випробуваний виконує їх на 50%.

Правила тестування:

- Не слід, як-небудь міняти інструкції, матеріалу, час, відведений для вирішення тесту або вносити в стандартизовану процедуру якісь зміни;

- у ході виконання тесту дитини не можна ні навчати, ні критикувати, ні хвалити;

- які б не були відповіді учня, їх потрібно супроводжувати стриманим схваленням;

- з особливою увагою ставиться до емоційного і фізичного стану учнів;

- відсутність дорослих при процедурі обстеження.

Дотримання цих правил і адекватно підібрана методика забезпечують надійні результати обстеження.

Важливим методом дослідження відхиленої поведінки особистості є такий різновид *опитування*, як *вільне інтерв'ю* або *бесіда*, який має на меті отримання інформації про стан здоров'я, коло спілкування, родину (стосунки з членами родини), коло інтересів та потреб, участь у суспільному житті школи, рівень самосвідомості тощо під час усного безпосереднього спілкування. Передбачає реєстрацію й аналіз відповідей на запитання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки опитуваних. До неї треба попередньо підготуватися: продумати її спрямування, запитання й можливі відступи від наміченого плану. Необхідно наперед спланувати схему бесіди, наприклад: симптом (тобто ознака, важлива для обстеження), у чому він проявляється, з якою інтенсивністю проявляється, як давно проявляється, як реагує на це сама дитина. Н.Максимова зауважує: якщо ця схема буде зашифрована (наприклад, латинізована), то підкресленням можна легко фіксувати інформацію в ході дослідження, не привертаючи уваги дитини тривалими записами. Результативність бесіди залежить від такту вихователя, його вміння підтримувати правильні взаємовідносини з учнем, взаємного розуміння і довіри. Такий психологічний контакт можливий за умови, що бесіда має не офіційний характер, не перетворюється в допит (М.Фіцула).

Учень повинен бути впевненим, що психолог не використає проти нього все те, що повідомлялося на прийомі, і що зміст бесід з ним не стане відомим ні вчителям, ні батькам, ні однокласникам. Якщо з реакції школяра видно, що тема для нього болюча, що він не хоче розповідати, краще перейти до розмови про інше

(позначивши цей момент у протоколі), а потім отримати інформацію про афектогенні (болючі) зони використавши проєктивні методи. Необхідні відомості про вихованця можна здобути і під час особистих бесід з батьками п учня або з близькими йому людьми.

Опитувальники являють собою стандартизовані самозвіти і мають на меті визначення рис розвитку особистості, мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настановлень тощо. У контексті дослідження відхиленої поведінки часто використовують опитувальник Басса-Дарки, Стандартизовані самозвіти, які, власне, являють собою опитувальники, зазвичай використовуються для прямої самооцінки досліджуванним власних психічних станів. Для роботи з важковиховуваними дітьми психологи з успіхом використовують патохарактерологічний опитувальник (ПДО) А.Личко, який виділяє 11 типів акцентуацій характеру. Для діагностики акцентуацій особистості можна використовувати опитувальник Х.Шмішека, в основу якого покладено концепцію «акцентуацій особистості» К.Леонгарда та інші.

Метод *анкетування* використовується для вивчення інтересів, ставлення до людей і самого себе, морального обличчя школяра. Питання анкети обмірковують так, щоб відповіді на них давали максимально достовірну інформацію. Якщо треба з'ясувати ставлення вихованця до певного факту, події, явища, бажано добирати непрямі запитання. Не слід, наприклад, ставити запитання «Яке твоє ставлення до виховних годин?». Краще звернутися так: «Назви виховні заходи, які тобі найбільше подобаються».

Методи *самовивчення і самооцінки*, серед яких найбільший інтерес у неповнолітніх викликають: Твори на певну тему за даним планом: «За що цінують справжніх друзів?», «Які якості повинен мати справжній друг?», «За що ти цінуєш своїх друзів?», «Що цінують друзі в тобі?», «За що критикуєш ти і за що тебе?»;

Ігрові методи, спрямовані на самопізнання. Наприклад, гра «Розкажи мені про мене». Кожен учень отримує картку з ім'ям товариша. Йому потрібно висловити свою думку про його позитивні та негативні якості.

Проективні методики передбачають створення для досліджуваного досить невизначеної ситуації, коли в її тлумаченні головним виявляється не об'єктивний, а суб'єктивний зміст - те ставлення, яке дана ситуація викликає в досліджуваного. Так,

зокрема, можна використовувати набір малюнків, за якими досліджуваний має скласти певну розповідь. При її аналізі враховується як логічність у викладенні подій, так і те, який особистісний смисл вкладає досліджуваний в пояснення сюжету.

Широко також використовуються проєктивні методики, в яких слід намалювати певні зображення, вони називаються «Неіснуюча тварина», «Будинок, дерево, людина», «Намалюй людину», «Малюнок сім'ї» тощо, що дозволяють судити не тільки про ставлення людини до себе загалом, але й про окремі прояви її особистості (див. додаток). Проєктивні тести мають низку переваг, зокрема тому, що діти сприймають їх як гру і не усвідомлюють цілей дослідження, що дає можливість отримати істинний результат, прочинити двері у світ проблем школяра, що не завжди підвладно вербальним методикам. Діагностика особистості за допомогою психомалюнків є досить інформативною, проте, вимагає гарної теоретичної та практичної підготовки психологів.

За допомогою *соціометричної методики* можна визначити статус особистості в малих групах.

Н.Щуркова наголошує й інші, **допоміжні методи дослідження.**

Сферограма: виявляє коло інтересів та духовних потреб дитини, дозволяє окреслити сфери її духовної причетності: чи турбують її інші люди. Пропонується два питання: - Що б ти хотів мати на світі? - Що б ти став з цим робити, якби цього було у тебе дуже багато? До другого питання можна запропонувати варіанти відповідей: продам, заховаю – стане в нагоді, віддам ... Результати обробляються графічно: сектори концентричних кіл указують на вузькі або далекі сфери причетності дітей до навколишнього світу. Отримані відповіді у відсотках розподіляються за відповідними сферами. «Я»/ сім'я/ товариші/ знайомі/ інші/.

Недописаний діалог, дозволяє торкнутися того, що відбувається і виявити ставлення до подій, що відбуваються. Дітям пропонується представити фрагмент бесіди двох людей. Вимовлену одним з них фразу треба доповнити передбачуваною відповіддю. Фраза може бути вимовлена, написана на дошці або на окремих картках. Запорука успіху – швидкість відповідей, що відображає безпосереднє ставлення дитини. Наприклад: Дивися, який дивовижний дзвоник! Я ніколи таких не зустрічав в лісі!– ...? Я не хочу грати у футбол. У мене цікава книга.– ...?

Фантастичний вибір – метод, що звертається до уяви дітей, і на фоні уявної «чарівної ситуації» актуалізуються і словесно оформляються потреби дітей, які виражають їхні особистісні цінності. Наприклад: Припливла до тебе золота рибка, запитала: «Чого тобі потрібно?». Дай їй відповідь. Якби ти став на годину чарівником, що б ти зробив?

Ти відправляєшся на безлюдний острів і житимеш там все життя. Із собою можеш узяти все, що позначиш п'ятьма словами. Назви ці п'ять слів. Можна випустити бюлетень (плакат) з текстом і малюнками, що ілюструють зроблений вибір.

До методів дослідження відхиленої поведінки особистості також відносять і *метод незалежних характеристик*, що дозволяє виявити особливості поведінки та психічні якості досліджуваних в різних ситуаціях через сприймання різних осіб. Так, наприклад, на основі цього методу Р.Овчарова розробила комплексну експрес-діагностику соціально-педагогічної занедбаності дітей, що передбачає надання незалежних характеристик психологом і педагогом. У розробці методики дослідниця спиралася на те, що ознаками педагогічної занедбаності дітей є: порушення Я-образу, виражене в неадекватній самооцінці та рівні домагань; низький соціальний статус, що проявляється через неприйняття однолітків, «відкидання» батьками і обструкцію педагогів; труднощі і неуспішність у навчанні, пов'язані з дисгармонією розвитку в соціально-педагогічному середовищі, зокрема, через гіперсоціалізованість і авторитарність педагогів і батьків; неадекватна поведінка у соціальних ситуаціях тощо. У результаті були виокремлені відповідні шкали - властивості самосвідомості, особливості спілкування, навчальної діяльності та інші, які дозволяють подати характеристику на дитину в контексті важливих характеристик, що можуть свідчити про ступінь її педагогічної занедбаності. У цій методиці використані матеріали спостереження, аналізу продуктів діяльності дитини, бесіди з батьками, застосовано також медичну карту тощо.

Отже, у практичній діяльності для виявлення у неповнолітніх рис відхиленої поведінки соціальний педагог, практичний психолог, учитель застосовує різноманітні методики. Наведемо комплекс методик, які застосовують спеціалісти у роботі з учнями груп ризику:

1. *Діагностика характерологічних особливостей*: методика експрес-діагностики характерологічних особливостей (опитувальник Айзенка); тест незакінчених речень, який дає можливість конкретизувати життєву проблематику певного учня, зумовлену акцентуацією; тести на виявлення типу акцентуацій; проєктивні методики: «Малюнок неіснуючої тварини», тести «Дерево», «Будинок»; тести на виявлення типу темпераменту; методики вивчення самооцінювання.

2. Доцільним у практиці дослідження *причин відхиленої поведінки* є використання методу «незакінчених пропозицій» А.Пейна для різних вікових категорій. Обробка результатів дає інформацію про ставлення учня до батьків, друзів, однокласників, учителів, самого себе, мрії, бажання, фобії, проблеми особистісного розвитку; На основі цього можна зробити психологічний аналіз домінуючих стереотипів свідомості і діяльності.

Діагностика психологічного клімату сім'ї, особливостей сімейного виховання: метод бесіди; анкетування учнів (наприклад, анкета «Ти і твої батьки – вивчення емоційної атмосфери в сім'ї»); проєктивні методики (методика Мюррея, методика Рене-Жиля); методика «Малюнок сім'ї».

3. *Вивчення статусу учня у класному колективі, характеру взаємин з учителями; особливостей спілкування з оточуючими*: соціометричні дослідження – виявляють характер взаємин у колективі, рівень згуртованості колективу; статус учня у класі; анкетування для учнів (анкета «Ти і твої вчителі»); діагностика міжособистісних стосунків Т.Лірі; зовнішньо-групова референтометрія, яка дає можливість виявити, хто з найближчого контактного соціального оточення є взірцем, приладом у поведінці. Дієвим методом впливу середовища на дитину, і навпаки, відносини дитини до близьких людей, є методика вивчення соціальної близькості. У результаті аналізу відповідей на поставлені питання, психолог отримує інформацію про те, хто з близького оточення дитини є для нього найбільш авторитетним, з ким найчастіше він радиться, від кого чекає допомоги, кому довіряє, на кого хоче бути схожим і т.д.

4. *Вивчення інтересів, ідеалів, нахилів, здібностей*: метод бесіди; анкетування «Мій вільний час», «Що мені подобається», «Духовні цінності»; тестування «Карта інтересів», «Карта самооцінювання схильностей»;

5. *Особливості пізнавальних процесів* (пам'яті, уваги, мислення, мови): спостереження за діяльністю учня на уроках; тестування (тест Равена; тести на вербально-логічне мислення, «Коректурна проба»).

6. *Діагностика емоційного стану учня* (кольоровий тест М.Люшера, шкала самооцінювання особистісної тривожності Спілберга; виявлення тривожності; діагностика стану агресії у підлітка Баса-Дарки).

Інформація, яку отримає спеціаліст унаслідок комплексної психодіагностики, дасть змогу:

а) спланувати індивідуальну корекційну роботу з конкретною дитиною;

б) запропонувати суб'єктам навчально - виховної діяльності рекомендації щодо педагогічно доцільного спілкування з девіантною дитиною;

в) поінформувати батьків про можливе коригування власного стилю взаємин з дитиною.

Перш, ніж застосовувати ту чи іншу діагностичну методику до учнів молодшого шкільного віку, необхідно пересвідчитися в тому, що вона їм інтелектуально доступна і не дуже проста для того, щоб оцінити реальний рівень психологічного розвитку, досягнутий дитиною та особливостей відхилень у поведінці.

Використані джерела

1. Вольнова Л.М. Діагностика девіантної поведінки як умова її профілактики. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С. 166-174.

2. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. / авт.-упор.: В.М. Горленко, В.Д. Острова, Н.В. Сосновенко, І.І. Ткачук ; за заг. ред. В.Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.

3. Корнєщук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Практикум. Виявлення схильностей підлітків до девіантної поведінки. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : Навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021.С. 82-89.

4. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник Харків: НТУ «ХП», 2018. 246 с.

Тема. Психологічні основи профілактики і корекції відхилень поведінки

1. Суть профілактики та корекції.
2. Види профілактики і корекції відхилень поведінки.
3. Методи, форми, принципи профілактики та корекції відхилень поведінки.

Ключові поняття: профілактика, корекція, методи, форми, принципи профілактики і корекції відхилень поведінки.

1. Суть профілактики та корекції. Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до відхиленої поведінки, розглядають як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам відхиленої поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо. Останнє, зокрема, передбачає організацію спеціальної роботи психолога з особами, які мають відхилення у поведінці, спрямовану на: розхитування і руйнування девіантних настановлень, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних; розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях; навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки; розвиток інтересу і здатності до творчості; оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

Власне психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як *психологічна превенція* (попередження, профілактика) і *психологічна інтервенція* (подолання, корекція, реабілітація).

Профілактика негативних явищ і процесів, які мають місце у суспільстві - це, насамперед, цілеспрямоване і організоване упередження фізичних, психологічних або соціокультурних відхилень у поведінці окремих індивідів та й девіантних груп, що у цілому сприяє створенню оптимального рівня життя і охорони

здоров'я людей, сприяння у досягненні ними поставлених цілей і розкритті їх внутрішнього потенціалу.

У сучасній науці поняття загальної та спеціальної профілактики характеризуються так:

– загальна профілактика (це заходи, спрямовані на створення сприятливих соціально-економічних, соціокультурних і соціально-педагогічних умов, що сприяють сім'ї у виконанні нею своїх функцій з виховання фізично і соціально здорових дітей; з реалізації виховних функцій закладами освіти всіх типів, забезпечення ними повноцінного розвитку інтересів і здібностей у школярів, зайнятості суспільнокорисною діяльністю в позанавчальний час);

– спеціальна профілактика (включає корекційно-реабілітаційні заходи, спрямовані на підлітків, схильних до відхилень у поведінці; передбачає використання різних заходів психолого-педагогічної підтримки неповнолітніх та надання їм соціально-правової допомоги, захист від жорстокості, насильства і негативного впливу соціального середовища; корекційно-профілактична робота здійснюється у тісній взаємодії школи, сім'ї, середовища відпочинку і неформальних груп, різноманітних соціальних інститутів і громадських організацій.

У профілактичній діяльності вчені, зазвичай, виокремлюють такі підходи:

Інформаційний: базується на тому, що неповнолітні здійснюють дії, несумісні з соціальними нормами, оскільки не ознайомлені з ними достатньо. Тому основним напрямом роботи є інформування неповнолітніх про їх права та обов'язки, вимоги, які висуваються суспільством до виконання встановлених для цієї вікової групи соціальних норм і відповідальність в разі їх недотримання. Ця робота здійснюється за допомогою ЗМІ, засобів мистецтва, а також через систему спеціального навчання з метою формування правосвідомості, правової культури неповнолітніх.

Соціально-профілактичний: його головною метою є виявлення, усунення та нейтралізація причин і умов, які спричиняють різні негативні явища; ґрунтується на забезпеченні системи соціально-економічних, організаційних, правових, виховних заходів, які проводяться державними органами та органами, конкретними соціально-педагогічними закладами та громадськими організаціями для усунення або мінімізації причин відхиленої поведінки.

Медико - біологічний підхід спрямований на попередження можливих відхилень від соціальних норм шляхом забезпечення цілеспрямованих заходів медично-профілактичного характеру стосовно осіб, які страждають різними психічними аномаліями; важливим є своєчасне розпізнання патологічних порушень психіки, які можуть спровокувати деструктивну поведінку неповнолітніх; вони мають бути обстежені психіатром і забезпечені відповідним лікуванням у поєднанні з психолого-педагогічним впливом.

Психолого-педагогічний підхід полягає в корекції властивостей неповнолітнього з відхиленою поведінкою у процесі реабілітаційно-виховної роботи. Основним завданням такої роботи є забезпечення рівноваги в психіці та поведінці неповнолітнього, яка повинна бути адекватною віку і вимогам середовища, а кінцевою метою – його адекватна реакція на суспільство та включення у суспільну діяльність.

Відзначимо, що у практиці профілактичної роботи найчастіше поєднуються кілька підходів, що поглиблює її ефективність.

Поняття «корекція» у контексті проблеми відхиленої поведінки особистості визначається як виправлення (часткове або повне) недоліків психічного чи фізичного розвитку в аномальних суб'єктів за допомогою спеціальної системи психолого - педагогічних прийомів і заходів. Причому, корекція розглядається як психолого-педагогічний вплив, який не зводиться до тренувальних вправ, спрямованих на виправлення (ліквідацію) окремого взятого дефекту, а має на увазі вплив на особистість у цілому. Головна мета корекційного процесу – зменшення частоти прояву форм відхиленої поведінки. Корекція розглядається як шлях або спосіб подолання та ослаблення форм відхиленої поведінки через формування відповідних життєво необхідних якостей.

Психокорекція є однією з форм практичної психології, найважливіше завдання якої полягає в наданні допомоги людині в самоактуалізації та самореалізації її внутрішнього потенціалу, досягненні гармонії внутрішнього світу, поліпшення суб'єктивного самопочуття і зміцнення психічного здоров'я. Мета психокорекційного впливу – сприяти повноцінному функціонуванню та розвитку особистості, використовуючи психологічні методи.

Термін «корекція» (виправлення чого-небудь) має більш вузьке і конкретне значення, а психологічна корекція як вид діяльності

практичного психолога полягає в тактовному втручанні у внутрішній світ людини з метою подолання її психологічних проблем і труднощів розвитку. Предметом психокорекції є шляхи і засоби роз'язання психологічних проблем особистості. Щодо корекції психічного розвитку в дитячо-юнацькому віці, як зазначають дослідники, доречно використовувати термін «корекційно-розвивальна робота», адже значна кількість психологічних проблем і труднощів цього періоду виникають унаслідок неповної сформованості, недостатнього розвитку різних сфер психологічної реальності людини.

Отже, мета психологічної корекції визначає *основні завдання*: створення умов для повноцінного розвитку і збереження психічного здоров'я особи: надання допомоги у розв'язанні конкретних психологічних проблем, труднощів розвитку; формування або відновлення гармонійних відносин особистості з навколишнім світом, оточенням і собою; сприяння процесу саморозвитку особистості, активізації внутрішнього потенціалу «Я суб'єкта».

Корекції підлягають такі недоліки характеру: підвищена збудливість, гнівливість, конфліктність, підвищена імпульсивність, песимізм, легковажність, упертість, байдужість, неохайність, надмірне прагнення до насолоди, гіпертрофована активність або пасивність, замкненість, хвороблива сором'язливість, схильність до крадіжок, негативізм, схильність до бродяжництва, брехливість тощо.

Незважаючи на широкий спектр застосування поняття психологічної корекції, існують розбіжності відносно його використання. Наприклад, деякі автори розглядають психологічну корекцію як спосіб профілактики нервово-психічних порушень в дітей (А.Співаковська). Інші розуміють її як метод психологічного впливу, спрямований на створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного та інтелектуального потенціалу дитини (Г.Бурменська, О.Караванова, А.Лидерс), чи як сукупність прийомів, які використовує психолог для виправлення психіки чи поведінки психічно здорової людини (Р.Немов).

Аналіз сучасної теорії й практики корекції відхиленої поведінки (І.Козубовська, О.Карабанов, В.Оржеховська, Ю.Репецький) свідчить про те, що психологічна корекція такої поведінки має низку переваг, для неї характерні концептуальна

визначеність та відносна простота методів, вона безпосередньо спрямована на поведінкові зміни і має переважно практичний характер, значний спектр можливостей, наочну результативність.

Стратегічними цілями корекції відхиленої поведінки особистості є такі: формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей; орієнтація на виконання соціальних вимог та самозбереження); інтеграція індивідуального досвіду; удосконалення саморегуляції; підвищення стійкості до стресів; розширення ресурсів особистості; вироблення життєво важливих навичок та вмінь; усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки; розширення соціальних зв'язків та позитивного соціального досвіду особистості; підвищення рівня соціальної адаптації. Більш конкретними завданнями є усунення дефіциту нормовідповідних поведінкових репертуарів; посилення адаптивної поведінки; послаблення або усунення неадекватної поведінки; розвиток здібності розслаблюватися; розвиток здібності самоствердження; розвиток ефективних соціальних навичок; розвиток здібностей до саморегулювання.

Зважаючи на зазначене вище, можна констатувати, що *корекція відхиленої поведінки* - це процеси морально-психологічної перебудови особистості, які сприяють внутрішній переорієнтації системи духовних цінностей, формування почуттів відповідності і причетності до минулого, сучасного і майбутнього. Отже, провідною *метою* корекції відхиленої поведінки є досягнення позитивних поведінкових змін.

2. Види профілактики і корекції відхилень поведінки. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) пропонує виділяти первинну, вторинну й третинну профілактику.

Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають конкретне явище, а також на підвищення опору особистості впливу цих факторів.

Завдання *вторинної профілактики* – раннє виявлення й реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику».

Третинна профілактика вирішує такі спеціальні завдання, як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки. Вона також може бути спрямована на попередження рецидивів в осіб з вже сформованою відхиленою поведінкою.

У науковій літературі описані такі види профілактики: соціальна, психологічна, медична, соціально-педагогічна, педагогічна, віктимна.

Соціально-психологічна профілактика вважається найбільш ефективною у формі впливу на умову й причини, які викликають відхилену поведінку особистості, на ранніх етапах. Соціально-профілактична робота з дітьми й підлітками, схильними до відхиленої поведінки, – це система комплексних заходів, які здійснюються державними і громадськими організаціями та спрямовані на виявлення і ліквідацію причин, що негативно впливають на здоров'я і розвиток особистості неповнолітніх, сприяють їх бездоглядності, вчиненню ними правопорушень. Зміст такої роботи полягає в реалізації системи цілеспрямованих заходів, які забезпечують ефективну дію соціальних норм у всіх сферах життя суспільства

У науковій літературі визначаються такі *форми соціально-психологічної профілактики* (практичні психологи намагаються впроваджувати їх в свою діяльність у рамках програми корекції відхиленої поведінки особи):

Перша форма – організація соціального середовища; впливаючи на соціальні фактори, можна запобігти небажаній поведінці особистості. Вплив може бути спрямований на суспільство в цілому, наприклад, через створення негативної суспільної думки стосовно поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм, об'єктом роботи також може бути сім'я, соціальна група або конкретна особа.

Друга форма – інформування, що включає способи впливу на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень. Для цього часто використовуються статистичні дані, наприклад, про шкідливий вплив наркотиків на здоров'я та особистість й ін.. При цьому перераховуються негативні наслідки вживання наркотиків або описуються драматичні долі наркозалежних, їхня особистісна деградація. Однак саме по собі інформування не знижує рівень відхилень.

Третя форма соціально-психологічної профілактики – активне навчання соціально важливим навичкам; переважно реалізується через групові тренінги: резистентності; асертивності; формування життєвих навичок.

Четверта форма – організація діяльності, альтернативної відхиленій поведінці; вона пов'язана з поясненням ефекту, що заміняє відхилену поведінку.

П'ята форма – організація здорового способу життя на основі уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з довкіллям і своїм організмом. Уміння людини досягати оптимального стану й успішно протистояти несприятливим факторам середовища вважається особливо цінним.

Шоста форма – активізація особистісних ресурсів. Заняття спортом, творче самовираження, участь у групах спілкування й особистісного зростання, арттерапія – усе це мобілізує особистісні ресурси, які у свою чергу забезпечують активність особистості, її невразливість до негативного впливу.

Сьома форма – мінімізація негативних наслідків відхиленої поведінки, особливо у випадках вже сформованої поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм.

Корекція відхиленої поведінки дітей та підлітків є складним соціально-психологічним комплексом послідовних, взаємопов'язаних кроків, спрямованих на регулювання ціннісних орієнтацій, мотивацій, установок та поведінки особистості.

З огляду на виникнення психологічних проблем особистості вирізняють такі *види психологічної корекції*:

- корекція пізнавальної сфери особистості, що полягає в розвитку пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, мислення, сприймання, уяви), допомозі в організації пізнавальної діяльності, оволодінні різними видами пізнавальної діяльності (наприклад, читання, письмо та ін.);

- корекція емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості, що відображає багатогранність психологічної реальності людини: емоції, почуття, переживання, бажання, мотиви, цілі, настанови, оцінне ставлення до себе та інших, самоконтроль, саморегуляцію, прояви волі тощо;

- корекція аспектів поведінки (рухової розгальмованості, проблеми довільності та самоконтролю, агресивної, ворожої поведінки, чванливості, пихатості, демонстративності, брехливості або несміливості, замкнутості, ескапізму, різних видів залежної поведінки); проблем спілкування (самотності, сором'язливості; невміння налагоджувати контакти; підтримувати довірливі стосунки; труднощів спілкування з особами протилежної статі: нав'язливості, конфліктності, зневаги до оточення тощо);

міжособистісних стосунків, серед яких взаємини батьків і дітей, подружжя, у групах і колективах: корекція невротичних станів (страхів, невротичних заїкань, енурезу, тиків; депресивного стану, безсоння тощо), психопрофілактика виникнення неврозів (фіксація на негативному емоційному стані або, навпаки, емоційна нестабільність, загострено-неадекватне реагування на оточення).

Загалом профілактично-корекційна робота спрямована на реалізацію таких *функцій*: *виховну* (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи відхиленої поведінки); *компенсаторну* (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні); *стимулюючу* (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості); *коригувальну* (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, поведінки); *регулятивну* (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю).

Психологи виокремлюють такі *етапи профілактично-корекційної роботи*: формулювання проблеми, висування гіпотези про причини відхилень; діагностичний етап для перевірки і уточнення висунутого припущення; вибір адекватних методів і технологій надання психологічної допомоги особистості, складання програми та її реалізація; контроль за ходом реалізації програми і, за необхідності, внесення до неї коректив.

Профілактика відхиленої поведінки нерозривно пов'язана з процесом соціалізації особистості і залежить від таких *умов*, як:

- *комплексність* (проведення спільних заходів не тільки на соціально-психологічному, але й економічному, правовому, медико-санітарному, педагогічному рівнях);

- *послідовність, диференційованість* (залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини і особливостей її оточення);

- *своєчасність* (надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до відхиленої поведінки);

- пріоритет *превентивності* соціальних проблем;

- *прогностичність* (спрямованість у майбутнє, насичене позитивними цінностями і цілями, планування життєвих орієнтирів без відхиленої поведінки).

3. Методи, форми, принципи профілактики та корекції відхилень поведінки. Методи, які необхідно використовувати для профілактики і корекції відхилень в особистісному розвитку та поведінці дітей і підлітків, умовно можна розділити на дві групи: методи безпосереднього впливу на особистість; методи опосередкованого впливу, орієнтовані на роботу з сім'єю і педагогами.

Зауважимо, що для правильного визначення і реалізації завдань корекції необхідно чітко знати особливості та проблеми розвитку особистості. Як ми уже зазначали, серед методів отримання такої інформації найпоширенішими є спостереження, бесіда, психологічний анамнез, стандартизовані і проєктивні діагностичні методики, навчальні методики (завдання з дозованою допомогою), проби на сумісну діяльність (дитина-дорослий-дитина та ін.), аналіз продуктів діяльності (малюнки, вироби, шкільні зошити, предмети захоплення тощо).

Педагог повинен володіти методами, спрямованими на розвиток: позитивного самосприйняття дітей з одночасним повагою цінності іншої людини; навичок співпраці, вміння вирішувати конфліктні ситуації ненасильницьким шляхом; навичок ефективного самовираження в гармонійній єдності вербальних і невербальних складових. Важливими у профілактиці та корекції відхиленої поведінки також є такі методи, як: переконання та самопереконання; стимулювання мотивації змін поведінки; заохочення та покарання; навіювання та самонавіювання; вимоги та вправ; корекції емоційних станів та самокорекції, систематичної десенсибілізації, саморегуляції, формування позитивної поведінки.

Нині усе більшої популярності набуває практика *арт-терапії*: набір методик, які ґрунтуються на застосуванні різних видів мистецтва для корекції психоемоційних порушень в особистісному розвитку шляхом стимулювання художньо-творчих проявів дитини. Арт-терапія є найбільш доступною й ефективною, відповідною віковим особливостям дитячого контингенту, оскільки її головна мета пов'язана з гармонізацією особистості шляхом розвитку її здібностей самопізнання й самовираження. Основні її методи – музикотерапія, казкотерапія, танцювально-рухова і драматерапія, оригамі, відеотерапія, фототерапія, малювання, кольоротерапія, маскотерапія, лялькотерапія, робота з м'яким матеріалом та інші форми самовираження дітей у творчості.

О.Змановська називає такі *форми психопрофілактичної роботи*:

- організація соціального середовища, урамках якої передбачається соціальна реклама з формування настанов на здоровий спосіб життя; створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед, через засоби масової інформації; формування соціальних «зон підтримки», зокрема, через організацію і підтримку громадських організацій, молодіжних рухів та ін.;

- інформування, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності приймати конструктивні рішення щодо власної поведінки; здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео – і телефільмів тощо;

- активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам, активізація особистісних ресурсів, що реалізуються через групові тренінги, зокрема, тренінги асертивності або тренінги резистентності до негативних соціальних впливів, участь у групах спілкування і особистісного росту тощо;

- організація діяльності, альтернативи, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у «позитивній» діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо);

- організація здорового способу життя, що передбачає, зокрема, розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці й відпочинку та виключає прояви надмірності;

- мінімізація негативних наслідків відхиленої поведінки, яка застосовується у разі сформованої схильності до такої поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Відповідно до обставин, особливостей психологічних проблем, віку особистості С.Кузікова пропонує використовувати такі *форми психокорекції*:

- за змістом: пізнавальної сфери; емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості; поведінки; невротичних станів; міжособистісних взаємин;

- за характером спрямованості: симптоматичну корекцію, яка передбачає короткотривалий вплив з метою зняття гострих симптомів відхилень у розвитку; казуальну корекцію, спрямовану на подолання причин відхилення;

- за наявністю програм : програмовану корекцію, яку здійснюють за визначеною програмою; імпровізовану психокорекцію, яку реалізують, орієнтуючись на ситуацію;

- за тривалістю: надкоротку (кілька хвилин, годин); коротку (швидко) – кілька годин, днів; тривалу (кілька місяців); надтривала (триває роками і зачіпає сфери свідомого і несвідомого);

- за масштабом: загальну, часткову, спеціальну;

- за формою роботи: індивідуальну, групову (ігротерапія, робота з малюнками, корекція через творчість дитини, індивідуальні бесіди з дитиною; тренінги в межах програм «Рівний-рівному», «Діалог»; рольові ігри та вправи на зменшення агресивності, тривожності, гіперактивності); організація спільних позаурочних заходів з батьками (турпоходи, відвідування музеїв, вечори поезії, спортивні змагання, КВК тощо).

Отже, корекційна робота повинна будуватися на: використанні когнітивних (формування здатності до аналізу ситуації, своїх переживань, до логічного пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами), емоційно-вольових (рольове розігрування критичних життєвих ситуацій; навчання конструктивним формам поведінки) та поведінкових (оволодіння техніками саморегуляції для стримування небажаних поведінкових імпульсів) способів корекції. Така побудова обумовлює і вибір методів роботи: групова дискусія, рольове програвання моделей бажаної поведінки, психогімнастика, ауто релаксація тощо.

Успішній реалізації профілактично-корекційної діяльності сприяє комбінування різних форм і методів профілактичної роботи: лекції, бесіди, аудіо, відеопродукція, семінари, тренінги, навчання за методом «рівний-рівному», консультування, масові заходи й т.п.

Ефективність профілактики й корекції відхиленої поведінки неповнолітніх залежить і від дотримання таких *принципів*:

- автономності особистості;
- забезпечення суб'єктної включеності учнів у профілактичний та корекційний процес;
- опосередкованості профілактичних і корекційних заходів;
- диференціювання форм і змісту профілактичної й корекційної

роботи відповідно до вікових та особистісних особливостей школярів;

- персоніфікації профілактичної та корекційної роботи;
- сприяння позитивній самореалізації учнів у групі однолітків;
- інтеграції й гармонізації впливів різних соціальних інститутів на поведінку школяра;
- поєднання загальної профілактики й корекції з профілактикою конкретних видів відхилень у поведінці;
- єдності діагностики, профілактики та корекції..
- коректності.

До умов ефективності профілактики відхиленої поведінки дітей та підлітків відносять: викорінення причин відхиленої поведінки в соціальному та природному середовищі особистості через набуття нею досвіду уникнення і подолання негараздів; навчання новим навичкам, які допоможуть досягти поставленої мети та зберегти здоров'я; попередження виникнення проблемних ситуацій через усвідомлення шкоди відхиленої поведінки і формування мотивації до позитиву.

Необхідно пам'ятати, що одні й ті ж ззовні подібні особливості поведінки можуть свідчити про різні процеси, які відбуваються у психіці індивіда, і навпаки. Тому, кваліфікуючи ту чи іншу особливість поведінки дитини як відхилення, необхідно враховувати умови, стабільність, частоту його проявів, особливості особистості, характер, вік людини і тільки після цього виносити те чи інше судження або тим більше визначати міру впливу. Різні види поведінки, що відхиляється, тісно пов'язані між собою і виступають стимулами відносно один одного. Визначивши й охарактеризувавши типи відхиленої поведінки дітей та підлітків, ми можемо підібрати більш ефективні методи профілактики та корекції цієї поведінки.

Враховуючи основні чинники формування відхиленої поведінки неповнолітніх можна визначити *пріоритетні напрями профілактичної роботи у сучасній загальноосвітній школі:*

- оптимізація соціально-виховного середовища, що виступає для учнів основною сферою самореалізації (коригування соціально психологічного клімату в учнівському колективі, формування

дружніх відносин, що забезпечують набуття позитивного досвіду моральної поведінки);

- утвердження цінностей і норм здорового способу життя (формування негативного ставлення до відхилень, інформування учнів про деструктивні наслідки асоціальної поведінки для особистісного становлення; створення і реалізація програм самовиховання);

- гармонізація особистісного розвитку неповнолітніх: компенсація психологічних особливостей, що зумовлюють схильність до відхиленої поведінки; розвиток рефлексії та емоційно-вольової сфери особистості;

- формування у неповнолітніх конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок (знаходження конструктивних шляхів вирішення особистісних проблем, збереження соціально - нормативного стилю.

Використані джерела:

1. Корнещук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : Навчальний посібник. Херсон: Олді плюс, 2021. 136 с.

2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Профілактика девіантної поведінки. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів.* К. : Вид-во «Каравела», 2017. С. 261-272.

3. Самойлов А.М. Інтеграція групових та індивідуальних форм впливу на підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / гол. ред.: М.Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. В. 2. С. 343 - 352.

4. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

Тема. Агресивна поведінка: профілактика та корекція

1. Поняття агресивності, види. Причини агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку.

2. Корекційно-виховна робота щодо попередження та подолання агресивності неповнолітніх.

3. Вандалізм та булінг. Заходи щодо профілактики булінгу в школах.

Ключові поняття: агресія, агресивність, вандалізм, булінг, мобінг, профілактика, корекція.

1. Поняття агресивності, види агресії. Причини агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку. Проблема агресивної поведінки є актуальна для суспільства в цілому і для психологічної науки зокрема. В останні роки дане явище досліджується в ЗМІ, політичному житті, професійній комунікації, дитячому і підлітковому середовищі. Розуміння механізму формування агресивних дій у дітей молодшого шкільного віку допомагає не тільки пояснити причини агресивної поведінки школярів, а й знайти засоби психологічного впливу на дитину, з'ясувати основні напрями психолога – педагогічної корекції та профілактики агресивних проявів у поведінці вже у початковій школі

Проблема агресивної поведінки особистості вже майже півстоліття є об'єктом досліджень у різних гуманітарних і природничих науках (педагогіки, психології, біології, фізіології, соціології). Науковці зазначають, що агресія – природня властивість людини, закладена біологічно. Це механізм, який дозволив Homo sapiens в давні часи вижити серед більш пристосованих і сильних істот. У наші часи агресія не зникла, вона потрапила під контроль соціальних норм і функцій. Тому викоринити прояви агресії неможливо, необхідно добиватися її соціалізації.

Поняття агресії трактують по-різному: мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам нападу (живим та неживим), наносить фізичний та моральний збиток людям або викликає в них психологічний дискомфорт. Отже, вчені перш за все відзначають її деструктивний характер (А.Басс, Д.Зільманн), включають у визначення почуття, емоції, стани, які супроводжують агресію (Ю.Щербініна, Є.Змановська, В.Рибніков). Агресія, позбавлена ворожості, може бути і продуктивним фактором соціальної

адаптації, сприяти розвитку особистості і конструктивному «обновленню середовища» (К.Ольшанська).

Слово «агресія» походить від латинського «aggression» і означає «напад». Енциклопедична література це поняття пояснює як «індивідуальну або колективну поведінку чи дію, спрямовану на нанесення фізичної або психічної шкоди чи знищення іншої людини, групи людей». Агресія є формою реагування на фізичний або психічний дискомфорт, стреси, фрустрації. Крім того, агресія може виступати як засіб досягнення деякої важливою мети, включаючи і підвищення статусу за рахунок самоствердження.

У побуті слово «агресія» означає безліч різноманітних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, завдають їй матеріальної шкоди, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ж ведуть до її знищення (М.Воронцова). Агресія має конкретні характеристики: спрямованість на зовнішні об'єкти (людей або предмети) або на себе (тіло чи особистість); форми прояву: явні – конфліктність, лихослів'я, тиск, примушення; і – латентні – відхід від контактів, бездіяльність з метою нашкодити кому-небудь; інтенсивність (Л. Азарова, В.Сятковский).

Сучасні *моделі агресивної поведінки* включають такі її елементи: агресивні переконання і установки (в деяких концепціях – ворожість); агресивні схеми сприйняття; агресивні експектації (очікування); агресивні поведінкові сценарії; десензитизацію, тобто зниження чутливості до агресії.

Агресивність – це особистісна риса, обумовлена особливостями нервової системи людини, її темпераменту, емоційної сфери, тривожністю і т.п.; властивість особистості, що виражається в готовності до агресії. Агресивність може бути проявом форми протесту через обмеження природних бажань та потреб дитини, наприклад потреби в русі, в активній діяльності. Показником агресивності є кількість агресивних реакцій, що мають місце в реальності чи проявляються у фантазіях. Тяжкість агресивних проявів можна виявити за низкою *параметрів*: частота і легкість їх виникнення; ступінь неадекватності агресії тій ситуації, в якій вона виникає; фіксація на агресії; ступінь напруженості в агресивних діях; форма агресії; ступінь усвідомленості агресивних дій (Р.Овчарова).

У вітчизняній та зарубіжній науково-методичній літературі відсутнє чітке визначення поняття «дитяча агресивність». Зазвичай під цим поняттям мають на увазі такий стан та поведінку дитини, за яких вона намагається силоміць отримати те, чого хоче, або реагує на неприємні ситуації шляхом тиску. Н. Білоусова вказує, що дитяча агресивна поведінка виражається у намаганні зумисно завдати шкоду іншій людині, вдарити, образити, обізвати. У молодшому шкільному віці найпоширенішими формами прояву агресії є: войовничість, упертість, напади люті, гніву та обурення, приниження та образи інших, руйнівні дії тощо. На основі практики роботи з дітьми ця дослідниця констатує, що агресивні прояви у дітей зазвичай є ситуативними, нестійкими за інтенсивністю, частотою вираження і спрямованістю. Дитяча агресивність створює дискомфорт не лише для зовнішнього оточення дитини (батьків, вихователів, учителів, однолітків). Вона насамперед спричиняє труднощі для самої дитини щодо встановлення взаємин з оточуючими.

Форми дитячої агресивності проявляються у таких реакціях:

- негативізм - почуття протиріччя, відкидання, відторгнення суспільних стереотипів і прийнятих в суспільстві форм поведінки;
- дратівливість - готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, грубість);
- підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду;
- образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії;
- почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що від нього надходить зло, а також відчуваються їм докори сумління;
- запальність - дитина кидає, або відбирає іграшки, грубо відповідає, плюється, ламає речі; нападає на інших дітей, ображає їх;
- любить перекладати провину за влаштовану нею сварку на інших; не може подивитися на себе з боку й адекватно оцінити свою поведінку; у палітрі емоційних почуттів переважають похмурі тони; кількість реакцій на стандартні ситуації обмежена, зазвичай - це захисні реакції.

Сучасні психологи розрізняють позитивну (забезпечує суспільству, групі або індивіду можливість безпеки, виживання та розвитку) і негативну агресію (спрямована на задоволення людиною власних прагнень шляхом заподіяння шкоди її оточенню).

Види агресії у науковій літературі (Л.Барановська) класифікують:

- за спрямованістю: зовнішня (пряма: спрямована на конкретну людину); зміщена: спрямована на соціальне оточення; внутрішня (аутоагресія, самозвинувачення);

- за характером прояву: фізична (побиття, погрози); матеріальна (руйнування чи знищення речей іншого), психологічна (словесні знуцання, прізвиська); змішана.

До основних *чинників*, які зумовлюють появу агресивності у дітей, відносять такі:

- індивідуальний - біологічні та психологічні передумови асоціальної поведінки, що ускладнюють адаптацію дитини до життя в соціумі (соматичні захворювання або захворювання головного мозку, вроджені фізичні аномалії); індивідуальні та вікові особливості молодших школярів (темперамент, низький рівень активного гальмування, знижена довільність);

- умови сімейного виховання (соціокультурний статус родини, стиль виховання: гіпо-та гіперопіка);

- хронічна втома (якщо дитина швидко стомлюється, то агресія може стати наслідком перенавантаження, виснаження психічних ресурсів; збудження дитини починає наростати, від цього вона втомлюється ще більше, і трапляється зрив);

- фізичні умови середовища, яке оточує молодшого школяра (наприклад, неможливість лишитися на самоті та висока концентрація людей у великому місті);

- моральні поведінкові норми, задані певними соціальними умовами; нестабільність сучасних соціально-економічних умов; моделі агресивної поведінки, трансльовані у ЗМІ;

- різні види страху (страх втрати батьківської любові; страх перед розлукою, страх перед покараннями тощо);

- набутий негативний досвід (пережиті негативні відчуття);

- безконтрольний перегляд телебачення, перевантаження дитячої психіки агресивними комп'ютерними іграми.

- негативне самосприйняття (діти із заниженою самооцінкою, які не відчують упевненості в собі, іноді вибирають роль «антигероя»; внутрішнє відчуття «недосконалості» перетворюється на переконання, що «я поводитимуся погано, тому що я такий»; причому, продовжуючи агресивно поводитися, такий учень у край хворобливо реагує навіть на м'яку критику, що звучить для нього як «ти дійсно поганий», і ще раз підкріплює його внутрішні відчуття).

Отже, серед основних проблем, з якими стикається молодший школяр і які можуть спричинити агресивність і агресивну поведінку дослідники виокремлюють: розбіжність між рівнем бажань школяра й реальними можливостями їх реалізації; неувага батьків, або стиль сімейного керівництва; взаємини з друзями, однокласниками, іншими ровесниками.

До вікових особливостей прояву агресивності в молодшому шкільному віці відносять такі: агресивна поведінка стає більш організованою; ворожнеча починає переважати над інструментальною агресією; проблеми вирішуються в колі дітей, не застосовується допомога дорослих (тому зникає страх покарання за прояви агресії, загострюється бажання ствердитися в ролі повноцінного учасника групи, що призводить до зростання жорстокості та інших проявів ворожої деструктивності); у деяких дітей з комунікативними порушеннями група може бути уявною; за допомогою ідентифікації діти намагаються наслідувати поведінку улюблених героїв (герої книг, мультиків, фільмів), тому небезпечними можуть бути деякі фільми та серіали, що є пропагандою агресивного братства. Г.Бреслав зазначає, що у молодшому шкільному віці агресивна поведінка стає більш організованою, й ініціаторами агресії стають не окремі учні, а угруповання дітей. Вони часто власну агресію не оцінюють як агресивну поведінку, а вбачають у ній єдиний засіб захисту своїх інтересів і самовираження.

Психологи виділяють чотири *типи агресивних дітей*:

1. Дитина, схильна до фізичної агресії (активна, любить ризик, прагне до загального визнання; має організаторські здібності; лідер у колективі, але водночас схильна до садизму; у неї немає самоконтролю, вона імпульсивна, для неї не існує моральних обмежень).

2. Дитина, схильна до прояву вербальної агресії (ці діти психологічно неврівноважені, у них спостерігаються підвищена

тривожність, невпевненість, вразливість, нерідкі депресивні стани, відзначається недостатня працездатність).

3. Дитина, схильна до прояву непрямой агресії (надмірна імпульсивність, примітивні потяги, прагнення до негайного задоволення своїх бажань; з одного боку - схильність до ризику, з іншого - чутливість, м'якість, поступливість; болісна реакція на критику).

4. Дітина - «негативіст» (цей тип властивий здебільшого підліткам, які вже мають достатній соціальний досвід, щоб обмірковувати кожне слово й кожну дію).

Психологи наголошують, що молодший шкільний вік є періодом, під час якого закріплюються основні поведінкові тенденції особистості, зокрема й агресивні. Тобто при постійному відтворенні агресивної моделі поведінки остання може перерости у стійкий особистісний стереотип. Саме тому батькам, педагогам і шкільним психологам категорично не слід відвертатися від проблеми агресивності молодшого школяра, вішати на нього ярлик «важкої дитини», не усуваючи саму цю проблему. Натомість, розкриття механізмів формування дитячої агресивності та подальша корекційна робота дають змогу подолати деструктивні тенденції розвитку дитини

2. Корекційно-виховна робота щодо попередження та подолання агресивності неповнолітніх. Агресія, створюючи психологічний дискомфорт тому, на кого спрямована, спричиняє його психологічне виснаження. А тому педагоги, психологи, батьки мають шукати засоби й методи її попередження та подолання. Необхідно враховувати, що агресивні діти, як правило, з самого початку обділені розумінням, турботою, увагою, тому педагогу важливо відноситися з повагою до їх внутрішніх проблем, адже, щоб здобути результат у профілактично-корекційній роботі, обов'язково треба встановити довіру між дитиною та педагогом. За агресивною поведінкою часто ховається біль, розчарування, знедоленість, але не треба забувати, що крім співчуття неповнолітнім потрібна конструктивна, дієва допомога в реагуванні на травмуючі ситуації, а також, придбанні навичок саморегуляції і контролю.

Ефективність корекційної роботи має ґрунтуватися на розумінні, що агресивна поведінка пов'язана з тим, що у внутрішньому світі дитини накопичується занадто багато руйнівних емоцій унаслідок невдоволення базової, фундаментальної потреби

бути потрібною іншим. Тож важливо навчити дитину не придушувати, а контролювати свою агресію, відстоювати власні права й інтереси, а також захищати себе соціально прийнятним способом, не обмежуючи при цьому інтересів решти людей і не завдаючи їм шкоди. Для того, щоб дитина почувалася прийнятою і любленою, необхідно зрозуміти і виключити причини протесту й опору.

Завданнями такої роботи є: навчити дитину усвідомлювати свої потреби, регулювати негативні емоції, контролювати їх та виражати у прийнятній формі; формувати адекватну самооцінку; навчати способам активного спілкування, підвищення впевненості в собі, внутрішнього самоконтролю у стримуванні негативних імпульсів; формування емпатії та довіри до людей.

Серед основних *методів роботи* з учнями молодшого шкільного віку дослідники наголошують такі:

Ігрова корекція агресивності. Гра - це імпровізація, що дозволяє зрозуміти, як дитина пристосовується до світу, пізнає його. Аналіз ситуацій, пропонованих в ігровій формі та моделюючих те, що відбувається в житті дитини, дозволяє проаналізувати поведінку, виходячи із програних ситуацій, думок, поведінки інших учасників. Ігри, спрямовані на конструктивний вираз негативних емоцій, на розвиток чутливості до переживань інших дітей: «Асоціація», «Зобрази проблему», «Зобрази емоцію», «Штовхалки», «Камінець у черевиці» та ін. Під час гри дитина має шанс поставити себе на місце товариша, оцінити свою поведінку, подивитися на неї збоку.

Тематична бесіда. Агресивних дітей необхідно навчати розуміти свої почуття. Це можна зробити у процесі бесіди, акцентувавши увагу на фізичних відчуттях, пов'язаних із гнівом. Щоб отримати первинне уявлення про обмеження, ускладнення і проблеми дитини, можливе обговорення трьох основних питань: Що не подобається і що подобається в житті? Що не подобається і що подобається удома? Що не подобається і що подобається в школі?

Програвання ситуацій із подальшим їх аналізом. Це допомагає навчити дітей розуміти почуття не лише свої, а й інших. Існують спеціальні вправи, направлені на навчання дитини прийнятним способом розрядки гніву і агресивності, а також реагування на негативну ситуацію в цілому. Приклади вправ: «Листи гніву», «Малювання гніву», «Усмішка по колу», «Глибоке дихання» й ін..

Метод малювання - спрямований на зниження емоційного напруження, розвиток здатності розуміти й адекватно висловлювати власні почуття. Образотворча діяльність допомагає здійсненню людиною психологічної саморегуляції, вільному вираженню емоцій, думок і почуттів, а також звільненню від негативного емоційного досвіду. Цей метод психокорекційної роботи сприяє відображенню у свідомості людини навколишнього світу і соціальної дійсності, її моделюванню, вираженню власного ставлення до неї. Тому через малюнки можна ґрунтовніше зрозуміти причини виникнення агресивних станів і поведінки дітей, способи їх виявлення, різновиди, а також інтереси дітей, причини їхніх глибоких переживань, які не завжди розкриваються за інших засобів корекції. Важливо враховувати це під час роботи з проявами агресивної поведінки у молодших школярів.

Л.Барновська пропонує такі практичні рекомендації щодо зниження рівня агресивності в молодшому шкільному віці: Малювання агресивних станів. «Намалюйте те, що змушує Вас бути сердитим. Зобразіть моторошне місце, що-небудь моторошне; останній раз, коли Ви плакали. Зобразіть місце, що робить Вас щасливим. Намалюйте тих, на кого ображаєтесь чи злитесь. Домалюйте цим героям усмішку. Розмалюйте їх яскравими світлими кольорами. Опишіть Ваші відчуття. Розкажіть, чи щось змінилося з початку малювання» (таким чином відбувається відпрацювання негативних емоцій дитиною: емоцій злості, роздратування, страху; дитина звільняється від відчуття негативних емоцій; деструктивні прояви агресивності послаблюються за допомогою малювання образів, які спричиняють виникнення агресії).

- Хлопчикам: працювати над зниженням фізичної агресії, зображення образів бажаного вираження накопиченої енергії за допомогою художніх засобів; дівчаткам: займатись проговоренням, тобто здійснювати вербалізацію емоцій і почуттів у процесі та після створення арт-об'єкта.

- Зображення способів повернення до себе уваги. Зобразіть, що Ви робите для того, щоб отримати бажане. Намалюйте, як Ви відчуваєте сум, тривогу, злість, роздратування, розчарування. Зобразіть тих, з ким у Вас пов'язані ці відчуття. Відтворіть на папері те, що дратує Вас у близьких людях, Вас самих, у Ваших друзях та однолітках. Опишіть це (Усвідомлення об'єктів власної

агресії нейтралізує негативні емоції та почуття. Малюнкові техніки візуалізації об'єктів агресії знижують ризик упровадження агресивної поведінки в реальне життя та її трансляцію на оточуючих).

- Малювання вражень від: спілкування з батьками, вчителями, друзями. Намалюйте те, що для Вас є приємним; те, що робить Вас «щасливими». - Малювання способів примирення двох друзів.

- Зображення на різних аркушах паперу того, що подобається, і того, що не подобається. До першого зображення домалюйте щось таке, що Вам подобається. Опишіть власні відчуття. Спробуйте поєднати два малюнки (Відбувається мінімізація негативних почуттів: емоцій, зниження агресивного ставлення до речей, людей чи подій шляхом упровадження позитивного реагування; спостерігається трансляція негативних емоцій в позитивні).

Казкотерапія - казки, орієнтовані на конкретну проблему (розповідають про певні ситуації, в які часто потрапляє дитина, описуються почуття, що виникають у школяра). Вона передбачає такі форми роботи: прослуховування казки з подальшим обговоренням та оцінкою поведінки головних героїв твору; малювання за мотивами казки (наприклад, учень відтворює персонажа, який нагадує його самого); програвання епізодів казок за допомогою ляльок чи іграшок; творча робота за мотивами казок (наприклад, діти вигадують інше продовження або завершення казки, вводять нових героїв або змінюють характери вже існуючих) тощо.

Разом із героєм діти шукають вихід із певної ситуації, завдяки казці отримуючи змогу побачити останню під іншим кутом зору, ознайомитися з новими моделями поведінки тощо. Очікувано, діти усвідомлюють негативні наслідки власної агресивної поведінки і в них з'являється бажання змінити себе на краще.

Методи зняття агресивності дітей (добираються з урахуванням головних напрямів роботи):

1. Соціалізація агресивності - це процес навчання контролю над власними агресивними почуттями та вираження їх у прийнятній формі. Використовуються вправи на зняття емоційної тривожності через релаксацію та малювання. Дуже важливо дати вихід агресії (дозволити рвати папір, різати пластилін, кидати іграшки). Після цього корисні спокійні заняття і релаксація.

Ще одним способом зняття агресії в адекватній формі є малюнок, в якому дитина відображає свої почуття. Після закінчення малювання треба запитати, що дитина намалювала, поговорити про почуття: «Розкажи мені про свій малюнок. Що ти зараз відчуваєш? Чи хочеш ти ще щось домалювати? Що хочеш зробити з цим малюнком?». Аби позбутися агресії, дитині інколи достатньо намалювати своє роздратування, а часом треба зім'яти, розірвати намальоване.

Акцент слід робити на успішності дитини. Це зміцнює впевненість у власних силах та сприяє розвитку творчого потенціалу.

2. Навчання дітей засобів саморегуляції, уміння опанувати себе в різних ситуаціях. Дуже часто агресивній поведінці сприяє внутрішнє напруження. Агресивним дітям часто притаманні м'язові затиски, особливо обличчя та кистей рук. Коли напружуються м'язи, діти почуваються втомленими й роздратованими. Аби усунути їх, використовують вправи на впізнавання різних емоцій (гнів, радість, сум, страх, подив), релаксаційні методики на зняття емоційного напруження, бажана поведінка вибудовується також через програвання певних ситуацій, малювання.

3. Відпрацювання комунікативних навичок. Агресивні діти інколи проявляють агресію, тому що не знають інших способів виразити свої почуття. Навчання прийомів активного спілкування, підбір проблемних ситуацій, які розв'язує дитина, вчить її приймати самостійні рішення і підвищує впевненість у собі.

4. Формування емпатії та довіри до людей.

До основних правил роботи з агресивними дітьми відносять такі: Бути уважними до потреб дитини. Демонструвати модель неагресивної поведінки. Бути послідовним у покараннях дитини, карати за конкретні вчинки. Покарання не повинні принижувати дитину. Надавати дитині проявляти гнів безпосередньо після психотравмуючої події. Розширювати поведінковий репертуар дитини. Розвивати здатність до емпатії. Вчити розпізнавати власний емоційний стан і стан інших дітей, брати відповідальність на себе. Навчати прийнятним способам виразу гніву. Відпрацьовувати навички реагування у конфліктних ситуаціях. Акцентувати увагу на поведінці, а не на особистості за допомогою техніки об'єктивного опису поведінки.

Проводячи профілактичну та корекційну роботу з агресивними дітьми, необхідно пам'ятати про *основні принципи поведінкової корекції*: принцип об'єктивності, принцип поведінкової оцінки, принцип системності, принцип співробітництва.

3. Вандалізм та булінг. Заходи щодо профілактики булінгу в школах. Вандалізм тісно пов'язаний із поняттям агресії, спрямований на спричинення шкоди, що зазіхає не лише на матеріальні цінності. У суспільній свідомості вандалізм часто постає безцільною, безглуздою, невмотивованою поведінкою. Тлумачний словник трактує поняття «вандалізму» як «одну із форм руйнівної поведінки людини, бездумне знищення культурних і матеріальних цінностей».

На основі провідних мотивів здійснення агресивного правопорушення дослідник Л.Куряча класифікує такі його *різновиди*: вандалізм, який вчиняється із хуліганських мотивів; який вчиняється на ґрунті неприязних міжособистісних відносин; корисливий; ідеологічний; анархічно-нігілістичний; неусвідомлюваний;

Найбільш поширеною формою серед неповнолітніх вважається вандалізм, який вчиняють із хуліганських мотивів (своєрідний неусвідомлений протест проти встановлених у суспільстві норм поведінки: непристойні написи, наруга над святинями, руйнування надмогильних пам'ятників, пошкодження ліфтів, побиття вітрин у магазинах, шибок у школі тощо).

Особливе місце у вандалізмі, вчинюваному з хуліганських мотивів, належить спортивним, перш за все футбольним, уболівальникам - фанатам, які здатні вчинити масові безлади на стадіонах, вулицях і площах з бійками та погромами.

У науковій літературі описані й такі види вандалізму, як *емоційний* (здійснений у фрустраційному стані, під впливом сильних переживань, стресу; у цьому випадку дитина, вчиняючи деструктивні дії, просто намагається виплеснути емоції, виразити агресію до інших осіб або просто демонструє свою нездатність контролювати емоції. У такій ситуації емоції опановують над особою, єдиний вихід у боротьбі зі стресом вона бачить у руйнуванні та заподіянні духовного болю або шкоди іншому, його майну чи суспільству загалом, коли акт має не персоніфікований характер); *дослідницький* (метою руйнації є пізнання, цікавість, бажання зрозуміти, як працює система; це стосується не тільки фізичних об'єктів, а й соціальних. Часто руйнування є засобом перевірки кордону припустимого, установлення, наскільки сильні

громадські норми й авторитет дорослих); *естетичний* (саме спостереженням за фізичним процесом руйнації, що відкриває нові враження, що здаються приємними. Основною метою діяльності особи під час нанесення написів на матеріальні об'єкти є отримання естетичного задоволення, оскільки результат своєї діяльності особа оцінює як мистецький здобуток і вважає, що своїми діями вона робить місто гарнішим, не усвідомлюючи те, що коїть); *мстивий* (руйнування у відповідь на образу) та ін.. Новим видом учинення вандалізму неповнолітніми, як форми розваг, є також нанесення *графіті* (надписи, малюнки, знаки-символи, використання трафаретів, обмальовування прам'яток архітектури й ін.).

Мотивами вандалістичної поведінки, включаючи і створення графіті є отримання або збереження членства в групах через здійснення дій, які зміцнюють внутрішньогрупові зв'язки; підтримання самооцінки; самовираження; зміна структури влади в групі, заняття лідерської позиції; задоволення і почуття «драйву», ризик бути спійманим за незаконні дії та покараним. Для неповнолітніх руйнування часто сприймається як можливість підняти статус у групі однолітків за допомогою вияву сили, спритності, сміливості. Таке проведення часу часто має характер змагання. Причиною вандалізму нерідко є бажання розважитися.

Профілактика вандалізму серед неповнолітніх, як система заходів, спрямованих на попередження та локалізацію негативних явищ у поведінці неповнолітніх стосовно пам'яток культури, матеріальних цінностей, будівель, споруд тощо має на меті виявити та усунути несприятливі чинники, що обумовлюють прояви вандалізму. Її завдання ми є: виховання поваги до культурної спадщини, результатів людської праці та творчої діяльності; організація дозвілля учнів, широке залучення їх до занять спортом, художньої творчості, гурткової роботи сприяє розвитку творчої ініціативи дитини, активного корисного проведення дозвілля, формуванню законослухняної поведінки; усунення конфліктів учнів з батьками, вчителями, однолітками; нейтралізація психічних відхилень, розвиток особистості, здатності до саморегуляції; проведення пропагандистської роботи з учнями (бесіди про збереження шкільного майна, значний матеріальний збиток, який приносить навмисне псування предметів, інформація про вартість майна і труднощі усунення шкоди за рахунок шкільних засобів), організація правової роботи щодо роз'яснення чинного законодавства.

Напрямами профілактики вандалізму серед учнів молодшого шкільного віку є правовий, трудовий, освітній, культурний, розважальний, спортивний і творчий.

До деструктивної агресивної поведінки, яка має високий ступінь суспільної небезпеки відносять *булінг* - прояв дискримінації дитини, що виражається у фізичних і психічних формах насильства. Більшість статистичних даних свідчить про те, що в 4-9 класах сучасної середньої загальноосвітньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується. Насильство у дорослих колективах переважно називають мобінгом.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 № 2657-VIII визначає це поняття як «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та/або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого». Типовими ознаками булінгу закон називає такі:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Серед причин булінгу дітей у дитячих колективах дослідники називають нерівність, нетолерантність, популяризацію насильницьких моделей поведінки, проблеми сімейного виховання, проблеми шкільної системи, біологічно-вікові особливості дитини. Більшість причин можна об'єднати у три групи: 1) зовнішні (вплив дорослих – учителів, батьків); 2) поведінкові (дитина проявляє/не проявляє активність, яку від неї очікує більша частина класу: відмінник, підлиза, ябеда, двієчник, занадто активний/пасивний, експресивний/відлюдкуватий); особисті (фізичні чи психологічні особливості дитини: вади розвитку, колір шкіри чи волосся, майнові можливості дітей).

У булінгу зазвичай є три сторони: кривдник (булер), потерпілий (жертва) і спостерігачі. А.Король до характерних ознак булінгу відносить:

- намір нашкодити (кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи);
- дисбаланс влади (кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо);
- загрозу подальшої агресії (кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання).

Механізми, які спричиняють розповсюдження шкільного булінгу:

- у процес булінгу включається соціальне наслідування, тобто спостереження за проявами агресивних дій одного учня щодо іншого заохочує інших дітей до участі в подібних актах, особливо якщо хуліган є «успішним» у завоюванні жертви;
- ослаблення заборон проти агресивних тенденцій, тобто коли дитина бачить, що хуліган отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони щодо участі в агресивних атаках;
- дифузія відповідальності, тобто коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного почуття провини та відповідальності зменшується;
- повторювальність атак, тобто у результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими учнями він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення.

Існують такі *види шкільного булінгу*:

- фізичний (навмисне штовхання, удари, підніжки, зачіпання, побиття, стусани, ляпаси, нанесення тілесних ушкоджень; дії сексуального характеру);
- психологічний (насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, принизливі погляди, жести, образлива міміка, рухи тіла, поширення пліток та неправдивих відомостей, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж);
- економічний (примус до крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей, їжі, ховання особистих речей, злодійство);
- ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів чи всім класом);
- кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв: пересилання образливих повідомлень, неоднозначних зображень, фото і відеоматеріалів, обзивання, поширення пліток та ін.)

– насильство до учнів з боку учителів: маніпулювання, соціальна стигматизація (процес виокремлення чи таврування учнів, навішування соціальних ярликів у вигляді визначень «невиправний», «двієчник» та ін.).

Ознаки того, що школяр є об'єктом булінгу: дитина не хоче йти до школи або ж плаче чи почуватися хворою у шкільні дні; не може і не хоче брати участь у спільній діяльності чи соціальних заходах з іншими учнями; поводитися інакше, не так, як звичайно; раптом починає губити гроші чи особисті речі, або ж приходити додому із синцями на тілі, у порваному одязі чи пошкодженими речами (портфелем, мобільним телефоном, підручниками, зошитами) і при цьому відмовляється від пояснень або ж дає неправдиві; відбуваються різкі зміни поведінки та перехід до крайнощів (почали багато/мало їсти, стали охайними/неохайними, багато/мало спати, надмірно активні/пасивні), у щоденниках, записках і чернетках дитини з'являються написи щодо смерті та самогубства; замкнутість, уникнення друзів та однокласників, самоізоляція або ізоляція з боку інших учнів; зниження успішності, втрата цікавості до навчання та іншої діяльності; постійний стан тривожності, напруженості; лякливість, боязнь гучних звуків і різких рухів; постійний поганий настрій, стан пригніченості, або, навпаки, гіперактивність, дратівливість, агресивність; різкі і безпричинні перепади настрою.

Вирішальна роль у протидії булінгу належить педагогам. Проте впоратися з цією проблемою вони можуть тільки завдяки системному підходу та підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій, а також із залученням та участі дітей та молоді. Як відомо, профілактика - це не лише частина попереджувальної роботи, спрямованої на виявлення та усунення причин і умов правопорушень, а й система заходів перевиховання і формування особистості. Учителю спільно з психологом закладу освіти необхідно з'ясувати причини боулінгу, довірливо і конфіденційно поспілкуватися з учнем, його батьками та друзями і зробити це максимально тактовно, щоб своїми діями не погіршити стан дитини, не заподіяти їй додаткову травму. Згідно з наказом МОН від 28.12.2019 № 1646 розроблено алгоритм, як школі правильно реагувати на випадки цькування дитини.

Психологи пропонують *такі заходи щодо профілактики булінгу в школах:*

- проведення психодіагностичних досліджень учнів з метою моніторингу ознак, особливостей та причин булінгу як фахівцем (психологом чи соціальним педагогом), так спостереження вчителем за поведінкою учнів (можливих жертв та булерів);

- проведення навчальних тренінгів для педагогів з метою їх ознайомлення із сутністю проблеми та методами її вирішення; впровадження в шкільне життя норм, що визнають булінг або інші форми насильства неприйнятними (підготовка своєрідних «шкільних кодексів» тощо);

- включення питань, пов'язаних з булінгом у навчальні програми з предметів, які присвячені основам психології, соціального життя чи здоровому способу життя;

- заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямовані на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з булінгом і попередження його випадків;

- формування в учнів конструктивної поведінки щодо булінгу на їхню адресу;

- на рівні класу впровадження норм нульової толерантності до булінгу та проведення регулярних зустрічей з учнями класу та їх батьками; на індивідуальному рівні проведення безпосередньої роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та агресорів, а також з їх батьками.

Використані джерела

1. Агресивна поведінка дітей. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. С. 52-65.

2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти*: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. С. 138-157.

3. Любченко А.О., Савельєва Н.М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму: навч. посіб. Полтава : ПНПУ, 2018. 75 с.

4. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

Тема. Гіперактивність учнів молодшого шкільного віку та її корекція

1. Поняття «гіперактивності». Міфи про гіперактивність.
2. Причини гіперактивності та основні прояви в учнів молодшого шкільного віку.
3. Особливості взаємодії з гіперактивним учнем.

Ключові поняття: активність, гіперактивність, гіперактивний розлад, синдром дефіциту уваги з гіперактивністю, імпульсивність, корекція.

1. Поняття «гіперактивності». Міфи про гіперактивність. Проблема гіперактивності дітей була у центрі уваги лікарів і педагогів ще з середини XIX століття. У 1845 р. німецький лікар, психоневролог Г.Хоффман у поетичній формі описав одну надзвичайно рухливу дитину, давши їй прізвисько «Непосидько Філіп». У кінці XIX століття Ф.Шульц видає книгу «Недоліки в характері дитини. Друга золота книжка». У ній він досліджує групу дітей, яких, у результаті, називає «неспокійними, важкими» дітьми. Предметом більш пильного вивчення ця проблема стала з початку XX століття. У 1902 р. у журналі «Ланцет» з'явилася лекція англійського лікаря Дж. Штиля, який пов'язував гіперактивність з біологічною основою, а не з поганим вихованням, що негласно передбачалося у ті часи. У першій половині XX століття, (Е.Бонд, Дж.Партридж, 1926) наголосили зв'язок поведінки дитини з функціями її мозку, з того часу гіперактивність у дітей почали тісно пов'язувати з пошкодженням мозку.

У середині XX століття більшого поширення набув термін «гіпердинамічний синдром», походження якого пов'язують з віддаленими наслідками ранніх органічних уражень головного мозку (П.Левін, 1938 р.). У 1947 р. Е.Штраус висунув концепцію мінімального пошкодження мозку, згідно з якою ознаки гіперактивності в дітей нагадують наслідки черепно-мозкової травми в дорослих. Надалі в англо-американській літературі з'являється термін «мінімальна мозкова дисфункція» – «ММД» (П.Вендер, 1971). До цієї категорії відносять дітей з проблемами в навчанні або поведінці, розладами уваги. Вчені кажуть, що такі діти мають нормальний рівень інтелекту, проте наявні легкі неврологічні порушення, які не виявляються при стандартному неврологічному дослідженні. У 1980 р. у психологічній класифікації (DSM-III)

з'явилися терміни «синдром дефіциту уваги» і його різновид «синдром дефіциту уваги з гіперактивністю». У пізнішій редакції тієї ж класифікації (1987) почав використовуватися термін «синдром порушення уваги з гіперактивністю» у сучасному вигляді.

Доволі часто гіперактивність плутають із активними та рухливими типами темпераменту (зокрема холеричним), проте між цим явищем та проявом темпераменту все ж існує відмінність, яка полягає в тому, що гіперактивність не є рисою характеру дитини, а виступає наслідком порушень психічного розвитку дітей. Останній може протікати доволі складно, що згодом призводить до виникнення синдрому гіперактивного розладу з дефіцитом уваги.

Вивчення проблеми гіперактивності проводиться фахівцями в галузі медицини, психології та педагогіки. Представники кожної галузі подають своє бачення та обґрунтування цієї проблеми, пропонують свої шляхи для її розв'язання. Інколи автори вкладають в один і той же термін дуже різний зміст. Поняття «*гіперактивність*» трактується як «сукупність симптомів, пов'язаних з надмірною психічною і моторною активністю», в окремих випадках як «відхилення від норми, девіантна поведінка», як «психічне захворювання», як «патологія».

Загалом, слово *гіперактивний* походить від злиття двох частин: «гіпер» (від грец. - над, зверх) і «активний», що означає «дієвий, діяльний».

У *психологічній* літературі дається таке визначення: «Гіперактивність - це порушення, викликане мінімальною мозковою дисфункцією, яке характеризується надмірною активністю, дефектами концентрації уваги, імпульсивністю в соціальній поведінці та інтелектуальній діяльності, проблемами у взаєминах з оточуючими, труднощами навчання в школі, слабкою успішністю і низькою самооцінкою».

У *педагогічній* літературі під гіперактивністю розуміється «комплексне порушення поведінки, що виявляється в недоречній надмірній руховій активності, дефектах концентрації уваги, нездатності до організованої, цілеспрямованої діяльності».

Отже, *гіперактивність* - це стан, при якому активність і збудливість людини перевищує норму. У західній практиці, прийняті терміни «стан з дефіцитом уваги» і «гіперактивний розлад». При цьому акцент робиться на тому факті, що саме дефіцит уваги є ключовим розладом при дитячій гіперактивності.

У науковій літературі вживаються два ніби то подібні поняття: *гіперактивність* (надмірна активність) та *гіперактивний розлад з дефіцитом уваги* (ГРДУ) (синдром дефіциту уваги з гіперактивністю - (СДУГ), яке трактується хворобливий стан нервової системи дитини, що полягає в неповноцінності процесу гальмування і різкому переважанні процесу збудження, що й перешкоджає концентрації уваги. Характеризується трьома основними ознаками:

1. Дефіцит уваги (нездатність концентрувати увагу, неуважність).
2. Імпульсивність (необдумане, миттєве реагування по першому внутрішньому імпульсу/ недисципліновність).
3. Гіперактивність (надмірна моторна активність).

Цей синдром може протікати з переваженням лише однієї або двох ознак: Синдром, який об'єднує симптоми і дефіциту уваги, і гіперактивності (є найбільш поширеним випадком; учень не тільки страждає порушеннями уваги, але і проявляє надмірну активність). Гіперактивність без ознак дефіциту уваги (спостерігається набагато рідше. Причиною вважають індивідуальні особливості або порушення в розвитку нервової системи). Синдром дефіциту уваги без гіперактивності (учень найчастіше абсолютно спокійний, але живе в якомусь своєму світі, постійно витає в хмарах, достукатися до нього складно).

Головна відмінність гіперактивності від просто активного темпераменту полягає в тому, що це не риса характеру, а наслідок розладів у функціонуванні центральної нервової системи, наслідок неблагополучних пологів, інфекцій та порушень протягом першого року життя чи мозкової дисфункції. Незвичність поведінки цих учнів не є результатом поганого характеру, упертості або невихованості, як вважає багато дорослих. Швидше можна стверджувати, що це - специфічна особливість психіки, зумовлена як фізіологічними (порушення в певних структурах мозку, спадковість, патологія вагітності і пологів, інфекції й інтоксикації перших років життя), так і психосоціальними чинниками.

Спостерігаючи безліч парадоксальних, суперечливих, «незручних» проявів і реакцій у поведінці гіперактивної дитини, батьки, учителі намагаються осмислити природу того, що відбувається. Нерідко виникають певні стереотипи, *міфи про гіперактивність*. Спробуємо розвінчати найпоширеніші з них, опираючись на дослідження О. Ферт та О. Кирилової.

- унікальність проблеми (лише моя дитина має таку проблему, тому я - найнещасливіший батько) - це не так, оскільки гіперактивність - поширений розлад у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку;

- гіперактивність є наслідком поганого виховання з боку батьків (причин багато, а особливості виховання тільки можуть загострити симптоми гіперактивності; основні причини - спадковість, порушення функціонування кори головного мозку, нейропсихологічний розлад);

- тимчасове явище, є виключно дитячим розладом і дитина його «переростає» (у людей, які мають гіперактивний розлад із дефіцитом уваги в дитинстві, у 70–80 % відсотків випадків він спостерігається і в дорослому віці. І тільки у 20 % із них симптоми стають непомітними; подолання гіперактивних порушень потребує безперервної, наполегливої і послідовної роботи, узгоджених зусиль усіх членів родини, цілеспрямованої медичної допомоги і психологічної корекції. Тому, батькам потрібно бути уважними і, помітивши щось незвичайне у поведінці дитини, консультиватися з фахівцем: невропатологом, психологом чи психіатром);

- гіперактивність властива лише хлопчикам (Гіперактивність у рівній мірі виявляють як у хлопчиків, так й у дівчаток; відрізняє їх лише міра вираженості різних симптомів. У хлопчиків гіперактивний розлад найчастіше виявляється в моторній (руховій) гіперреактивності, а у дівчаток найбільш помітною є підвищена балакучість, неуважність та емоційна нестійкість);

- гіперактивність є проявом вродженої поганої вдачі дитини, яку неможливо змінити, тобто, на гіперактивній дитині можна «поставити хрест»; діти з ГРДУ виростають «психопатами» і злочинцями. (Це не так, ці діти здатні до навчання, психологи їх називають дітьми з подвійною унікальністю, оскільки в них дивовижно поєднуються прояви обдарованості з дефіцитом психологічної організації. За відповідної компенсації такі діти можуть стати видатними майстрами своєї справи - обдарованими акторами, танцюристами або спортсменами, ученими, винахідниками; вважають, що гіперактивність спостерігали у таких відомих особистостей, як Вольфганг Амадей Моцарт, Олександр Македонський, Ісаак Ньютон, Томас Едісон, Альберт Ейнштейн, Пабло Пікассо Сальвадор Далі та ін.);

- наступний міф про те, що всі діти з гіперактивністю - ледарі, яким не вистачає жорсткого виховання (звісно, і це не так; якщо говорити про СДУГ - це серйозний психічний розлад, представлений в міжнародній класифікації захворювань. Він має свою етіологію, і в більшості випадків причинами слугують органічне ураження головного мозку або генетична схильність. Тому, чим більше тиснути на дитину з СДУГ, тим гірше буде результат, так як сконцентруватися вона не зможе через аномалії когнітивної сфери, а невдача викличе у неї напад агресії);

- гіперактивність, СДУГ - поширене захворювання, патологія (це теж не вірно, адже гіперактивність як захворювання, як патологія зустрічається в рідкісних випадках. За статистикою, усього у 8% населення. При цьому через некомпетентність батьків і їх віру в подібні «міфи» лікуються лише 4%. Не варто приписувати гіперактивній дитині діагноз СДРУГ, це може вказувати і на невроз, і на акцентуацію характеру, але, якщо до висновку СДУГ прийшли фахівці, то звичайно потрібно негайно починати лікування, зволікати не можна).

Отже, у будь-якому разі, необхідно розібратися, у чому причини гіперактивності. Чи треба більше виховувати, сварити, бути більш жорсткими, контролювати таких дітей, чи потрібно щось інше?

2. Причини гіперактивності та основні прояви в учнів молодшого шкільного віку. Статистичні дані свідчать, що в середньому, у кожному класі сучасної початкової школи з 30-ти учнів є 1 - 3 гіперактивних. Для них характерним є те, що темпи емоційного розвитку в них на 30% нижчі, ніж у їхніх однолітків. Наприклад, десятирічна дитина з гіперактивністю діє приблизно на рівні зрілості семирічної дитини (а, наприклад, 16 річний водій використовує навички прийняття рішень 11 – літньої дитини). У 65% гіперактивних дітей спостерігаються проблеми з підкоренням авторитету вчителя, у тому числі прояви ворожості на словах і спалахи роздратування. 25% гіперактивних школярів мають інші серйозні проблеми навчання: навички вербального висловлювання, виразної мови, уміння слухати, розуміння прочитаного чи почутого, здійснювати математичні дії; 50% гіперактивних дітей мають проблеми зі сном. У 40% гіперактивних дітей, як правило, один із батьків має синдром гіперактивності. На жаль, число факторів, які

сприяють формуванню поведінки, що відхиляється, з кожним роком збільшується. Відповідно, зростає і кількість дітей з гіперактивною поведінкою.

Серед *основних причин* гіперактивності дослідники виокремлюють такі:

- *перинатальну патологію*: токсикоз; загострення хронічних захворювань у майбутньої матері; інфекційні захворювання; імунологічна несумісність за резус-чинником; спроби перервати вагітність; загроза викидня; травми в ділянці живота; прийняття великих доз алкоголю, тютюну, наркотиків; гіперактивні діти часто народжуються у матерів, які страждають на алергічні захворювання, наприклад сінну лихоманку, астму, екзему або мігрень;

- *ускладнення при пологах*: передчасні; швидкоплинні або затяжні; стимуляція пологової діяльності; неправильне положення плоду; асфіксії; внутрішні крововиливи; забої голови і струс головного мозку маляти;

- *генетичні фактори, спадковість*. У сім'ях дітей із СДУГ дуже часто зустрічаються близькі родич, що мали аналогічні труднощі в дитинстві;

- *психосоціальні*: послідовність і систематичність виховних впливів, а також мікросоціальне середовище дитини, тобто її сім'я. Остання, визначаючи емоційний зв'язок дитини із матір'ю, закріплює, а іноді й провокує виникнення гіперактивності як певного способу взаємодії малюка зі світом. Нерідко мами гіперактивних дітей не витримують їх надмірної бурхливої емоційності їх рухливості та вдаються до різних погроз «позбавлення любові», уваги маніпулюючи таким чином почуттями дитини і створюючи основу для виникнення тривоги, неспокою, страху і тим самим закріплюючи стан гіперактивності. У деяких випадках діти з гіперактивністю можуть провокувати батьків до різко агресивних реакцій, особливо якщо самі батьки невірноважені й недосвідчені. Дитину часто карають, починають сумніватися в її здібностях, постійно вказують на помилки, а іноді починають вважати неповноцінною. У деяких випадках у батьків з'являється апатія від відчуття безвиході або, навпаки, почуття провини за неправильне виховання. Таким чином, з одного боку, гіперактивність у дітей може бути сильно виражена через недостатнє або неадекватного виховання, а з іншого боку, дитина з

гіперактивністю сама створює умови, які стають причиною труднощів стосунків у сім'ї, аж до її розпаду;

- *вплив несприятливих факторів зовнішнього середовища.* Екологічне неблагополуччя, яке зараз переживають усі країни, робить певний внесок у зростання кількості нервово-психічних захворювань, у тому числі й гіперактивності. Наприклад, *діоксини* – надзвичайно отруйні речовини, що виникають при виробництві, обробці та спалюванні хлорованих вуглеводнів. Вони часто застосовуються в промисловості та домашньому господарстві і можуть призводити до канцерогенних і психотропних дій, а також до важких вроджених аномалій у дітей.

Збільшення вмісту свинцю (сильного нейротоксину) викидами автотранспорту в навколишньому середовищі також може бути причиною появи поведінкових порушень у дітей. Відомо, що вміст свинцю в атмосфері нині у 2000 разів вище, ніж до часу початку індустріальної революції. Як свідчать окремі дослідження, значне збільшення рівня свинцю у крові дітей може призводити до виникнення проблем з боку нервово-психічного розвитку, порушення поведінкових реакцій, уваги, рухової активності, а також до зниження коефіцієнта інтелекту;

- *харчові фактори.* Існує думка, що одним із важливих факторів розвитку гіперактивності є також вплив харчових токсинів або алергенів. За даними сучасних досліджень, у багатьох гіперактивних дітей в організмі не вистачає цинку, магнію і вітаміну В12. Учені Великобританії дійшли висновку, що вкрай небезпечною є наявність штучних харчових добавок у продуктах харчування. Серед добавок, які призводять до алергії та синдрому гіперактивності, виокремлюють наступні: консервант Е-211 (міститься в усіх газованих напоях); барвники Е-124, Е-110, Е-102. Означена проблема стала актуальною і в нашій країні у зв'язку зі значним імпортом харчових продуктів, у тому числі і дитячого харчування, що не пройшли належної сертифікації. У випадку, якщо батьки запідозрили будь-який зв'язок між зміною в поведінці дитини і вживанням певного продукту харчування, то його слід виключити з раціону, адже дослідження показують, що у 35-50% гіперактивних дітей спостерігалось значне поліпшення поведінки після виключення з їх дієти продуктів, що містять харчові добавки;

- *органічні ураження мозку та особливості нейрофізіології і нейроанатомії.* Черепно-мозкові травми та нейроінфекції у дітей можуть призводити до виникнення мінімальної мозкової дисфункції з ослабленням уваги, відволіканнями та гіперактивністю. Причинами цієї дисфункції можуть бути перенесені у період внутрішньоутробного розвитку інфекційні захворювання у матері, алкогольна інтоксикація в пізні терміни вагітності. Загрозу також становлять травми під час пологів, захворювання протягом перших трьох років життя. У результаті цих негативних впливів можуть відбуватися локальні ураження мозку в кіркових або підкіркових відділах.

Учені зазначають, що піки прояву гіперактивності збігаються з піками психомовного розвитку: у 1-2 роки (проявляється надмірною нервозністю дитини, дратівливістю, плаксивістю, порушеннями сну), 3 роки (можуть спостерігатись порушення дрібної моторики рук, імпульсивність) і 6-7 років (агресивні прояви).

Психологи схиляються до думки, що ознаки гіперактивності найбільш виражені у віці від 5 до 10 років, тобто в старшому дошкільному і молодшому шкільному віці. Таким чином, пік проявів синдрому припадає на період підготовки до школи і початок навчання. У початковій школі постійні навантаження можуть призвести до зриву компенсаторних механізмів центральної нервової системи та розвитку дезадаптаційного шкільного синдрому, що поглиблюється навчальними труднощами. Тому питання про готовності до школи гіперактивних дітей постає особливо актуально та вимагає вирішення у кожному конкретному випадку психологом, вихователем та лікарем, який спостерігає за дитиною.

Відомий американський психолог В.Оклендер так характеризує гіперактивних дітей: «Гіперактивній дитині важко сидіти, вона метушлива, багато рухається, вертиться на місці, іноді надмірно говірка, може дратувати манерою своєї поведінки. Часто у неї погана координація або недостатній м'язовий контроль. Вона незграбна, упускає або ламає речі, розливає молоко. Такій дитині важко контролювати свою увагу, вона легко відволікається, часто задає безліч питань, але рідко чекає відповідей». Ймовірно, кожному вихователю та вчителю знайомий цей портрет.

У такої дитини – непередбачувана поведінка. Вона то на вулицю вискочить, то когось хапає, то лізе на дерево і т. ін. Вона постійно у синцях і порізах. Її дії випереджають думки про наслідки і тому, часто є небезпечними. Гіперактивна дитина постійно збуджена. Вона просто не в силах сидіти спокійно. Навіть, якщо вона буде дуже старатися, в неї все рівно буде щось рухатися – ноги, ступні, руки або язик і губи.

Симптоми гіперактивності проявляються через надмірну балаканину, нервозність і потребу постійного руху. У класі це стає помітно, коли учня просять займатися тихенько і мовчки. Науковці стверджують, що для учнів із гіперактивним розладом характерна підвищена потреба у русі. При блокуванні задоволення цієї потреби правилами поведінки у дитини зростає м'язова напруга, погіршується увага, знижується працездатність, дитина швидко стомлюється. Емоційна розрядка, яка проявляється після цього, є захисною фізіологічною реакцією організму на надмірне напруження і полягає в неконтрольованому руховому збудженні, роздратуванні, що нерідко кваліфікується як дисциплінарне порушення.

Не варто поспішати зараховувати до категорії гіперактивних кожен активну дитину. У кожному класі є вперті, неслухняні, енергійні учні. Дитина, яка неуважно виконала завдання сьогодні, а наступного разу, в доброму гуморі, зробить усе правильно й до кінця, - не є гіперактивною. Тож маємо відрізнити звичайну активність від неврологічного розладу.

Активна дитина:

- непосидюча, віддає перевагу рухливим заняттям, та якщо її зацікавити – може охоче читати книгу, малювати, конструювати та ін.;

- ставить безліч запитань: куди?, навіщо?, чому?, для чого? та завжди з інтересом слухає відповіді на них;

- може бути сповнена енергії на прогулянці, однак на занятті або під час обіду здатна заспокоїтися;

- не страждає хронічними порушеннями сну і кишковими розладами;

- неагресивна, буває, що трапляються конфлікти з однолітками, але вона сама рідко провокує конфлікти, хоча може «постояти за себе».

Гіперактивна дитина:

- не здатна контролювати себе - продовжує рухатися навіть, коли втомилася; спокійні заняття її загалом не цікавлять, вона може проявити інтерес і до них, однак ніколи не доводить справу до кінця;

- перебиває дорослих, постійно втручається в чужі розмови з різними запитаннями, які можуть зовсім не стосуватися теми; відповідь для неї не має значення;

- не керована, абсолютно не реагує на заборони, не дотримується правил та обмежень, не зважає на те, де перебуває: вдома, в школі чи в гостях;

- неможливо покласти спати, а якщо вона спить, то уривками, неспокійно; часто трапляються кишкові розлади, різні алергічні реакції;

- часто провокує конфлікти; не контролює свою агресію – б'ється, кусається, штовхається, при цьому пускає в хід підручні засоби: палиці, каміння тощо.

Основні прояви гіперактивності можна поділити на три блоки: дефіцит активної уваги; рухове розгальмування; імпульсивність.

Дефіцит активної уваги. Непослідовна, їй важко довго утримувати увагу. Не слухає, коли до неї звертаються. З великим ентузіазмом береться за завдання, але так і не закінчує їх. Зазнає труднощів в організації своєї діяльності. Часто губить речі. Уникає завдань, які вимагають розумових зусиль. Часто забудькувата.

Рухове розгальмування. Надмірна моторна активність; надмірна фізична енергійна активність у відсутності контролю над власними діями. Постійно совається. Проявляє ознаки занепокоєння (барабанить пальцями, рухається в кріслі, бігає, залазить куди-небудь). Спить набагато менше, ніж інші діти, навіть у ранньому дитинстві. Дуже говірка.

Імпульсивність (спочатку зробить, а потім подумає). Починає відповідати, не дослухавши питання. Не здатна дочекатися своєї черги, часто втручається, перериває. Погано зосереджує увагу. Не може чекати винагороди (якщо між дією і винагородою є пауза). Не може контролювати й регулювати свої дії. Поведінка слабо керована правилами. При виконанні завдань поводить по-різному і показує дуже різні результати. (На деяких заняттях дитина спокійна, на інших - ні, на одних уроках вона успішна, на інших - ні).

Формування стосунків між гіперактивними дітьми та їхніми батьками, а також учителями – своєрідний складний трикутник, у центрі якого – особливості розвитку такого школяра.

Імпульсивність та надмірна активність не сприяють продуктивній успішності учня, але найбільші академічні труднощі спричинені саме неухважністю, яка проявляється наступним чином.

При читанні. Втрачає місце у тексті під час читання. Не може залишатися сфокусованим на тому, що читає (особливо якщо текст важкий, довгий або нудний); як наслідок, пропускає слова, деталі, розуміння прочитаного епізодичне. Забуває прочитане та потребує перечитувати текст знову й знову

Під час виконання письмових завдань. Труднощі з плануванням та організацією письмового завдання. Відсутність систематичного виконання письмових вправ. Мінімальна продуктивність під час виконання письмових завдань. Повільніша в два - три рази швидкість виконання письмових завдань. Велика кількість механічних помилок під час написання (як результат неухважності до деталей).

У математиці. Велика кількість помилок при обчислюванні через неухважність до математичних знаків, таких як «плюс», «мінус» та ін. Низька продуктивність при вирішенні задач та прикладів через неспроможність сконцентруватися та розглянути всі аспекти задачі або зробити всі кроки послідовно під час розв'язування математичного прикладу.

До того ж діти з ГРДУ можуть мати супутні розлади, такі як: дисграфія - часткове порушення навичок письма внаслідок вогнищового ураження, недорозвинення або дисфункції кори головного мозку; дислексія - порушення формування навичок читання; дискалькулія - порушення навичок лічби. Ці розлади також можуть спричиняти вищеназвані навчальні труднощі або перегукуватися з ними.

3. Особливості взаємодії з гіперактивним учнем. Нині існують певні суперечності між можливостями учня з гіперактивністю, особливо на початковому етапі навчання в загальноосвітньому закладі, і вимогами з боку навчального процесу. У цьому контексті варто звернути увагу на вислів Альберта Ейнштейна: «Кожна особистість - геніальна. Проте, якщо оцінювати рибу за її вміння лазити по деревах, то вона так і проживе все своє життя впевненою в тому, що є незграбою».

Попри те, що учні з гіперактивністю мають низку труднощів, вони також характеризуються і сильними сторонами (такі учні швидко переносять у практику те, чого їх навчили; з ними весело; вони проявляють зацікавленість; мають почуття гумору; артистичні; енергійні; переповнені ентузіазмом). Тож сильні сторони дитини можна розвивати та використовувати таким чином, що недоліки не будуть помітні. Психологи вважають, що гіперактивні діти володіють високим інтелектом, творчим потенціалом, високою чутливістю, є рішучими та енергійними. Вони нетрадиційно мислять і готові йти на ризик, який у майбутньому може перетворити їх на успішних підприємців, політиків, дослідників. Тож при певних зусиллях з боку дорослих гіперактивні учні часто досягають успіху у навчанні та взаємодії з колективом однолітків.

Варто звернути увагу на те, що сама система навчання для гіперактивного учня, є психотравмуючою, адже характерною рисою їх розумової діяльності є *циклічність*. Учні можуть продуктивно працювати 5–15 хвилин, потім 3–7 хвилин мозок відпочиває, накопичуючи енергію для наступного циклу. У цей момент учень відволікається і не реагує на вчителя. Потім розумова діяльність відновлюється – і дитина знову готова до роботи протягом 5–15 хвилин.

Учні з ГРДУ мають «мерехтливу» свідомість, можуть «впадати» і «випадати» з неї, особливо за відсутності рухової стимуляції. Наступна особливість – це *багатоканальне сприйняття інформації* гіперактивним учнем і учнем із ГРДУ та способів передачі навчального матеріалу вчителем. Вимоги щодо вибору зошитів, певні чіткі правила, яких вчителі намагаються суворо дотримуватися не сприяють зацікавленості та демотивують дитину здобувати навички з письма, читання та ін., оскільки не враховують її індивідуальні потреби та можливості, ставлячи таким чином у відповідні рамки шкільної системи. Це сприяє заниженій самооцінці, невпевненості, прояву тривоги, що, своєю чергою, робить таку дитину неуспішною в очах педагогів та однокласників. Діти з ГРДУ досить швидко перевтомлюються і саме через втому починають допускати помилки як при усній, так і письмовій відповіді, отримуючи негативні оцінки.

У школі учень зіставляє негативну оцінку із собою, а не виконаною роботою. У такому випадку оцінювання виконує роль санкції, що неприпустимо.

Знання вікової психології та розуміння особливостей прояву симптомів гіперактивного розладу у дітей допомагають педагогові в ранньому виявленні цього порушення і вчасному залученню сім'ї та інших фахівців до підтримки дитини у навчально-виховному процесі. Це сприяє розумінню педагогом причини певних труднощів дитини з гіперактивністю та ГРДУ у вивченні математики, формуванні навичок письма та читання, а також ставленню до окремих проявів її поведінки як особливості такої дитини, а не браку вихованості.

Діти, у яких виявляються симптоми гіперактивності й дефіциту уваги потребують індивідуальних схем навчання. Їх мета - максимально зайняти час гіперактивної особистості і, по можливості, витратити надлишки енергії. Якщо провести корекцію зовнішніх умов, слід очікувати, що буде коригуватися і поведінка дитини, її ставлення до соціальних ситуацій і збільшиться гнучкість в реагуванні на стресові ситуації.

Основними етапами корекційної роботи є насамперед освітні бесіди з батьками і вчителем (вихователем) дитини, а також із самою дитиною, навчання батьків і вчителів певним поведінковим програмам, розширення соціального кола спілкування дитини через відвідування нею різних гуртків та секцій, спеціальне навчання дитини.

Корекційно-розвивальна робота з гіперактивною дитиною повинна бути спрямована на вирішення таких задач: стабілізація середовища в оточенні дитини, взаємин з батьками й іншими дітьми; формування в дитини навички самоорганізації, здатність планувати і доводити до кінця розпочаті справи; розвивати почуття відповідальності за власні вчинки; правила поведінки, що пропонуються дитині, повинні бути простими, зрозумілими; за можливості ігнорувати зухвалі вчинки дитини і заохочувати гарну поведінку; потрібно працювати над підвищенням в дитини самооцінки, впевненості у власних силах за рахунок засвоєння нею нових навичок, досягнень, успіхів у навчанні і повсякденному житті.

Дослідники проблеми корекції гіперактивності молодшого школяра рекомендують корекційно-розвивальну роботу проводити у трьох напрямках:

- 1) розвиток уваги, рухового контролю та контролю поведінки;

2) відпрацювання конкретних навичок взаємодії з дорослими та однолітками;

3) робота з подолання прояву агресії та гніву.

Організація корекційної роботи з гіперактивними дітьми повинна включати наступні заходи: корекційні заняття з молодшими школярами, що проводяться психологом і педагогом; ігри та вправи, що проводяться батьками вдома (рекомендовані психологом); консультації для батьків гіперактивних дітей; розробка рекомендацій для педагогів і батьків із взаємодії з гіперактивними дітьми.

При організації навчальних занять необхідно продумати пропонований матеріал так, щоб один і той самий алгоритм варіювався в різних видах. Заняття мають проводитися в ігровій формі з включенням руханок. Не можна вимагати від гіперактивних дітей абсолютної дисципліни, це лише знизить працездатність і рівень засвоєння матеріалу. При безпосередньому виконанні дитиною завдання дорослому краще перебувати поряд з нею, погладжуючи її, заспокійливо проговорюючи її дії спокійним голосом.

Корекційна дія на гіперактивну дитину повинна включати: навчання прийомів саморегуляції через використання релаксацій, візуалізації; навчання самомасажу; ігри для розвитку швидкості реакції, координації рухів; ігри для розвитку тактильної взаємодії; пальчикові ігри; рухливі ігри з використанням стримуючих моментів%; психогімнастичні етюди для навчання розуміння і вираження емоційного стану; роботу з глиною, водою і піском.

У роботі з усіма учнями, в тому числі і з гіперактивними необхідно дотримуватися вимог педагогічної етики. Такими є : доброзичливість, справедливість, щирість, чистота задумів і дій учителя, оптимізм, довіра до дитини, повага до її позицій, переконань, вимогливість до себе та інших. Слід пам'ятати про те, що з гіперактивною дитиною потрібно домовлятися, а не прагнути її зламати.

Отже, *пам'ятка для учителів:*

Будувати роботу з гіперактивною дитиною необхідно на засадах особистісного підходу: звичайний режим їй не підійде. Учень завжди має бути в полі зору педагога. Дозволяйте дитині в разі виникнення труднощів звертатися до Вас.

Оптимальне місце в класі для гіперактивної дитини - перша парта навпроти стола вчителя або в середньому ряду, подалі від небезпечних місць - відчиненого вікна, відчинених дверей тощо. Якщо учень буде сидіти за останньою партою, то у вчителя фактично не буде шансів втримати його увагу.

Не вимагайте від дитини абсолютної дисципліни, це призведе до зниження працездатності та засвоєння навчального матеріалу. Пам'ятайте, що гіперактивному школяреві дуже важко постійно сидіти, тому дозволяйте йому періодично, через кожні 20 хв., вставати та ходити класом. А щоб він не нудився, спрямуйте його енергію у корисне русло, наприклад, попросіть полоти квіти, витерти дошку чи роздати зошити. Це також допоможе дитині відчувати себе корисною.

Увести регулярні фізкультурні п'ятихвилинки, що буде корисно для всіх без винятку учнів. Перерви на фізичні вправи дуже важливі. Гіперактивні діти зможуть позбутися надлишку енергії та приступити до роботи. Діти можуть стрибати, нахилитися, присідати, - головне, менше статичності!

Діти з розладами дефіциту уваги та гіперактивністю такі ж розумні, як і інші, просто їм складніше дається навчальний матеріал. Тож допоможіть учню: використовуйте під час уроку елементи змагання чи гри, та не забувайте хвалити за найменші успіхи. По можливості ігноруйте негативні вчинки, а позитивні заохочуйте.

Створюйте ситуації, у яких така дитина зможе себе проявити. Привчайте дитину послідовно виконувати певні дії, контролювати й оцінювати їх. Не допускайте зниження самооцінки (порівняння дитини зі слухняними, спокійними ровесниками).

Об'ємні завдання краще розділити на декілька невеликих частин. При цьому чітко дуже стисло окресліть умови виконання. Контролюйте роботу над кожною частиною завдання, але не будьте занадто суворі. Треба вивчити складну тему? В такому разі перед початком проведіть п'ятихвилинну руханку. Привернути увагу такого учня не так уже й просто. Деякі педагоги використовують для цього сигнали, наприклад, невеличкі дзвіночки. І обов'язково потрібно встановити зоровий контакт. За можливості створюйте ситуації, у яких гіперактивна дитина зможе проявити свої сильні сторони та навіть стати експертом. Це буде чудовим стимулом та позитивно вплине на самооцінку школяра.

У будь-якій ситуації зберігайте спокій. Діти з гіперактивністю дуже імпульсивні, тому часто діють необдуманно. Вони можуть бешкетувати, не маючи при цьому на меті нічого поганого. Проте кричати, погрожувати, карати – марно, цим ви нічого не досягнете. Краще не помічати негативних моментів, зосереджуючись лише на позитивних. Звісно ж, мова йде про незначні порушення. Але навіть якщо дитина поводить себе агресивно, вчитель має зберігати витримку та спокійно пояснити, чому так чинити не можна. При уникати пояснень і виразів на кшталт «поводь себе відповідним чином» – дитина і так вважає, що все нормально, і не зрозуміє, чого ви від неї хочете. Тому кажіть, що, наприклад, штовхати дівчаток не можна, бо це образливо, неприємно та, зрештою, боляче. Сприяйте викоріненню агресії. Навчайте необхідним соціальним нормам та навичкам спілкування.

З метою корекції гіперактивної поведінки молодших школярів доцільно використовувати програму на основі вправ, спрямованих на розвиток уваги, мислення, координації рухів, релаксацію, врівноваження емоційно-особистісної сфери. Ці вправи доцільно використовувати як на уроках, так і в позаурочній роботі (хоча б 2 рази на тиждень по 20-30 хвилин): Почухати спинку, Жорсткі дощечки, Розривання паперу, Штрихування, Річка, Черепаха, й ін..

Психологи рекомендують такі *види діяльності* як:

- прогулянки, фізичні вправи, біг, плавання – вони допомагають скинути надлишок енергії; але й тут запобігайте перевтоми, яка переростає у гіперактивність. М'яко зупиніть забігану дитину, обніміть за плечі, поставте якесь запитання, запропонуйте якусь справу – нехай трохи перепочине, але в жодному разі не наказуйте зупинитися і перепочити;

- заняття музикою – гра на будь-якому музичному інструменті розвиває одночасно обидві півкулі мозку, а якщо дитина входить до складу хору чи оркестру, то ще й навчиться працювати в команді;

- театральні гуртки – тут буде і самодисципліна (заучування реплік та репетиції), і одночасно можливість вивільнити емоції.

Тож якщо хочете допомогти дитині, порадьте її батькам знайти відповідні гуртки та віддати на них дитину.

Гіперактивна дитина потребує постійної батьківської підтримки. Зробити гіперактивну дитину тихою і спокійною – неможливо, тому треба навчитися взаємодіяти і спілкуватися з нею.

Пам'ятка для батьків:

У повсякденному спілкуванні з гіперактивними дітьми батьки повинні виключити різкі заперечення словами «ні» і «не можна», тому що такі діти є імпульсивними і зразу ж прореагують на заборону непослухом або вербальною агресією, дитині бажано дати можливість вибору. У взаєминах з дитиною не допускайте «вседозволеності», інакше дитина буде маніпулювати Вами. Чітко визначте і обговоріть з дитиною що можна робити чого не можна вдома, в дошкільному закладі, у школі. Заборон має бути не багато, але говоріть чітко, твердо. Бажано, щоб дитина знала, які «санкції» будуть зроблені батьками за порушення поведінки.

Досягайте згоди і взаєморозуміння, пояснюйте, чому «не можна», якщо не вдається – переключіть увагу дитини, бажано зі спокійним гумором. Забудьте про фізичні покарання! Запропонуйте іншу, можливу в цей момент, діяльність чи розвагу; поставте несподіване запитання, не пов'язане с даною ситуацією; відреагуйте несподіваним для дитини чином (пожартуйте, повторіть дії дитини тощо); сфотографуйте дитину або підведіть її до дзеркала в ту хвилину, коли вона вередує; лишити дитину в кімнаті саму (якщо це безпечно); запропонуйте альтернативний варіант (наприклад, дитина рве шпалери – дайте їй купу газет: «Хочеш рвати – рви, газет тобі надовго вистачить» тощо). Монотонно, однаковими словами, спокійно повторюйте своє прохання.

Не наполягайте на тому, щоб дитина просила вибачення. Не читайте довгих нотацій (дитина їх не чує і не сприймає). Дуже важливий емоційний і фізичний контакт, дитину треба обійняти, приголубити, погладити, заспокоїти у важких ситуаціях – і неконтрольовані емоції та м'язова напруга почнуть спадати.

Не скупіться на похвалу, добре слово. Гіперактивні діти не сприймають заборон і покарань, зате чудово реагують на похвалу. Дитину треба хвалити завжди, коли їй вдалося довести справу до кінця. Особливо, якщо ця справа пов'язана з концентрацією уваги (розмальовування, читання, прибирання тощо). Разом з дитиною визначте систему заохочень і покарань за хорошу і погану поведінку Завжди відзначаайте успіхи – це зміцнює впевненість дитини у своїх силах; нещира, незаслужена похвала не допустима.

Уведіть систему винагород за виконання діяльності, що важко дається дітям із синдромом гіперактивності (можна кожен вчинок відзначати зірочкою, а певну їх кількість винагороджувати солодощами, іграшкою й т.п.). Не допускайте зниження самооцінки (порівняння дитини зі слухняними, спокійними ровесниками) і не надавайте статус «особливої».

Намагайтеся спільно вирішувати проблеми. Складіть список щоденних обов'язків дитини й почепіть його на стіну, підпишіть угоду на окремі види робіт, контролюйте їх виконання. Навіть якщо результати не такі гарні, як ви би хотіли, заохочуйте зусилля дитини. Введіть бальну чи знакову систему винагород Для підняття самооцінки, віри дитини в свої можливості – хваліть за її успіхи і досягнення, навіть незначні.

Не давайте дитині доручень, які не відповідають рівню її розвитку, віку та здібностям. Не завищуйте вимог, особливо якщо дитина навчається в школі, щоб не було перевтоми, капризів і відмови від навчання взагалі. Оберігайте дитину від перевтоми, бо це призводить до зниження самоконтролю і тим самим провокує наростання гіперактивності.

Поясніть гіперактивній дитині її проблеми і навчіть їх розв'язувати. Виховуйте навички керування гнівом і агресією. Навчіться давати інструкції: вони повинні бути короткими, не більше 10 слів. В іншому разі дитина просто «виключиться» і не почує Вас.

Не перевантажуйте речами робоче місце гіперактивної дитини. На робочому столику не має бути предметів, що відволікають увагу, її непосидючість є реакцією на зовнішні подразники, отже їх треба мінімізувати.

Важливим є чітке дотримання розпорядку дня. Розпорядок дня (час для їжі, ігор, прогулянок, занять, сну), за умови його дотримання, діє на суперактивну дитину заспокійливо. Оскільки їй через свою імпульсивність важко миттю переключитися з одної справи на іншу, бажано попереджати про це заздалегідь, а ще краще, щоб про закінчення часу ігор, прогулянок повідомляв не «дорослий», раніше виставлений годинник, кухонний таймер й т.п.

Харчування має бути збалансованим. Гіперактивна дитина має отримувати достатньо вітамінів, мікроелементів, якомога менше смаженого, гострого, соленого, копченого, побільше – вареного, тушкованого, свіжих овочів і фруктів.

У вихованні дитини з гіперактивністю батькам необхідно уникати крайнощів: прояви надмірної м'якості, з одного боку, і пред'явлення підвищених вимог, які вона не в змозі виконати, в поєднанні з педантичністю, жорсткістю і покараннями - з іншого. Часта зміна вказівок і коливання настрою батьків здійснюють на дитину з гіперактивністю набагато більш глибоке негативний вплив, ніж на її однолітків. Варто пам'ятати й те, що загальна рухова активність з роками зменшується, а у деяких дітей зникає зовсім. Важливо, щоб дитина до цього часу не набула негативізму і комплексів, які зіпсують їй життя і вам також. Тож батькам потрібно не шкодувати зусиль на те, щоб сформувати у дитини навички слухняності, акуратності, самоорганізації, здатність планувати і доводити до кінця початі справи; розвинути у неї почуття відповідальності за власні вчинки; любити дитину й допомагати їй стати успішною.

Використані джерела

1. Ілляшенко Т. Гіперактивна дитина, Психологічний супровід у навчальному закладі. Київ : Шкільний світ, 2017. 88 с.
2. Кирилова О. О. Гіперактивна дитина, Харків : Вид. група «Основа», 2018. 176 с.
3. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги. Практичне керівництво. Л.: Крео, 2008. 323 с.
4. Сухіна І.В. Гіперактивна дитина. Харків: Ранок, ВГ Кенгуру, 2018. 40 с.

Тема. Адиктивна поведінка, її профілактика та корекція

1. Поняття, форми адиктивної поведінки.
2. Чинники виникнення залежної поведінки.
3. Ознаки та наслідки хімічних, віртуальних, фізіологічних адикцій неповнолітніх.
4. Профілактика і корекція адикцій.

Ключові поняття: адикції, токсикоманія, наркоманія, гемблінг, булімія, анорексія, корекція, профілактика

1. Поняття, форми адиктивної поведінки. До різновидів поведінки з відхиленнями відносять адиктивну поведінку, що характеризується непереборним бажанням пережити інтенсивні емоції за допомогою штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності. Проблема розповсюдження різноманітних адикцій у дитячому середовищі є надзвичайно актуальною, адже за статистикою нині збільшуються темпи розповсюдження тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, нехімічних видів залежностей, що спонукає науковців різних галузей вивчати вплив різних соціальних процесів на розповсюдження згаданих явищ, розробляти програми профілактики залежної поведінки.

Фахівці соціально-педагогічної галузі трактують адиктивну поведінку як особливий тип деструктивної поведінки, який виражається у прагненні втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану. Дослівно «адикція» - це «залежність», «рабство»; залежність обмежує можливості людини, є головною перешкодою до саморозвитку та самореалізації особистості.

До наукового обігу термін увів американський дослідник В.Міллер для визначення зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь, наркотики й тютюн, до того як від них сформується фізична залежність.

Форми адиктивної поведінки досить різноманітні, але їх поєднує загальна адиктивна ланка - прагнення до штучної зміни психічного стану, викликання суб'єктивно приємних емоцій.

Дослідники виділяють чотири форми адиктивної поведінки як відходу від реальності:

- 1) відхід у тіло – фізичне або психічне «удосконалення» себе;
- 2) відхід у роботу – концентрація на службових справах (навчанні);

3) відхід у контакти або самотність – постійне прагнення до спілкування або, навпаки, до усамітнення;

4) відхід у фантазії – життя у світі ілюзій та фантазій.

Відмінною особливістю адиктивної поведінки є її циклічність. Різні форми адиктивної поведінки мають тенденцію поєднуватися або переходити одна в одну, що доводить спільність механізмів їх функціонування.

Психологи визначають такі *характерні риси адиктивної особистості*: легка навіюваність; інфантильність; некритичність; прогностична некомпетентність; ригідність (негнучкість, інертність мотивів поведінки); неконформність, неадаптивність поведінки та суджень; прагнення гострих відчуттів, незвичайних переживань, схильність до ризику, епатажність; бажання нетривіальних способів досягнення задоволення; звуження кола інтересів, соціальних зв'язків, соціальної активності; високий рівень пошукової активності у сфері відхилених інтересів; незалежність у недевіантних сферах діяльності, що поєднується з прагненням звинувачувати оточуючих із залежністю у сфері адикції; поєднання зовнішньої соціабельності зі страхом перед стійкими міжособистісними контактами; прагнення уникати відповідальності під час ухвалення рішень; бажання говорити неправду; високий рівень тривожності; максималізм; егоцентризм; прихований комплекс неповноцінності; схильність звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні; стереотипність, повторюваність поведінки.

Адиктивна поведінка має динаміку, тобто певний розвиток, що полягає в прогресивному поглибленні порушень у випадках, коли процес не буде зупинений.

Формування залежної поведінки може відбуватися за п'ятьма механізмами: делінквентним, адиктивним, патохарактерологічним, психопатологічним та на базі гіперздібностей. У підґрунті більшості з них лежить психічний інфантілізм, який проявляється у вигляді протесту або епатажу (у разі делінквентного типу); як пошук заспокоєння та задоволення поза реальним світом (для адиктивного типу), у вигляді неконтрольованості та незрілості реакцій (для патохарактерологічного та психопатологічного типів) або у вигляді витіснення (на базі гіперздібностей).

Ц. Короленко виокремлює такі *етапи формування адикції*:

1. Фіксація на переживанні сильної емоції, гострої зміни психічного стану; усвідомлення цих змін і переживань та їх зв'язку з певною активністю.

2. Формування певної послідовності звернення до засобів адикції.

3. Адиктивні дії - стереотипний, звичний тип реагування на складні обставини.

4. Повне домінування залежної поведінки, повне занурення в адиктивний процес, остаточне відчуження та ізоляція від соціуму.

5. Руйнування психіки і біологічних процесів (безпосередньо або через хронічний стрес).

На першому етапі адиктивної поведінки, її вихідна точка - переживання інтенсивної гострої зміни психічного стану у вигляді підвищеного настрою, почуття радості, екстазу, незвичайного підйому, відчуття драматизму, ризику у зв'язку з певними діями й фіксація у свідомості цього зв'язку.

Другий етап адиктивної поведінки характеризується формуванням певної послідовності використання засобів адикції. Установлюється певна частота реалізації адиктивної поведінки, що залежить від ряду факторів: особливостей особистості до виникнення адикції, установок попередніх адикції, цінностей виховання, культурного рівня, соціального середовища що оточує, значущих подій у житті, змін звичного стереотипу, зміною складу родини, захворюванням і ін..

На третьому етапі відбувається формування залежної поведінки як інтегральної частини особистості.

На четвертому етапі відбувається повне формування залежної поведінки. Адиктивна частина особистості повністю визначає її стиль життя, відносини з навколишніми.

П'ятий - заключний етап формування адиктивної поведінки. Адиктивна поведінка руйнує не тільки психіку, але й біологічні процеси, що відбуваються в організмі. Особливо важкі зміни розвиваються в осіб з наркотичною і токсикоманичною залежною поведінкою, коли хронічні інтоксикації призводять до поразки органів і систем, виникненню виснаження. Різні форми адикції на заключному етапі вражають переважно ті або інші органи й системи: при адиктивному переїданні розвиваються ожиріння,

наростання маси тіла, що у свою чергу приводить до серцевосудинних розладів; алкогольна адиктивна поведінка часто приводить до серйозних захворювань печінки, розвитку цирозу. Загальний стиль життя осіб з адиктивною поведінкою характеризується зневагою правилами гігієни, відсутністю уваги до стану свого здоров'я. На заключному етапі це знаходить вираження у виникненні важких соматичних і психічних захворювань; психологічний стан адиктів визначається в основному пригніченістю або апатією.

Відповідно до об'єкту залежності виділяють такі форми адиктивної поведінки:

– психічні та поведінкові розлади внаслідок уживання психоактивних речовин (алкоголю, опіоїдів, каннабіноїдів, седативних і снодійних речовин, кокаїну, стимуляторів, галюциногенів, тютюну, летючих розчинів);

– поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними розладами та фізичними факторами (розлади прийому їжі: нервова анорексія та нервова булімія; зловживання речовинами, які не викликають залежності: анальгетиками, засобами зниження кислотності, вітамінами, стероїдами або гормонами);

– розлади звичок і потягів: патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), патологічні підпали (піроманія), патологічне злодійство (клептоманія) та ін..

Загалом адикції умовно можна поділити на дві великі групи: хімічні й нехімічні.

Хімічна залежність (лікарська, наркотична, субстанціональна). У широкому значенні під хімічною залежністю розуміють залежність від вживання будь-яких психоактивних речовин (ПАР), які у зв'язку з цим підрозділяються на легальні (тютюн, алкоголь, токсичні речовини) і нелегальні наркотики (кокаїн, похідні конопель, опіати та ін.).

Нехімічна залежність (несубстанціональна, психологічна). Нехімічними називаються адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн (набір стереотипних поведінкових реакцій або послідовності дій, видів діяльності, активності), а не ПАР. У західній літературі для позначення цих видів адиктивної поведінки частіше використовується термін «поведінкові адикції» (азартні ігри (гемблінг); інтерперсональна залежність - адикція відносин,

сексуальна, любовна адикції; адикція до витрат грошей, а також проміжні форми адикції, наприклад, адикцію до їжі (переїдання та голодування); різноманітні комп'ютерні залежності або інтернет-залежності; адиктивний фанатизм - релігійний, музичний, політичний, спортивний, національний, духовний пошук, залучення у деструктивні секти; інші надцінні психологічні захоплення: нарцисизм, гаджет адикція, «роботоголізм», колекціонування, «параноя здоров'я», залежність від володінням речами, б'юті-адикція та ін.).

Спільними ознаками залежної поведінки є: стійке прагнення до зміни психофізичного стану; циклічність залежної поведінки: в одному циклі можна виокремити такі фази: наявність внутрішньої готовності до адиктивної поведінки; посилення бажання і напруги; очікування та активний пошук об'єкта адикції; отримання об'єкта і досягнення специфічних переживань; розслаблення; фаза ремісії (Л. Азарова, В. Сятковский).

2. Чинники виникнення залежної поведінки. На утворення поведінкових порушень, включно з адиктивними розладами, може впливати досить велике коло культурних, економічних, соціальних, медичних, педагогічних чинників.

До зовнішніх соціальних чинників, що можуть формувати залежну поведінку, відносять технічний прогрес у галузі харчової промисловості або фармацевтичної індустрії, що викидають на ринок все нові і нові товари - потенційні об'єкти залежності. До цієї ж групи факторів відноситься діяльність наркотогровців, які активно залучають неповнолітніх у споживання хімічних речовин.

У світі урбанізації слабшають міжособистісні зв'язки між людьми, втрачається відчуття безпеки. Для деяких соціальних груп залежна поведінка є проявом групової динаміки. Наприклад, на тлі вираженої тенденції групування підлітків психоактивні речовини виступають в ролі «перепустки» в підліткову субкультуру. У даному випадку наркотики (в широкому сенсі) виконують такі життєво важливі для підлітка функції, як підтримання відчуття дорослості і звільнення від батьків; формування почуття приналежності до групи, середовища неформального спілкування; допомагають регулювати емоційний стан; реалізують креативний потенціал підлітків через експериментування з різними речовинами.

Провідну роль у формуванні залежної поведінки неповнолітніх відіграє родина. У ході численних досліджень було виявлено зв'язок між поведінкою батьків і наступним залежною поведінкою дітей; розвитку дитини шкодить нездатність батьків розуміти і задовольняти її базові потреби. У формуванні залежності низка авторів наголошує і роль дитячої травми (у формі болісних переживань в перші два роки життя). Травма може бути пов'язана з фізичним хворобою, з втратою матері або її нездатністю задовольняти потреби дитини, з несумісністю темпераментів матері і дитини, надмірної вродженої збудливості малюка, нарешті, з травмуючи ми діями батьків. Пізніше травму можна виявити по очікуванню неприємностей, нездатністю їх подолання. Ця особливість позначається як низька афективна толерантність. Такі люди не вміють дбати про себе і потребують когось (чогось), хто допоміг би їм впоратися зі своїми переживаннями. Разом з тим вони відчують глибоку недовіру до людей. У цьому випадку неживий об'єкт цілком може замінити людські відносини. Таким чином, люди, які пережили психічні травми в ранньому дитинстві, мають істотно більший ризик стати залежними.

Люди із залежною поведінкою відчують серйозні труднощі в підтримці самоповаги. Добре відомо, наприклад, що в стані сп'яніння людина відчуває себе набагато розкутіше і впевненіше, ніж зазвичай. Серйозною проблемою сімей залежних особистостей можуть бути емоційні розлади у самих батьків, які, як правило, супроводжуються алекситимією - нездатністю батьків виражати в словах свої почуття (розуміти їх, позначати і проговорювати). Дитина не тільки «заражається» в сім'ї негативом, вона навчається у батьків замовчувати свої переживання, придушувати їх і навіть заперечувати саме існування. Відсутність кордонів між поколіннями, надзвичайна психологічна залежність членів сім'ї один від одного, гіперопіка - ще один негативний чинник.

У рамках індивідуальних відмінностей насамперед слід відзначити статеву вибірковість залежної поведінки. Наприклад, харчова адикція більш характерна для жінок, в той час як гемблінг частіше зустрічається у представників чоловічої статі.

У низці випадків можна говорити також про дію вікового чинника. Так, якщо наркоманією страждають переважно особи від 14 до 25 років, то алкоголізм в цілому характерний для більш

старшого віку. Психофізіологічні особливості людини, очевидно, виступають в ролі чинника, що визначає індивідуальну своєрідність адиктивної поведінки. Вони можуть істотно впливати на вибір об'єкта залежності, на темпи її формування, ступінь вираженості та можливість подолання.

Предметом численних дискусій є питання про існування спадкової схильності до деяких форм залежності. Найбільш поширена точка зору, що діти алкоголіків з великою ймовірністю успадковують цю проблему. Однак гіпотеза спадкової схильності до залежного поведінки не пояснює ряд фактів. Наприклад, сучасні підлітки вживають наркотики незалежно від схильності їх батьків вживати алкоголь. Залежна поведінка може формуватися в будь-якій сім'ї. На її формування впливає безліч сімейних чинників. У зв'язку з цим доцільно говорити не про спадкову, а про сімейну схильність до залежної поведінки. Побічно схильність до залежної поведінки може визначатися типологічними особливостями нервової системи.

Низка досліджень присвячені вивченню зв'язку між невротичним розвитком особистості та її адиктивною поведінкою. Наприклад, харчові і сексуальні адикції настільки часто поєднуються з невротичними симптомами, що деякі автори розглядають їх як психосоматичні або невротичні розлади. Іншим важливим індивідуальним фактором, що впливає на поведінку особистості, може виступати стресостійкість. Останніми роками дослідники адиктивну поведінку пов'язують із зниженою здатністю особистості справлятися зі стресом. Бездуховність, відсутність сенсу життя, нездатність прийняти відповідальність за своє життя на себе - ці та інші сутнісні характеристики людини, вірніше їх деформації, безсумнівно, також сприяють формуванню залежної поведінки та її збереження.

Отже, в етіології адиктивної поведінки переважно представлені біологічні (роль спадковості), соціальні (зовнішні впливи на індивіда) та психологічні (порушення механізмів психологічного захисту, низький рівень самоусвідомлення рис своєї особистості, практична відсутність навичок самоаналізу, вміння регулювати свої емоції) чинники.

3. Ознаки та наслідки хімічних, віртуальних, фізіологічних адикцій. Серед основних тенденцій, що характеризують ситуацію зловживання психоактивними речовинами, найбільшу тривогу нині викликає неухильне омолодження споживачів психоактивних речовин, відзначені випадки вживання ПАР дітьми 6-7 років.

Тютюнопаління. На жаль, за тисячі років свого існування людство накопичило чимало поганих звичок, до яких залучаються й неповнолітні. Паління тютюну - найбільш поширена, легкодоступна шкідлива звичка, з якої починається шлях до інших. Найчастіше діти і підлітки переймаються цією звичкою від батьків або старших братів і сестер чи товаришів, які палять. У колі однолітків важко відмовитись від паління, щоб не виглядати «слабаком», боягузом чи поганим другом, який нехтує товариством, хоча це хибне товаришування і несправжні «друзі». Тютюн - це наркотик. Багатьом здається, що він (вона) курить, поки сам(а) хоче. А як не захоче - то відразу й покине. Але насправді це зовсім не так. Навіть дорослі солідні чоловіки не завжди знаходять в собі стільки сили, щоб перемогти шкідливу звичку, залежність від неї.

«Тютюнова» статистика України: кожна четверта дитина в Україні викурює першу цигарку у віці 9 - 10 років. Тютюнопаління наносить величезну шкоду ростучому організму дитини чи підлітка: тютюнові токсини вбивають статеві клітини, у юнаків розвивається імпотенція, особливо швидко у тих, хто почав курити у ранньому віці; дівчата повинні знати, що паління викликає злоякісні пухлини у статевих органах, негативно відбивається на майбутній вагітності, пологах і здоров'ї дитини; впливає на голос, зуби, спричиняє неприємний запах із рота, бліде, жовтувате «нікотинове» обличчя; нікотин (наркотик, що міститься у тютюні) відкладається навіть у кістках, викликає хвороби легенів, астму, рак горла, туберкульоз та ін.

Щоб очистити організм від нікотину, потрібно не палити не менше 2-х років. 85% курців хотіли б кинути цю шкідливу звичку, але вдається це лише 10-15% з них. Той, хто палить тютюн, може легко перейти до сигарет з наркотиком і стати наркоманом. Особливо протипоказаний нікотин школярам, тому що він послаблює увагу, пам'ять, заважає мислити, виконувати уроки, слухати пояснення вчителя, не дає можливості зосередитись, веде до відхилень поведінки. Нерідко тютюнокуріння є першою сходинкою, після якої з'являється інтерес до алкоголю і наркотиків.

Алкоголізм. Про дитячий алкоголізм говорять у тому випадку, коли його ознаки проявляються вперше в дитини, яка не досягла 18 років. Він становить одну з найсерйозніших соціальних, педагогічних, медичних та юридичних проблем. Початкова стадія називається пияцтвом, яке тісно пов'язане з відхиленнями поведінки через втрату самоконтролю.

У дорослих перехід від пияцтва до алкоголізму (постійна потреба вживання спиртного) займає 5-10 років, а у дітей і підлітків він з'являється в 3-4 рази швидше, що пояснюється анатомо-фізіологічними особливостями підростаючого організму.

Швидке звикання до спиртного, прийняття великих доз, прагнення повного сп'яніння, систематичне вживання алкоголю веде до відхиленої, делінквентної поведінки. Більшість злочинів (7080%), 76% хуліганських дій, 57% розбоїв, 61% зґвалтувань, 22% крадіжок скоюються у нетверезому стані, у 40% випадків саме з метою здобути спиртне або гроші на нього. Алкоголь є також основним засобом втягнення неповнолітніх у антигромадську і злочинну діяльність. У багатьох цілком благополучних родинах існують стійкі традиції, які сприяють формуванню інтересу до спиртного. Алкоголізації дітей і підлітків сприяє алкогольне оточення з питущих найближчих родичів. Неблагополучні родини, де всі конфлікти вирішуються вживанням спиртного, постійно хмільні батьки створюють в уяві дитини думку про алкоголь як обов'язковий супутник дружніх зустрічей та родинних свят, засіб самоствердження, символ дорослого життя. Потяг до алкоголю у дитини чи підлітка часто починається у родині, потім переростає у звичку і приводить до алкогольної залежності. Наслідками алкоголізму є передчасне залишення школярами навчання, зниження продуктивності праці у дорослих, збільшення травматизму, розрив сімейних та інших соціальних зв'язків із суспільством. Щоб зробити висновки про негативний вплив алкоголізму, варто звернути увагу на наступне:

Раннє дитинство: Причини: п'яне зачаття; вживання алкоголю протягом перших 3-х місяців вагітності; вживання алкоголю в період годівлі грудьми. Наслідки: аномалії психічного розвитку; епілепсія, слабоумство; аномалії фізичного розвитку.

Дошкільний і молодший шкільний вік (3-9 років): Причини: пед. неграмотність батьків; сімейні алкогольні традиції. Наслідки:

алкогольне отруєння організму, формування інтересу до спиртного; здійснення протиправних дій у стані алкогольного сп'яніння; необдуманість здійснення протиправних дій у стані алкогольного сп'яніння, використання алкоголю як допінгу, що усуває психологічні проблеми.

Підлітковий і юнацький вік (9-18 років). Причини: неблагополуччя сім'ї; самоствердження; позитивна реклама в засобах масової інформації, незайнятість вільного часу, психологічні особливості.

Наслідки: формування потягу до алкоголю, звички до вживання спиртних напоїв, здійснення протиправних дій у стані алкогольного сп'яніння, використання алкоголю як допінгу, що усуває психологічні проблеми, алкогольна залежність.

Пияцтво та алкоголізм дітей і підлітків є формами відхиленої поведінки, які при певних умовах сприяють таким соціальним відхиленням, як скоєння аморальних та хуліганських вчинків, а також правопорушень, злочинів.

Наркоманія і токсикоманія. Наркотики - це хімічні речовини рослинного або синтетичного походження, здатні викликати зміни психічного стану людини. Такий же вплив на людину мають токсичні речовини (токсини).

Наркотики в залежності від свого хімічного складу мають різний вплив на людину. На час формування залежності впливає спосіб вживання речовин, дозування, стан здоров'я та індивідуальні психофізіологічні особливості організму людини, яка їх приймає. Розвиваючись, залежність від наркотиків проходить ряд стадій. Кожна наступна не змінює попередню, а навпаки додає до картини захворювання все нові та нові прояви. Вчений О. Безпалько виділяє соціальну, психологічну, фізичну залежності.

Про соціальну залежність говорять тоді, коли людина ще не почала вживати наркотики, але перебуває в середовищі тих, хто це робить. Вона приймає їх стиль поведінки, ставлення до наркотиків та зовнішні атрибути групи. Підлітків приваблює сама атмосфера наркотизованої групи, спостереження стану різкої зміни свідомості. Соціальній залежності сприяє усвідомлення неповнолітнім того, що він будь-яку хвилину може змінити свій стан за допомогою наркотику.

На стадії психічної залежності поведінка людини змінюється, бо формується синдром психічного uzалежнення, який спочатку є неусвідомленим, а потім повністю усвідомлюваним і нездоланим потягом до наркотику. Проявляється в тому, що людина за допомогою наркотику домагається внутрішньої рівноваги, стану спокою і задоволення.

При продовженні вживання наркотичних речовин до яскраво вираженого психічного uzалежнення від наркотику додається і фізичне uzалежнення. Тепер вже відчуття не тільки психічного, а й фізичного комфорту досягається лише при наявності наркотику в організмі. Якщо дія наркотику припиняється, а чергової дози немає, то виникає абстинентний синдром (синдром позбавлення). Прагнення до наркотику в стані абстиненції переборює всі інші бажання, навіть такі, як голод і спрага. Воно повністю підкоряє собі поведінку індивіда. Особа у подібному стані думає тільки про наркотики, вона здатна на все, щоб якомога швидше здобути і прийняти наркотичну речовину. На цій стадії повністю зникає захисний рефлекс організму на передозування, стабілізується максимальний рівень переносимості наркотику. Ця стадія захворювання супроводжується фізичними змінами, які свідчать про інтоксикацію організму: загальним виснаженням, зміною кольору шкіряних покривів; спостерігаються ламкість нігтів, випадання волосся, зубів, ознаки раннього старіння. Відбуваються також значні зміни в психічній сфері індивіда: падіння життєвої активності, зниження інтелекту, пам'яті, остаточне згасання моральних почуттів. Відзначається повна втрата соціальних і особистих інтересів, порушуються зв'язки з рідними та близькими, згасають прихильності. Придбання наркотику вимагає великих коштів, які, зважаючи на втрату працездатності, природно, не поповнюються, щоштовхає наркомана на злочинний шлях.

Причинами вживання наркотиків є такі ж, як і при тютюнопалінні чи вживанні алкоголю: цікавість, настирливі поради «друзів», бажання визнання у товаристві чи довести свою «дорослість», позбавитись від внутрішньої напруги, конфліктність у родині, невміння долати життєві труднощі, невдачі у коханні та ін.

У світі зафіксовано більше 500 наркотичних засобів, всі вони мають медичний характер, та при постійному вживанні у великих дозах наносять організму людини непоправної шкоди: це

анальгетики, стимулянти, депресанти, галюциногени, інгалянти, психоделіки. Наркотичні речовини призначаються і застосовуються під суворим медичним контролем. Їх виробництво та реалізація приватними особами заборонені і караються законом.

Різновидом наркоманії є *токсикоманія* - введення в організм людини хімічних речовин, не призначених для внутрішнього застосування (пари бензину, засоби побутової хімії чи ін.) замість наркотиків. В основному, їх вживають діти і молодші підлітки, які не розуміють наслідків отруєння свого організму: на них чекають інвалідність, розумова неповноцінність, загибель. Тривалий прийом наркотичних і токсичних речовин викликає виснаження організму, а припинення - непрацездатність. Зниження настрою, втома, підвищена сонливість, млявість, суїцидні наміри - результат їх вживання.

Наркоманія змінює характер людини, спотворює її особистість. Поведінка наркомана стає обтяжливою для оточуючих, особливо для рідних і близьких, оскільки вони неприємні в спілкуванні, черстві, егоїстичні, бачать в оточуючих ворогів. Про вживання неповнолітніми наркогенних речовин часто свідчить:

- зміна кола знайомих, поява нових друзів, з якими вони не знайомлять батьків (як правило, такі друзі не заходять в квартиру, а викликають на вулицю);

- поява нової тематики у малюнках (зображення шприців, головок маку), а також аналогічного татуювання;

- виникнення грошових боргів, продаж сімейних цінностей або перепродаж речей для отримання власних грошей;

- байдуже ставлення до навчання, нехтування своїми обов'язками (погіршення успішності, прогули);

- порушення біологічних ритмів, які безпосередньо пов'язані з прийомом наркотиків: різка зміна настрою, почуття пригніченості, роздратованості; зміна тривалості сну, надмірне вживання їжі та великої кількості рідини (особливо солодкої);

- зміна ритму активності: зниження в ранкові години і вдень (сонливість, в'ялість) і підвищення її у другій половині дня, ближче до ночі (безсоння);

- поява слідів проколів шкіри за ходом підшкірних вен;

- зміна зовнішнього вигляду неповнолітнього (почервоніння або блідість шкіри, схуднення чи збільшення ваги, блиск очей з незвичайною зміною величини зіниць, поява жовтизни на зубній

емалі або швидке руйнування зубів: зміна в темпі мови (прискорена чи сповільнена);

- відсутність кашлю під час простудних захворювань, порушення у травленні їжі (рвоти, запори, поноси);

- поява у квартирі тютюнового диму, змішаного із запахом паленої трави або синтетики; кіптявого посуду (миски, ложки, баночки); шприців, лікарських речовин, цілих або подрібнених рослин, згортків бинтів, які просочені розчином коричневого відтінку; засобів побутової хімії, яких не купували дорослі.

Якщо вищезазначені ознаки виявлені, батьки зобов'язані провести *першу розмову*. Така розмова має бути абсолютно спокійною, але жорсткою. У ході бесіди слід пред'явити синові (дочці) всі підозри й претензії. До розмови батьки повинні ретельно підготуватися, записати для себе на аркуші паперу все, що відбувалося, з вказівкою дат. Така систематичність необхідна, оскільки вона відразу дасть зрозуміти дитині, що «жарти скінчилися» – її контролюють і все, що з нею відбувається, не залишається для батьків непоміченим.

Найбільш ймовірно, що результатом першої розмови буде категоричне заперечення факту прийому наркотиків. Якщо це так, то слід вжити більш дієвий крок, сказавши приблизно таке: «Я тобі вірю, але ти повинен розуміти, що наркоманів навколо занадто багато. Для того, щоб нас переконати в нашій неправоті і заспокоїти, ти повинен пройти експертизу. Це буде краще, ніж будь-які слова і обіцянки. Якщо тести доведуть, що ми не праві, то ми з радістю вибачимося за наші підозри».

Пройти експертизу можна за допомогою діагностичних експрес-тестів, діагностична валідність яких перевищує 90%.

Однією з гострих проблем, які постають сьогодні перед людством, є *віртуальна залежність*. Нині людина дедалі більше часу проводить в Інтернеті, надає перевагу перебуванню в ньому іншим видам діяльності, відчуває нав'язливе бажання повернутися до мережі. Надмірна захопленість інтернетом є особливо небезпечною в учнівському та молодіжному середовищі, оскільки особистість є ще не до кінця сформованою, не розвиненими є механізми психологічного захисту, що може призводити до асоціалізації особистості, порушення її структури та цілісності, розвитку акцентуацій характеру.

К.Янг виділяє *п'ять основних типів інтернет-залежності*: кіберсексуальна залежність (потяг до відвідування порносайтів і заняття кіберсексом); пристрасть до віртуальних знайомств; пристрасть до онлайн-азартних ігор; нескінченний серфінг по сайтах і пошук інформації; пристрасть до комп'ютерних ігор.

А.Церковний пропонує іншу класифікація видів інтернет-залежності: хакерство - рух, який переслідує мету демонополізації розповсюдження програмних продуктів та демократизації доступу до інтернет-ресурсів; створення шкідливих програм - включає нешкідливі віруси, покликані швидше продемонструвати майстерність їхнього творця, та шкідливих програм, які знищують файли користувача, або мають на меті доступ до секретної інформації; геймерство - зумовлюється відсутністю необхідності будь-яких навичок роботи з ПК, азартністю багатьох ігор і наданої ними можливості аутоідентифікації з різними героями; інтернет-злочинність має ті ж основні ознаки, що і злочинність в цілому, однак характеризується особливостями, які дозволяють віднести її прояви до особливого типу «злочинів високих технологій». Більша частина злочинів цього розряду формально можуть оцінюватися як шахрайство, незаконні фінансові операції, обман споживача.

Виділяють також такі *підвиди інтернет-залежності*, як інтернет-мобільна адикція (через доступ в інтернет-мережу з мобільного телефону чи смартфона); інтернет-аудіо/відео-адикція (прослуховування музики чи перегляд відеокліпів в інтернет-мережі); кіберсексуальна залежність (непереборний потяг до обговорення сексуальних тем на еротичних чатах, відвідування порнографічних сайтів і занять кіберсексом); кіберсуїцид (досить новий різновид групового або індивідуального самогубства, що вчиняється в результаті використання інтернет-ресурсів).

Окремим видом інтернет-залежності вважають надмірну включеність в мережу, під якою розуміється тип адикції, що виникає через залежність від віртуального казино, аукціонів, брокерських контор, тобто його можна розглядати на рівні *залежності від азартних ігор*.

Залежність особистості від віртуальних знайомств також є видом інтернет-адикції. Досить поширеним є і такий вид інтернет-залежності, як нескінченний *серфінг по сайтах у пошуку інформації*. При цьому людина, зайшовши в інтернет в пошуках

конкретної інформації, відволікається та починає заходити на різноманітні сайти, не пов'язані з її первинною сферою інтересів. Тобто людина не здатна зосередитись на інформації, яка їй потрібна та витрачає час на відвідування розважальних сайтів та розрекламованих посилань. Збір інформації стає провідною потребою особистості, а інші види діяльності втрачають для неї свою значущість. За неможливості перебувати в мережі та отримувати інформацію особистість відчуває значний дискомфорт та страждає від негативних переживань. Відбуваються зрушення в структурі її особистості та руйнування соціальних зв'язків.

Залежність від азартних ігор та *інтернет-покупок* особливо небезпечні тим, що особистість здатна витратити дуже великі суми грошей за незначний проміжок часу, не встигнувши навіть усвідомити, що ж трапилось. Цей вид інтернет-залежності супроводжується надмірною емоційною включеністю в процес гри, прагненням приділяти дедалі більше часу ігровій діяльності. Формування залежності супроводжується тим, що в адикта змінюється коло інтересів, при цьому на передній план виходять азартні інтернет-ігри чи покупки через мережу.

Основними критеріями комп'ютерної залежності є такі: небажання відволіктися від роботи чи гри на комп'ютері; роздратування при вимушеному відволіканні; нездатність спланувати завершення сеансу роботи чи гри на комп'ютері; витрачання великої кількості грошей на забезпечення оновлення програмного забезпечення; відкидання домашніх справ та службових обов'язків, на користь перебуванню за комп'ютером; нехтування власним здоров'ям, гігієною і сном на користь проведення значної кількості часу за комп'ютером; зловживання кавою та іншими психостимуляторами; готовність задовольнятися нерегулярною, випадковою та одноманітною їжею, не відриваючись від комп'ютера; відчуття емоційного підйому під час роботи з комп'ютером; обговорення комп'ютерної тематики зі всіма людьми.

Всі види інтернет-залежності є небезпечними для людини, оскільки спричиняють порушення соціальних зв'язків та структури особистості в цілому. Формування адикції характеризується стадійністю та незворотністю. Особистість, що страждає від інтернет-залежності, потребує психологічної допомоги, що у свою чергу вимагає розробки ефективної системи засобів корекції адиктивних проявів.

Відносно новим видом поведінкової залежності є селфіт (залежність від селфі). Поняття «селфі» вперше з'явилося на австралійських інтернет-форумах у 2002 р. та швидко отримало широку популярність завдяки розвиткові вбудованих функцій фотоапарату мобільних пристроїв. Фанати селфі можуть витратити години, щоб сфотографувати себе позбавленими будь-яких недоліків у зовнішності. Часто вони роблять десятки фотографій, поки не знайдуть найкращий ракурс або позу, дуже прискіпливо ставляться до найдрібніших дефектів, а потім ретельно відстежують «долю» опублікованих фото (кому вони сподобалися, хто і як їх коментує, скільки «лайків» отримали). Виділяють три види найпоширеніших селфі-залежностей:

- 1) прикордонний селфіт – фотографування себе 2–3 рази на день без особливого бажання виставити знімки в соціальні мережі;
- 2) гострий селфіт – фотографування себе мінімум 3 рази на день і розміщення фото у соцмережах;
- 3) хронічний селфіт – фотографування в будь-який зручний момент з активним подальшим розміщенням знімків у соціальних мережах.

До фізіологічних залежностей відносять порушення їстівної поведінки (*переїдання, голодування, потяг до солодкого*). Під їстівною поведінкою розуміють ціннісне ставлення до їжі та її вживання, стереотип споживання їжі у щоденних умовах та в стані стресу, орієнтацію на образ свого тіла та діяльність з його формування. Для порушень їстівної поведінки характерні заклопотаність контролем за масою власного тіла, спотворення його образу, зміна місця їжі в ієрархії цінностей. Основними формами порушення їстівної поведінки є *нервова анорексія, нервова булімія*. Симптоми розладів харчової поведінки (анорексія, булімія) часто вперше проявляються у ранньому підлітковому віці.

Анорексія – це розлад харчової поведінки, що характеризується навмисним зниженням маси тіла, що викликається та/або підтримується самою людиною. Анорексію варто запідозрити, коли дитина, найчастіше дівчина, різко втрачає вагу, сильно переймається своєю вагою, вибором їжі, вмістом жиру в продуктах, калоріями та дієтами, відмовляється їсти разом з родиною та друзями, пропускає прийоми їжі, нервується, коли доводиться їсти в присутності інших людей; постійно говорить про те, що

«погладшала», не дивлячись на те, що насправді тільки худне; активно займається спортом незалежно від погоди, втоми або травм; скаржиться на запори, болі в області живота, погану переносимість холоду, швидку втому та брак енергії; відмічає порушення менструального циклу або повну відсутність менструації; повідомляє про сухість шкіри, ламкість нігтів, випадіння волосся, тривале і погане загоєння ран; має пригнічений настрій, стає безініціативною, апатичною; уникає соціальних контактів, спілкування із сім'єю та друзями.

Булімія – це психологічний розлад, що супроводжується патологічно високим потягом до їжі. Люди, які страждають на булімію, регулярно думають про їжу, навіть відразу після її вживання, розмовляють про її користь чи шкоду, кількість калорій в тій чи іншій страві, при цьому відчувають гострий страх повноти. Булімію варто запідозрити, коли людина сильно переймається проблемою втрати ваги і фігурою, захоплюється дієтами і взагалі тим, що їсть; соромиться їсти на людях; застосовує певні ритуали: їсть лише одне блюдо або ж їжу однієї харчової групи (наприклад, приправи), довго пережовує їжу, не дозволяє іншим торкатися до того, що їсть, тощо; надмірно споживає воду або інші некалорійні рідини; навмисно змінює режим дня так, щоб з'явився час для тривалого та об'ємного споживання їжі з подальшими процедурами «очищення»; намагається приховати раптове зникнення великої кількості їжі, з'являється безліч порожніх контейнерів з під їжі, порожні упаковки від проносних або діуретиків; часто відвідує туалет або ванну після їжі, після чого відчувається запах блювоти; носить мішкуватий одяг з метою приховати фігуру; скаржиться на порушення роботи шлунковокишкового тракту; відмічає порушення менструального циклу; повідомляє про сухість шкіри, ламкість нігтів, випадіння волосся, тривале і погане загоєння ран. Булімія буває при синдромах тривоги та стресових станах, при адиктивній поведінці (відбувається відхід від реального світу у світ «їстівного»).

Багато людей, особливо дітей і жінок, мають *потяг до солодкого*. Регулярне вживання цукерок, солодких газованих напоїв, білого хліба, макаронних, мучних та інших виробів у великих кількостях - прямий шлях до діабету. Вважається, що поганий настрій можна підвищити солодощами, однак завжди треба мати міру, тому що солодощі збільшують вагу, викликають захворювання обміну

речовин, створюють психологічний дискомфорт. Товстунів дразнять ровесники, виникають конфлікти, ворожі взаємини, самотність у класі чи групі.

Те ж саме можна сказати і про негативні наслідки *переїдання* - коли людина споживає продуктів більше, ніж їй потрібно, і в основному висококалорійних. В результаті маємо до 30 % дітей з надлишковою вагою, що веде до серйозних захворювань організму, до конфліктів зі школярами-однолітками.

Отже, адиктивні варіанти поведінки серед неповнолітніх є доволі поширеними та змінюються за своїми формами. Психологи зазначають, що у молодшому шкільному і навіть певною мірою в дошкільному віці має ефект первинна профілактика. У підлітковому віці й у періоді юнацтва необхідно здійснювати вторинну та третинну профілактику.

4. Профілактика і корекція адикцій. Профілактика залежності в широкому сенсі має відношення до уникнення або полегшення проблем, пов'язаних із вживанням психоактивних речовини. Спроби профілактики можуть мати різні цілі. Наприклад, мета зусиль, спрямованих на запобігання використанню нелегальних наркотиків, – зупинити випадки їх вживання. Так чи інакше, додатковою метою такої діяльності може бути зведення до мінімуму ефектів використання нелегальних наркотиків, яке має місце. Раз так, то підходи, обрані для здійснення намічених цілей, можуть бути різні. Тому, говорячи про профілактику залежності, важливо уточнити, що саме запобігається: початок вживання, повторюване вживання, негативний вплив на суспільство, проблеми зі здоров'ям або щось ще.

Зміст системи профілактики адиктивної поведінки неповнолітніх представляє собою всю сукупність педагогічних, психологічних і соціальних знань, умінь і навичок, які засвоюються в ході впровадження системи всіма її об'єктами. Зміст розподіляється на блоки первинної, вторинної і третинної профілактики, необхідним є виділення змісту профілактичної роботи з кожним об'єктом окремо, і зміст профілактики з центральним об'єктом системи – дітьми, визначається особливостями вікової психології, які мають значні відмінності на кожному віковому етапі, виділеному у віковій психології.

На основі термінології ВОЗ у визначенні видів профілактики та особливостей об'єкту профілактичного впливу виділяються такі види педагогічної профілактики адиктивної поведінки: первинна, вторинна, третинна.

Первинна профілактика передбачає виховання антиадиктивної спрямованості особистості учня, його морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції адитивних речовин. В основі цього підходу лежить принцип «Просто Скажи Ні». Завдання первинної профілактики для дітей різного віку відрізняються:

Для молодшого шкільного віку: формувати моральні поняття, пов'язані з почуттями бережливого ставлення до себе, відповідальності за власні вчинки; виховувати вміння усвідомлювати себе частиною природи, осмислювати й оцінювати власні можливості; формувати уявлення щодо позитивного та негативного досвіду людської поведінки у ставленні до самої себе та інших людей; формувати необхідні початкові психологічні навички, що мають бути основою формування морально-психологічної стійкості людини; попереджувати ранні прояви неправильних уявлень дитини про деякі шкідливі звички.

Для учнів підліткового віку: виховувати правильне розуміння природи адиктивних речовин, особливостей їх впливу на ЦНС людини, віддалених наслідків зловживань; формувати поняття про морально-психологічну стійкість особистості як основу здорового способу життя; виховувати культуру потреб, бажань, захоплень підлітків; формувати поняття про норми моралі у вихованні власної стійкості до деяких антиособистісних захоплень - паління, пияцтва, наркоманії, токсикоманії; виховувати критичне ставлення до деяких атрибутів НМС; виховувати свідоме бережливе ставлення до свого здоров'я, власного організму, формувати вміння раціонально використовувати його психологічні можливості; стимулювати саморегуляцію власних психо-фізичних можливостей особистості шляхом її включення у позитивну альтернативу фізичних та психологічних випробувань, загартування, тренінгу; формувати науково обгрунтовані уявлення про анатомофізіологічні та психологічні зміни, що відбуваються в організмі у ситуаціях стресу,

інформаційних перевантажень, аутотренінгу, самопсихотерапії, умінь самоконтролю та самооцінки у поведінці; формувати основи моральних звичок індивідуальної поведінки та прийняття рішення у ситуаціях можливих зловживань адиктивними речовинами.

Для старшокласників: формувати досвід антиадиктивно-спрямованої поведінки учнів, імунітету до негативного впливу проадиктивної інформації та антиособистісно-спрямованих форм поведінки; формувати чіткі уявлення старшокласників про значущість власного життя, психо-фізіологічні можливості організму, наслідки впливу адитивних речовин; створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її включення у позитивну альтернативну діяльність; формувати чіткі наукові поняття про природу адиктивних речовин, біохімічні механізми їх впливу на організм; наукове розуміння станів наркотичної та алкогольної ейфорії, абстинентного синдрому тощо; формувати психологічну готовність особистості до спілкування у ситуаціях можливої алкоголізації та наркотизації; виховувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням речовинами, що спричиняють залежність.

Вторинна профілактика має справу з уже розпочатим зловживанням. Цей тип профілактики аналогічний до раннього лікування, коли проблеми тільки спливли на поверхню. Метою вторинної профілактики є нівелювання дії умов, факторів та груп ризику, застосування відповідного комплексу корекційно-виховних заходів. Її основними завданнями є: визначення рівнів інформованості дітей та підлітків про дію психоактивних речовин на людський організм та наслідки їх вживання; вивчення можливих умов та факторів, що сприяють виникненню схильності до адиктивної поведінки; виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам адиктивної поведінки; вивчення умов і факторів виникнення схильності особистості до адиктивної поведінки, станів, що їй передують і на цій основі встановлення осіб групи «ризик»; діагностика мотивів адиктивної поведінки; визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості учня (рис характеру, особливостей темпераменту, інтересів тощо).

Визначені завдання зумовлюють різноманітність методів психолого-педагогічної діагностики та перелік основних заходів вторинної профілактики: вивчення особових справ учнів, включаючи довідку про стан здоров'я; знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату; бесіди з іншими вчителями-предметниками; спостереження за поведінкою неповнолітнього на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, відношення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до близьких, батьків, участь у суспільному житті класу, школи, навички культури поведінки; організація безпосереднього спілкування з такими учнями; спостереження за індивідом групи «ризик» у педагогічно-значущих ситуаціях тощо.

Третя форма профілактики, яка називається *третинною*, полягає в лікуванні неповнолітніх, які вживають психоактивні речовини і вже повністю залежні від них. Її мета полягає у припиненні вживання наркотиків та уникнення подальших погіршень в організмі людини. Здійснюється на основі результатів організаційно-аналітичних заходів вторинної профілактики.

Завданнями третинної профілактики є: на основі встановлених груп «ризик» здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів; створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки учнів умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо. Зокрема у загальноосвітній школі педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів може здійснюватись за умови міцної взаємодії між класним керівником, вчителем-предметником, психологом, медпрацівником, при необхідності і спеціалістами медичними (лікар-нарколог) та правоохоронними (служба у справах неповнолітніх, кримінальна міліція) службами.

Для формування антиадиктивної спрямованості особистості недостатньо лише використовувати інформацію про наслідки вживання психоактивних речовин. Заходи мають бути спрямованими на формування у дитини стійкого негативного ставлення до можливих форм адиктивного досвіду, відповідної оцінки такої поведінки, розвіювання ореолу її престижності й особливості.

Найбільш поширеними є такі методики з практики антиадиктивного виховання:

– моралістична (повчальна): передбачає повідомлення фактів і наслідків уживання психоактивних речовин з метою створення логічної основи для ухвалення рішення у ситуації вибору;

– організації виховних заходів: ігор, вікторин, шоу та інших форм подання інформації про наслідки вживання психоактивних речовин;

– ухвалення рішення (персональне залучення та персональний вибір): методика, побудована на тому, що у процес ухвалення рішення залучається особистість у цілому, з її духовними, соціальними, емоційними, інтелектуальними та фізичними властивостями; особлива увага при цьому приділяється емоційній підготовці до ухвалення рішення вибору поведінки; обов'язкова умова методики – ухвалення рішення має здійснюватися тільки на основі глибокого особистого переконання;

– тренінг чутливості – методика антиадиктивного виховання, яка ґрунтується на поступовому витісненні потреби у вживанні психоактивних речовин шляхом задоволення глибокої особистісної потреби у спілкуванні та позитивних стосунках з оточуючими;

– методика залучення колишніх адиктів і проведення спільних семінарів, груп відкритої дискусії, круглих столів тощо.

Методологічною основою корекційно - профілактичної діяльності педагога є ідеї гуманістичної філософії про цінність людської особистості, про право людини на соціальний захист, про гуманізацію умов розвитку і виховання.

Використані джерела

1. Корнєшук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Аддиктивна поведінка як різновид девіантної поведінки. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків: навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021. С. 39-49.

2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення адиктивних форм поведінки. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. К.: Вид-во «Каравела», 2017. С. 195-200.

3. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

ЗАВДАННЯ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Методичні рекомендації з підготовки до семінарських занять

Згідно положення про організацію освітнього процесу в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, семінарське заняття - «вид навчального заняття, на якому викладач організовує дискусію за безпосередньо визначеними проблемами, до яких студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів, есе тощо). Перелік тем семінарських занять визначається робочою програмою навчальної дисципліни» (п. 5.5.3. Положення, частина V. Форми організації навчання та види навчальних занять. Режим доступу https://drive.google.com/file/d/14PoxHnt_u7rPqGbGu3cccWyTRXbI5-Gg/view).

Семінар є логічним продовженням лекції, поглиблюючи знання студентів із ключових положень навчальної дисципліни, розвиваючи творчу ініціативність, самостійність, поєднуючи науково-теоретичні положення з практикою. Характер, способи організації і проведення семінару обирає лектор, залежно від специфіки курсу. Усі студенти повинні бути включені у творче обговорення проблемного поля, формування навичок критичного мислення, відточення умінь і навичок аналізу, синтезу навчального матеріалу, його усного та письмового викладу, обґрунтування власної позиції, висновків та їх публічного захисту, уміння вести діалог, дискусію.

Підготовка до семінарського заняття передбачає:

- повторення матеріалу за конспектом лекції;
- опрацювання питань, винесених на семінарське заняття, у рекомендованих навчальних посібниках, першоджерелах, додатковій літературі;
- конспектування основних джерел чи підготовка тематичного конспекту (узагальнення інформації з джерел, пов'язаних загальною проблемою);
- робота зі словником та іншою додатковою літературою (систематизація ключових понять теми);
- підготовка короткого плану чи конспекту відповіді на питання семінарського заняття;
- робота над завданнями самостійної роботи;
- у разі підготовки доповіді, повідомлення чи реферату врахувати:

теоретичну обґрунтованість; опору на фактичний матеріал, новизну; переконливі приклади; власне бачення проблеми, її достатню аргументацію; структурованість (вступ, основна частина, висновки); загальний стиль викладу; дотримання академічної доброчесності.

Критерії оцінювання відповіді на семінарському занятті

Максимальна оцінка, згідно визначених у програмі балів, виставляється за таких умов:

- вичерпна, обґрунтована, коректна відповідь на питання, винесені на обговорення;
- чітка логіка міркувань, достатня аргументація, ілюстрація відповідей відповідними прикладами, у тому числі й з власного досвіду та досвіду інших;
- вільне володіння інформацією, понятійним апаратом, адекватне використання термінології;
- уміння орієнтуватися в інформації, літературі, узагальнювати, залучати знання з інших навчальних дисциплін;
- самостійність, творчість, ініціативність при вирішенні поставлених завдань;
- коректність, толерантність, чіткість доведень у дискусійних питаннях, обговоренні проблемних моментів теми семінарського заняття;
- оперативність, продуктивне використання часу, додержання його нормативності у межах запропонованих видів роботи;
- своєчасне виконання завдань самостійної роботи;
- високий рівень розв'язання тестів;
- належне оформлення наочності, доповіді, презентації, згідно вимог до виконання такого виду робіт;
- дотримання академічної доброчесності.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

- Поняття про відхилення поведінки.
- Типи відхилень поведінки.
- Чинники відхилень поведінки.
- Сім'я як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки
- Школа як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки.
- Діагностика відхилень поведінки.
- Загальні основи корекції відхилень поведінки.
- Профілактика відхилень поведінки молодшого школяра.
- Агресія як основа проявів відхиленої поведінки, її профілактика та корекція.
  - Гіперактивність учнів молодшого шкільного віку, її корекція та профілактика.
  - Адиктивна поведінка, її корекція та профілактика.

Змістовий модуль 1

Теоретичні основи профілактики та корекції відхилень поведінки

Тема. Поняття про відхилення поведінки

Питання для обговорення

1. Поведінка як психологічна категорія і як властивість особистості.
2. Поняття «норми» та «відхилень» від норми.
3. Критерії нормативної поведінки.
4. Негативні та позитивні відхилення.

Інформаційні джерела:

1. Вольнова Л.М. Соціальна норма та нормативна поведінка. Поняття та типологія девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч. - метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. I. Теоретична. 2-ге вид., перероб. і доповн. К., 2016. С. 5-12; С.12-24.
2. Кузьменко В.В. До проблеми визначення поняття «норма». *Психологія девіантної поведінки: навч. посіб.* / В.В.Кузьменко, О.В.Диса, І.О.Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 22-33.
3. Петровська К.В. Генезис, дефініції та детермінанти суспільно-нормативної поведінки учнівської молоді. *Міжнародний науковий журнал Науковий огляд*. 2017. Том 6. № 38. С. 122-133.

(I частина)

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Написати есе на тему: «Ваші очікування від навчального курсу» (звернути увагу на те як ви можете використати знання, отримані на заняттях, у повсякденному житті та як спеціаліст у майбутній професійній діяльності); «Моє розуміння поведінкової норми та відхилення від цієї норми».
2. Розкрити зміст понять «норма», «відхилення поведінки», «порушення дисципліни», «девіантна поведінка».
3. Охарактеризувати основні підходи до оцінки поведінкової норми. Обґрунтувати критерії нормативної поведінки.
4. Зробити порівняльний аналіз трактування відхиленої поведінки у медицині, психології, педагогіці.

Завдання для роботи у групах

I. Чому люди порушують норми і правила? Відповідь обґрунтуйте.

II. Наведіть приклади відхиленої поведінки учня молодшого шкільного віку, які Ви спостерігали під час педагогічної практики. Опишіть «портрет такого учня»: зовнішній вигляд, мовлення, звички, уподобання, взаємини з однолітками та дорослими.

III. Підберіть синоніми до поняття «норма»: правило, вимога, закон, принцип. Порівняйте їх пряме значення. Що таке нестандартна поведінка? Наведіть приклади.

IV. Ранжуйте поняття: психічне здоров'я, психологічне здоров'я, психологічна культура.

(II частина)

Питання для обговорення

1. Розвиток уявлень про відхилену поведінку
  - а) проблема відхилення поведінки у зарубіжній та вітчизняній науковій думці;
  - б) В.О.Сухомлинський про завдання виховання дітей з відхиленнями поведінки;
  - в) дослідження проблеми профілактики і корекції відхилень поведінки періоду незалежної України.

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Проаналізувати роботи учених:
  - Мертон Р. Соціальна структура і аномія. Електронний ресурс. Режим доступу <http://ecsocman.hse.ru/data/822/897/1216/009x20mERTON.pdf>
  - Дюркгейм Е. Норма і патологія. Електронний ресурс. Режим доступу http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Durkgeim/NormPat.php
  - Лемерт Е. Соціальна патологіяАналіз робіт провести у таблиці за зразком: цитата з тексту; коментарій.
2. Охарактеризувати перший етап розвитку протосоціологічних знань про відхилену поведінку.
3. Порівняти погляди Л.Виготського, П.Блонського, В.Кашенка, Г.Мурашова на проблем відхиленої поведінки дитини (спільне, відмінне; сформулювати основні висновки за результатами порівняння для їх обговорення).

Завдання для роботи у групах

I. Проаналізувати праці В.Сухомлинського, систематизувати погляди вченого на завдання виховання дітей з відхиленнями поведінки.

II. Виокремити основні напрямки наукових досліджень відхиленої поведінки особистості періоду 80-90-х рр. XX ст

III. На основі аналізу наукової літератури зробити загальний огляд розвитку проблеми відхиленої поведінки у вітчизняній науковій думці XXI ст.

Тема. Типологія відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Класифікація проявів відхиленої поведінки.

а) загальнонауковий підхід до класифікації поведінкових відхилень;

б) класифікація поведінкових відхилень.

2. Особливості відхиленої поведінки неповнолітніх.

Інформаційні джерела

1. Форми та види девіантної поведінки дітей. *Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця ; [Д.В.Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. С. 38-116.

2. Кузьменко В.В. Класифікація видів девіантної поведінки. *Психологія девіантної поведінки* : навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Дуса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С.44- 60.

3. Христук О.Л. Підходи до оцінки поведінкової норми, патології, девіацій. Класифікація видів девіантної поведінки. *Психологія девіантної поведінки*: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. С. 140-17; С. 20-28.

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте основні наукові підходи до класифікації видів відхиленої поведінки: соціологічний, медичний та психологічний.

2. Прокоментуйте класифікацію груп відхиленої поведінки О.В.Змановської та В.Д.Менделевича.

3. Дайте загальну характеристику основним видам відхиленої поведінки.

Завдання для роботи у групах

I. Наведіть сучасні приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

II. Охарактеризуйте критерії девіантності поведінкових проявів. Наведіть приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

III. Встановіть та обґрунтуйте, що з перерахованого далі, на ваш погляд, є відхиленою поведінкою: паління тютюну, вбивство, зрада друга, вживання героїну, суїцидальна спроба, брехня, фізичне покарання дитини, гомосексуальні відносини, надмірне захоплення любовними серіалами, гра в карти на гроші, прогул шкільного уроку без поважної причини, озброєний грабіж, хакерство, відхід в секту, виснажливе голодування з метою корекції фігури, грубіянство.

IV. Опишіть специфічні прояви відхиленої поведінки, характерні для молодшого шкільного віку.

Тема. Чинники відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Детермінація: зміст поняття.

2. Основні теоретичні підходи до пояснення причин відхиленої поведінки.

3. Фактори, що зумовлюють відхилення у поведінці особистості та їх характеристика:

а) біологічні й індивідуально-психологічні чинники поведінкових відхилень;

б) соціальні чинники;

в) соціально-психологічні чинники.

Інформаційні джерела

1. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Детермінація девіантної поведінки. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів.* - К.: Вид-во «Каравела», 2017. С.70-101.

2. Рущенко І.П. Теоретичні основи розуміння девіантності. Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Харків : НТУ «ХПІ», 2020. С. 40-61.

3. Самойлов А.М. Концептуальні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Випуск 42. Вінниця : Нілан ЛТД, 2014. С.39-43.

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Заповнити за зразком таблицю: Теорії формування відхиленої поведінки (найменування теорії; засновники та представники теорії; основні положення теорії).

2. Написати психологічне есе на тему «Моє розуміння детермінант відхиленої поведінки».

3. Систематизувати й охарактеризувати чинники виникнення відхилень у поведінці особистості.

Завдання для роботи у групах

I. Прокоментуйте вікові та гендерні аспекти відхилень у поведінці особистості .

II. Поясніть, чому негативне ставлення до себе може спричинити відхилення у поведінці. Наведіть приклади.

III. Поясніть різницю між поняттями «захоплення» і «потяг». Наведіть приклади.

Тема. Сім'я як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Виховний потенціал сім'ї.

2. Благополучна та неблагополучна сім'я.

3. Взаємозв'язок сімейного неблагополуччя та відхиленої поведінки дитини.

Інформаційні джерела

1. Бевзюк І.В., Козьяков І.С. Поняття та зміст психологічного насильства. Вісник Національної академії прокуратури України. 2018. № 4/2 (58). С. 70–81.

2. Вольнова Л.М. Сім'я як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С.58-69.*

3. Гавришак Л.І., Максимова Н.Ю. Порушення гармонійних сімейних стосунків як чинник відхилень в розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 18. 2018. С.5-20.*

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Назвіть і охарактеризуйте чинники соціального ризику, що негативно позначаються на функціях сім'ї.

2. Дайте характеристику благополучній та неблагополучній сім'ї. Конкретизуйте особливості виховних впливів у цих сім'ях.

3. Розкрийте роль сім'ї у становленні особистості важковиховуваної дитини. Яким чином неадекватні виховні впливи батьків зумовлюють відхилення у поведінці дитини? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання для роботи у групах

I. Охарактеризувати типи педагогічно неспроможної сім'ї. Обґрунтувати вплив факторів сімейного виховання у таких сім'ях на формування самооцінки дитини молодшого шкільного віку та розвиток її характерологічних якостей.

II. Класифікувати відхилення поведінки дітей у сім'ї. Проілюструвати прикладами.

III. Обґрунтувати необхідність взаємодії школи і сім'ї у профілактиці відхилень у поведінці дитини. Запропонувати тематику занять просвітницького лекторію для батьків учнів молодшого шкільного віку.

IV. На основі аналізу рекомендованої до курсу літератури систематизувати типові помилки і прорахунки батьків у відносинах і вихованні дітей. Навести приклади з власного досвіду.

V. За якими ознаками можна визначити, що над дитиною у сім'ї здійснюється насилля? Розкрийте зміст тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С.Кауфман).

Тема. Школа як соціально-педагогічний чинник відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Важковиховуваність та важконаучуваність. Причини. Ознаки.

2. Педагогічна занедбаність: стадії, ознаки.

3. Роль шкільного середовища у формуванні відхилень поведінки дитини. Форми негативних педагогічних впливів у школі.

4. Шкільна дезадаптація: причини, стадії.

5. Робота вчителя з попередження негативних педагогічних впливів у школі.

Інформаційні джерела

1. Вольнова Л.М. Школа як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С.69-74.

2. Коваль, Г. До проблеми адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку до навчання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 23. Т.2. С.119-123.

3. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: Методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 60 с.

(I частина)

Завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст понять «важконаучуваність», «важковихованість». Назвіть критичні ознаки важковихованості.

2. Конкретизуйте причини важковихованості: соціальні; шкільні; біологічні, психологічні.

3. У чому полягають психолого-педагогічні особливості педагогічної занедбаності молодших школярів? Назвіть ознаки та охарактеризуйте стадії педагогічної занедбаності.

Завдання для роботи у групах

I. Обґрунтуйте шляхи подолання педагогічної занедбаності молодших школярів у процесі навчання.

II. Дайте психолого-педагогічну характеристику важковихованого школяра (на основі спостережень під час проходження педагогічної практики).

III. Доведіть тезу про те, що врахування психолого-педагогічних особливостей педагогічно занедбаних учнів молодшого шкільного віку сприяє не лише успішному навчанню, а й допомагає вчителю правильно організувати роботу як на уроці, так і в позаурочний час.

(II частина)

Завдання для самоконтролю

1. Назвати форми негативних педагогічних впливів у сучасній школі. Навести приклади та вказати можливі шляхи подолання.

2. Порівняти поняття «адаптація» і «дезадаптація». Розкрити зміст поняття «шкільна дезадаптація». Обґрунтувати об'єктивні та суб'єктивні передумови дезадаптації учнів молодшого шкільного віку.

3. Конкретизувати основні показники психологічної адаптації дитини до школи. Систематизувати ознаки та прокоментувати прояви шкільної дезадаптації у першокласників.

Тести

Завдання для роботи у групах

I. Розкрити зміст роботи вчителя сучасної початкової школи з попередження шкільної дезадаптації. Обґрунтувати шляхи подолання шкільної дезадаптації.

II. Розкрити особливості ставлення педагога до дитини з відхиленнями у поведінці. Прокоментувати вислів О.Сухомлинського: «Найкращий учитель для дитини той, хто духовно спілкується з нею, забуває, що він учитель, і бачить у своєму учневі друга, однодумця». Запропонувати рекомендації вчителю щодо оптимізації психологічного мікроклімату класу.

III. Розкрити особливості ставлення педагога до дитини з відхиленою поведінкою Яким чином неадекватні виховні впливи педагогів зумовлюють відхилення у поведінці дитини?

Змістовий модуль 2

Особливості, профілактика та корекція основних видів відхилень поведінки

Тема. Діагностика відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Діагностика відхиленої поведінки як умова її профілактики.
2. Принципи та стадії психологічної діагностики.
3. Методи психологічної діагностики дитини з відхиленнями поведінки:
  - а) особливості проведення спостереження з вивчення відхиленої поведінки молодшого школяра;
  - б) вимоги до бесіди як методу психологічної діагностики;
  - в) процедура тестування дитини з поведінковими відхиленнями.
4. Проективні методики дослідження дитини з відхиленнями у поведінці.

Інформаційні джерела

1. Волкова Л. Методика діагностики дітей, схильних до девіантної поведінки. *Психолог*. 2016. № 7 8. С. 45-54.
2. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек./ авт.-упор.: В.М. Горленко, В.Д. Острова та ін.; за заг. ред. В.Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018.106 с.
3. Корнєщук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Практикум. Виявлення схильностей підлітків до девіантної поведінки. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : Навч. посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021.С.82-89.
4. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник Харків: НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.

(I частина)

Завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «психологічна діагностика», конкретизуйте її мету та принципи..

2. Назвіть та охарактеризуйте стадії діагностики дитини з відхиленнями у поведінці.

3. Які методи психологічної діагностики дитини ви знаєте? Охарактеризуйте процедуру тестування особистості з відхиленнями. Наведіть приклади.

Завдання для роботи у групах

I. Складіть орієнтовну психологічного вивчення особистості молодшого школяра з відхиленнями у поведінці.

II. Охарактеризуйте спостереження як метод дослідження відхилень у поведінці: предмет спостереження, схема спостереження.

III. Прокоментуйте вимоги до проведення бесіди з учнями молодшого шкільного (діагностика основних відхилень у поведінці). Наведіть перелік застосовуваних запитань.

IV. Проаналізуйте методи діагностики особливостей міжособистісних стосунків учнів молодшого шкільного віку з відхиленнями у поведінці.

(II частина)

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте застосування методів діагностики мотиваційної сфери особистості молодшого школяра з відхиленнями поведінки.

1. Розкрийте зміст проєктивних методик діагностики відхилень у поведінці школярів, конкретизуйте їх особливості (на основі тесту Люшера).

2. Дайте класифікацію проєктивних методик (за Л.Франком). Назвіть і охарактеризуйте найбільш поширені проєктивні методики діагностики відхилень у поведінці. Обґрунтуйте переваги та недоліки проєктивних методик.

Завдання для роботи у групах

I. Проаналізувати методи діагностики самооцінки і рівня домагань особистості з відхиленнями поведінки.

II. Розкрити особливості методу експертних оцінок у діагностиці особистості з відхиленнями поведінки.

III. Прокоментувати особливості проєктивних методик «Малюнок сім'ї» та «Дім. Дерево. Людина».

IV. Розкрити особливості застосування методики «Неіснуюча тварина» та її інтерпретації при діагностування відхилень поведінки учнів молодшого шкільного віку.

Тема. Загальні основи корекції відхилень поведінки

Питання для обговорення

1. Психолого-педагогічна корекція відхилень поведінки: зміст, види, функції. Взаємозв'язок діагностики і корекції.

2. Принципи, методи й форми корекції відхилень поведінки учня молодшого шкільного віку та їх загальна характеристика.

3. Етапи корекційної роботи.

Інформаційні джерела

1. Вихристюк, М. Долаємо тривожність: психокорекційне заняття. *Психолог*. 2017. № 19-20. С. 73-74.

2. Корнешук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Агресивна та суїцидальна поведінка. Практикум. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків: Навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021. С.56-65; 82-107.

3. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Психологічна корекція поведінки, що відхиляється. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. К.: Вид-во «Каравела», 2017. С.295-303.

4. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодшого школяра / Упоряд. О.А. Атемасова. Х.: Вид-во «Ранок». 2014. 176 с.

Тести.

Завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «психологічна корекція». Охарактеризуйте види й основні функції психологічної корекції.

2. Дайте загальну характеристику принципам, методам та формам психологічної корекції відхилень поведінки.

3. Назвіть етапи психокорекції та конкретизуйте їх специфіку.

Завдання для роботи у групах

I. Обґрунтувати взаємозв'язок діагностики і корекції відхилень поведінки. Проілюструвати прикладами.

II. Конкретизувати особливості психокорекційного, психотерапевтичного і педагогічного впливів на особистість з різними відхиленнями у поведінці. Проілюструвати прикладами.

III. Охарактеризувати завдання психокорекції та їх специфіку щодо вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку.

Тема. Профілактика відхилень поведінки молодшого школяра

Питання для обговорення

1. Суть та види профілактики відхилень поведінки.
2. Основні форми й методи профілактичної роботи з учнями молодшого шкільного віку, їх обумовленість специфікою відхилень поведінки.
3. Створення передумов попередження відхилень у поведінці через пропаганду здорового способу життя, формування сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні особистості.

Інформаційні джерела

1. Козубовський Р., Шелевер О.В. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. соціальна робота»*. 2019. Вип.2 (45). С. 99-102.
2. Корнещук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Практикум. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків: Навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021. С. 82-107.
3. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Профілактика девіантної поведінки. *Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. С. 261-271.
4. Сиско Н.М. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с.

Тести

Завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст понять: «превенція», «інтервенція».
2. Зробіть порівняльний аналіз наукових підходів до форм психопрофілактичної роботи з учнем, який має відхилення у поведінці. Обґрунтуйте класифікацію О.Змановської.
3. Дайте характеристику основних методів впливу на дитину з відхиленнями поведінки (за Л.Вольною).

Завдання для роботи у групах

I. Заповнити за зразком таблицю: перша колонка-функції профілактично-корекційної роботи; друга колонка - зміст функції.

II. Прокоментувати вимоги до проведення групової дискусії з учнями молодшого шкільного віку як методу попередження і подолання відхиленої поведінки.

III. Запропонуйте інтерактивні форми профілактичної роботи з учнями, які мають відхилення у поведінці.

IV. Проаналізуйте кращий вітчизняний і зарубіжний досвід попередження та корекції відхиленої поведінки особистості.

Тема. Агресія як основа проявів відхилень поведінки, її профілактика та корекція

Питання для обговорення

1. Поняття, джерела та чинники агресії.
2. Види агресії. Типологія агресивних дітей.
3. Програма психолого-педагогічної корекції агресивності.
4. Вандалізм і булінг. Заходи щодо профілактики булінгу в школах.

Інформаційні джерела

1. Агресивна поведінка дітей. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. С. 52-65.

2. Берзіня, О. О. Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі. *Основи здоров'я*. 2018. № 7. С. 2-8.

3. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки: заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2016. № 9-10. С. 16 - 25.

4. Колендзян Н.М. Як допомогти агресивній дитині (ігри, вправи, виховні заходи, психодіагностичні методики): методичний посібник. Кам'янець-Подільський. 2015. 76 с.

5. Корнечук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Агресивна та суїцидальна поведінка. Практикум. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків: Навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021. С. 56-65; 82-107.

Тести

Завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «агресія», укажіть джерела та чинники агресії.

2. Назвіть види агресії, охарактеризуйте їх. Обґрунтуйте типологію агресивних дітей.

3. Дайте характеристику основних методів корекції агресивності молодшого школяра. Розкрийте зміст програми психолого-педагогічної корекції агресивності учнів молодшого шкільного віку.

Завдання для роботи у групах

I. Запропонувати рекомендації учителям та батькам щодо конструктивної взаємодії з агресивними дітьми.

II. Запропонувати вправи, спрямовані на навчання дитини прийнятним способом розрядки гніву і агресивності, а також реагування на негативну ситуацію в цілому.

III. Запропонувати рекомендації для педагогів щодо раннього виявлення учнів – жертв булінгу. Розробити проект шкільного інформаційного стенду «Булінг у шкільному середовищі».

Тема. Гіперактивність учнів молодшого шкільного віку, її корекція та профілактика

Питання для обговорення

1. Поняття гіперактивності та її причини.
2. Симптоматика гіперактивності.
3. Корекційно-розвивальна робота з гіперактивними школярами.
4. Допомога гіперактивній дитині у школі та поза її межами.

Поради дітям, батькам, педагогам.

Інформаційні джерела

1. Атаманчук Н.М. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку із синдромом гіперактивності. Психологічний часопис. № 1 (11), 2018. С.9-25.

2. Бондарчук, І. Гіперактивна дитина в школі: особливості поведінки, виховання та навчання. *Початкова школа*. 2018. № 5. С. 1-4.

3. Ілляшенко Т. Гіперактивна дитина. Психологічний супровід у навчальному закладі /Т. Червонна, Київ: «Вид. Група «Шкільний світ», 2017. 88 с.

4. Кирилова О. О. Гіперактивна дитина, Харків : Вид. група «Основа», 2018. 176 с.

(I частина)

Завдання для самоконтролю

Розрийте основні наукові підходи до поняття гіперактивності дитини.

1. Обґрунтуйте причини гіперактивності учня молодшого шкільного віку.

2. Конкретизуйте особливості проявів гіперактивності в учнів молодшого шкільного віку: при читанні, під час виконання письмових завдань, у математиці.

3. Назвіть і спростуйте найпоширеніші міфи щодо гіперактивності дитини.

Завдання для роботи у групах

I. Ранжуйте поняття: «активна дитина», «тривожна дитина», «гіперактивна дитина». Складіть таблицю порівняльних ознак.

II. Характеристика мовлення гіперактивних дітей: мовна симптоматика, типові помилки зв'язного мовлення. Обґрунтувати особливості корекційної роботи щодо формування правильного мовлення.

III. Дати порівняльну характеристику гіперактивності й гіперактивного розладу з дефіцитом Уваги (ГРДУ).

(II частина)

Завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст корекційно-розвивальної роботи з гіперактивними дітьми.

2. Назвіть і охарактеризуйте техніки корекції поведінки гіперактивної дитини.

3. Охарактеризуйте специфіку допомоги гіперактивній дитині у школі та поза її межами.

Завдання для роботи у групах

I. Описати стратегії реагування на гіперактивного учня в класі; конкретизувати особливості організації навчального середовища згідно вимог НУШ.

II. Обґрунтувати стратегії діяльності вчителя, спрямовані на підвищення продуктивності праці учня з гіперактивною поведінкою в межах різних видів навчальної діяльності. Запропонувати вправи на розвиток уваги гіперактивного учня молодшого шкільного віку.

III. Систематизуйте поради дітям, батькам, педагогам, які допоможуть уникнути небажаної поведінки під час навчального процесу та вдома.

Тема. Адиктивна поведінка, її корекція та профілактика

Питання для обговорення

1. Адиктивна поведінка: групи, форми залежної поведінки відповідно до об'єкту залежності та їх характеристика (хімічні, віртуальні, фізіологічні).

2. Корекція залежностей неповнолітніх.

3. Технології профілактики адиктивної поведінки.

Інформаційні джерела

1. Адиктивна поведінка дітей: ознаки, причини, наслідки. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. С.65-79.

2. Вітковська С. Суд над шкідливою звичкою - курінням: конспект години спілкування в 3-4 класах. *Здоров'я та фізична культура*. 2018. № 11. С.1-12 (вкладка).

3. Вольнова Л.М. Адиктивна (залежна) поведінка. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С. 118-155.

4. Корнєшук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Адиктивна поведінка як різновид девіантної поведінки. *Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків: навчальний посібник*. Херсон: Олді плюс, 2021. С. 39-49.

Тести

Завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть поняття адиктивної поведінки, укажіть основні групи адикцій.

2. Назвіть основні форми залежної поведінки відповідно до об'єкту залежності та дайте їм характеристику.

3. Конкретизуйте фактори ризику виникнення хімічної залежності. У чому полягає небезпека при вживанні адиктивних речовин?

4. Розкрийте особливості профілактики та корекції адиктивної поведінки учнів молодшого шкільного віку.

Завдання для роботи у групах

I. Норми та традиції у вживанні адиктивних речовин. Обгрунтувати стратегії протидії розповсюдженню зловживання речовинами, що спричиняють адикцію.

II. Що таке превенція? Розкрити суть превентивного виховання. Розробити план заходів з превенції комп'ютерної залежності у рамках загальношкільного проекту «Комп'ютероманія – бомба уповільненої дії». Підготувати пам'ятку для учнів молодшого шкільного віку «Безпечна поведінка в Інтернеті».

III. Запропонувати план індивідуальної бесіди з дівчинкою (4 кл.), яка проявляє ознаки фізіологічної адикції (булімія).

IV. Визначити можливі чинники, що сприяли проявам відхиленої поведінки у такій ситуації:

У Сергія М., учня 4-го класу, мати деспотична, захоплена роботою і професійною кар'єрою; батько - м'який, товариський, працює звичайним службовцем, отримуючи низьку зарплату. Сергій ще з дитячого садочка займався музикою, спортивними танцями. Зараз усі додаткові заняття покинув та й у школі навчається не дуже добре. Вперше алкоголь спробував у 7 років разом з товаришами зі свого двору. Було погано, але не покинув зловживати спиртним, обгрунтовуючи це тим, що не міг «зрадити своїх товаришів».

Запропонувати форми індивідуальної роботи з Сергієм М.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Методичні рекомендації з підготовки до самостійної роботи та її виконання

Самостійна робота студентів займає провідне місце у системі сучасної вищої освіти, забезпечуючи значною мірою формування самостійності, як провідної риси професійно зростаючої особистості. Самостійна робота студента - це форма організації навчального процесу, при якій заплановані завдання виконуються студентом під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі; є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від аудиторних навчальних занять. У процесі самостійної роботи студенти набувають навичок самореалізації, самоконтролю, самоврядування, саморефлексії і стають активними самостійними суб'єктами навчальної діяльності.

У самостійній роботі студента реалізуються такі компетенції:

Соціально-особистісні: самостійність, креативність, здатність до системного мислення; адаптивність, комунікабельність; уміння будувати стратегію особистісного й професійного навчання та розвитку; уміння донести до аудиторії власну думку, захистити свою позицію, вести дискусію, адекватно сприймати критику; наполегливість у досягненні мети.

Загальнонаукові: розуміння й використання основних категорій курсу; застосування методів наукового пізнання; здатність до планування, самоорганізації; навички роботи з комп'ютером, уміння використовувати сучасні інформаційні технології для одержання доступу до джерел інформації, обробки й зберігання даних.

Спеціально професійні: володіння основними прийомами і методами профілактики та корекції відхилень поведінки; уміння виявляти критерії нормативної поведінки, види відхилень поведінки; визначати фактори, що сприяють відхиленням поведінки; надавати психолого-педагогічну допомогу особистості з відхиленнями поведінки, здійснювати її профілактику та корекцію.

Згідно п. 5.6. Положення про організацію освітнього процесу в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, метою самостійної роботи є «системне і послідовне засвоєння в повному обсязі навчальної програми та формування у студентів самостійності у здобутті й поглибленні знань, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності майбутніх фахівців на світовому ринку праці» (с.24. Режим доступу https://drive.google.com/file/d/14PoxHnt_u7rPqGbGu3cccWyTRXbI5-Gg/view).

Самостійна робота над засвоєнням навчального матеріалу з навчальної дисципліни «Профілактика та корекція відхилень поведінки» може виконуватися у бібліотеці, навчальних кабінетах, комп'ютерному класі, а також у домашніх умовах. Передбачає самостійне вивчення теоретичного матеріалу й практичне розв'язання запропонованих завдань.

Види завдань самостійної роботи: осмислення та опрацювання інформації, отриманої безпосередньо на обов'язкових навчальних заняттях; робота з відповідними підручниками та особистим конспектом лекцій; самостійне вивчення окремих тем або питань із розробкою конспекту; опрацювання рекомендованої літератури; написання рефератів, повідомлень; творчі завдання (доповіді, огляди, презентації тощо); підготовка письмових відповідей на проблемні питання; виготовлення наочності тощо.

Правила виконання самостійної роботи: звернути увагу на мотивацію виконання завдань самостійної роботи; виробити послідовний алгоритм навчальної діяльності з першого дня навчання; удосконалювати навички роботи з книгою, пошукові уміння, навички аналізу навчального матеріалу; дотримуватися академічної доброчесності; обґрунтовувати зв'язок з майбутньою професійною діяльністю.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання з дисципліни «Профілактика та корекція відхилень поведінки»

▪ Виховання «важких» дітей у педагогічній системі А.С.Макаренка.

- Відхилення у сексуальному розвитку дитини.
- Суспільні та середовищні чинники відхильної поведінки.
- Стилі сімейного виховання та їх вплив на поведінку дитини.
- Низька самоповага як один із чинників відхилень у поведінці учнів молодшого шкільного віку.
- Діагностичний підхід як важлива умова професійної діяльності вчителя.
- Психолого-педагогічні технології корекції відхилень поведінки.
- Особливості профілактики та корекції правопорушень серед учнів молодшого шкільного віку.
- Супутні розлади учнів з гіперактивністю.
- Документація практичного психолога по роботі з учнями «групи ризику».

Питання, що виносяться на самостійну роботу включені у тестовий контроль знань, виносяться на підсумковий контроль.

Виконання самостійної роботи оцінюється у балах, кількість яких визначається викладачем згідно з робочою програмою дисципліни на поточний навчальний рік. Максимальна оцінка виставляється за таких умов: якість, правильність виконання; чіткість, логіка змісту; повнота інтерпретації результатів; повнота та обсяг викладеної інформації» грамотність зроблених висновків; дотримання вимог до оформлення виконаної роботи; своєчасність виконання завдання.

Завдання для самостійної роботи студентів

Змістовий модуль 1

Теоретичні основи профілактики та корекції відхилень поведінки

Тема. Виховання «важких» дітей у педагогічній системі А.С.Макаренка. Досвід роботи А.С.Макаренка з важковиховуваними дітьми Суть і принципи теоретичних підходів педагога до виховання дітей з відхиленнями поведінки. Форми роботи А.С.Макаренка з важковиховуваними дітьми. Гуманістичні засади перевиховання дитини у концепції А.С.Макаренка.

Завдання: На основі аналізу праць А.С.Макаренка узагальнити досвід його взаємодії з «важкими» дітьми та порівняти принципи роботи із сучасними підходами до співпраці з цією категорією учнів; систематизувати поради гуманіста щодо особливостей педагогічного впливу на дитину з відхиленнями у поведінці, акцентувати виховну роль колективу, обґрунтувати тезу педагога про те, що «немає дітей - правопорушників, є люди, які попали у складне становище»; підготувати до захисту реферат на тему: Використання ідей А.С.Макаренка у роботі з важковиховуваними дітьми.

Література:

1. Волікова М.М. Проблема виховання «важких дітей» у контексті поглядів А.С. Макаренка: корекційна робота з сім'єю. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 8. С. 283-294. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_8_34
2. Дічек Н. А. С. Макаренко і проблема «морально дефективного дитинства» в ранньорадянський період. *Рідна школа*. 2013. № 1-2. С. 15-22. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2013_1-2_5

3. Макаренко А.С. (1888-1939). *Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія* / Уклад. О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. К.: Знання, 2005. С. 431-445.

4. Творча спадщина А.С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року, м.Суми). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 284 с.

Тема. Відхилення у сексуальному розвитку дитини. Молодші школярі та їх статеve виховання. Невірні установки в статевому вихованні. Роль батьків і педагогів у статевому вихованні дитини.

Завдання: На основі аналізу рекомендованої літератури виокремити етапи психосексуального розвитку дитини від народження до повноліття, проаналізувати особливості статевого розвитку дитини для різних вікових періодів, звернути увагу на відхилення в психосексуальному розвитку дитини, чинники, що їх зумовлюють, специфіку статевого виховання; акцентувати роль батьків у статевому вихованні дитини та превенції щодо попередження сексуального насилля над дитиною; опрацювати методики роботи з дитиною, яка має відхилення у сексуальному розвитку; запропонувати поради батькам, учителю, дитині щодо статевого виховання, профілактики та корекції відхилень у цьому аспекті. Прокоментувати тезу: «Усвідомлення природи сексуальності робить людину більш чуйною і уважною до інших людей, водночас сприяє зміцненню інтимних стосунків і досягненню більш повного сексуального задоволення. Сексуальна грамотність може призвести до розумної і відповідальної сексуальної поведінки людей одне до одного і допоможе їм приймати важливі рішення в цій сфері. Власне кажучи, сексуальна освіченість – безцінна підготовка до життя». І.Кон. «Підліткова сексуальність на порозі ХХІ століття» (Дубна: Фенікс, 2001); обґрунтувати вислів А.С.Макаренка: «Якщо, виростаючи, дитина не навчилася любити батьків, братів, сестер, свою школу, Батьківщину, якщо в її характері виховані початки грубого егоїзму, то дуже важко розраховувати, що вона здатна глибоко любити обрану їм жінку». Підготувати для обговорення повідомлення на тему: «Реальне насильство у віртуальному світі. Поради батькам як уберегти дитину від сексуального насилля».

Література:

1. Вольнова Л.М. Розгальмовність сексуальних потягів. *Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С.41.*

2. Лещук Н.О. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, О. А. Голоцван, Я. М. Сивохоп. К., 2014. 136 с.

3. Саричев Я.В., Устенко Р.Л., Сонник Є.Г. Сексуальні девіації. Судова сексологія (для студентів вищих медичних навчальних закладів), Полтава, 2018. 144 с.

4.7 кроків назустріч. Дружні зустрічі з батьками з питань збереження здоров'я та статевого виховання дітей та підлітків. Посібник модератора. Київ: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2014. 60 с.

Тема. Суспільні та середовищні чинники відхиленої поведінки. Об'єктивні чинники соціального ризику в суспільстві. Суб'єктивні чинники відхиленої поведінки. Вплив ЗМІ на поведінку особистості.

Завдання: На основі аналізу рекомендованої літератури виокремити об'єктивні (соціальна політика, комерціалізація сфери освіти, охорони здоров'я, дозвілля, стан аномії, культ насильства, недостатній рівень соціального і правового захисту населення; несприятлива екологічна ситуація) та суб'єктивні чинники соціального ризику в сучасному суспільстві (стигматизація, диференційована асоціація, система очікувань щодо поведінки людини - відхилена поведінка як «соціальна роль особи»); обґрунтувати негативні впливи ЗМІ на формування відхилень у поведінці, навести приклади такого впливу; охарактеризувати чинники, що підвищують ризик відхиленої поведінки у місті; запропонувати рекомендації для учнів, батьків, педагогів щодо профілактики негативних впливів та їх протистоянню.

Література:

1. Вольнова. Л. М Суспільні та середовищні чинники девіантної поведінки. *Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія*

девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С.74-79.

2. Моїсєєва І.В. Аналіз негативних факторів сучасного соціального середовища [Електронний ресурс]. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. № 79 Серія 12 : Психологічні науки. 2012. Вип. 39. С. 24-30. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nchnpu_012_2012_39_6.pdf

3. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О.Кікінежді, І.Козубовська, В.Поліщук, Г.Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

4. Петрунько О.В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія. Полтава: Укрпромторсервіс, 2010. 480 с.

Тема. Стилi сімейного виховання та їх вплив на поведінку дитини. Поняття стилю сімейного виховання, фактори які його обумовлюють. Класифікація стилів сімейного виховання (авторитарний, демократичний, ліберальний, індиферентний). Види стилів сімейного виховання, їх характеристика з точки зору формування поведінки дитини (потуральний, змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий, гармонійний). Попередження насилля в сім'ї.

Завдання: розкрити роль сімейного виховання у розвитку дитини; довести, що відносини батьків є провідним чинником формування дитини як особистості; особливо звернути увагу на те, що неправильний вибір батьками стилю сімейного виховання може призвести до формування різних відхилень у фізичному, психічному розвитку, в емоційній і поведінковій сферах, що не тільки завдає непоправної шкоди здоров'ю дитини, травмує її психіку, гальмує розвиток її особистості, формує різні порушення поведінки, а й спричиняє інші важкі соціальні наслідки, такі як соціальна дезадаптивність та інфантильність; на основі аналізу наукової літератури виявити стилі батьківського ставлення, що позначаються на особливостях розвитку особистості молодшого школяра (авторитарний, ліберальний, демократичний, нестійкий), конкретизувати деструктивні стилі батьківського виховання, які сприяють відхиленням у поведінці

дитини; систематизувати найпоширеніші помилки, яких припускаються батьки у вихованні дитини; обґрунтувати психолого-педагогічні вимоги до використання покарання; підготувати рекомендації батькам щодо оптимізації стилю виховання та виховних вимог у родині; висвітлити особливості профілактичного впливу на сім'ю, дисфункція якої обумовлює формування відхиленої поведінки дитини та стратегії переорієнтації членів родини з «фактора ризику» на «фактор захисту»; довести тезу про те, що демократичне виховання, засноване на підтримці й турботі батьків про дітей, є найбільш оптимальним і ефективним стилем сімейного виховання та визнається продуктивною тактикою формування позитивного Я-образу і адекватної самооцінки особистості

Література:

1. Батьки і діти: стилі виховання. Інформаційний poradnik батькам. Електронний ресурс. Режим доступу <http://hvrku.ks.ua> ›

2. Берегова Н.П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини / Н.П. Берегова, Федорчук П.І. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2020. Вип. 6. С.10-15.

3. Полозюк, Ю. Діти, які опинилися в несприятливих сімейних умовах: робота з використанням мандал. *Психолог*. 2015. № 5. С. 49-51.

4. Сімейне насильство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

5. Тимченко, О. Система сімейних цінностей: заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2017. № 5-6. С. 16-19.

Тема. Низька самоповага як один із чинників відхилень у поведінці учнів молодшого шкільного віку. Самоповага як особистісне утворення; прагнення до самовираження у різних справах та спілкуванні і як домагання визнання від дорослих та однолітків. Самоповага як здатність самозбереження та захисту свого «Я». Ознаки низької і високої самоповаги учня молодого шкільного віку. Розвиток самоповаги молодшого школяра в умовах сучасного шкільного середовища.

Завдання: При виконанні завдань варто звернути увагу на самоповагу як особистісне утворення, як прагнення до самовираження у різних справах та спілкуванні, як домагання визнання від дорослих та однолітків, як здатність самозбереження та захисту свого «Я»; виокремити й охарактеризувати ознаки

низької і високої самоповаги дитини (робота над таблицею порівняльних ознак низької і високої самоповаги дітей молодшого шкільного віку; пошукова робота: на основі аналізу психолого-педагогічної літератури змалювати різні групи дітей за особливостями в них самоповаги, що обумовлені різним співвідношенням окремих її сторін: діти з гармонійно збалансованою самоповагою; діти з домінуванням залежності від дорослих та однолітків; діти із домінуванням самозбереження; підготувати для обговорення реферат на тему: «Психолого-педагогічні умови розвитку самоповаги у дітей молодшого шкільного віку».

Література:

1. Варгата О.В. Психологічні особливості формування самооцінки молодших школярів / О. В. Варгата, Л. В. Міхеєва. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / [редкол. : А.В. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : КПУ, 2019. Вип. 64, т. 1. С. 70-74.

2. Вікові особливості розвитку самооцінки у дітей молодшого шкільного віку в процесі навчальної діяльності. Електронний ресурс. Режим доступу <http://www.novapedahohika.com> > noloms-1552-8

3. Калюжна Є.М., Шевергіна М.В. Вплив самооцінки особистості на її академічну успішність у молодшому шкільному віці. *Молодий вчений*. №5 (32), травень, 2016. С.559-562. Режим доступу <http://molodyvcheny.in.ua> > files > journal

Змістовий модуль 2

Особливості, профілактика та корекція основних видів відхилень поведінки

Тема. Діагностичний підхід як важлива умова професійної діяльності вчителя. Педагогічна та психологічна діагностика. Особливості сучасної психодіагностики та її можливості. Суть поняття «діагноз»: медичне, психологічне, педагогічне розуміння терміна. Теоретична схема психологічного діагнозу. Типові помилки психологічної діагностики та їх причини.

Завдання: зробити порівняльний аналіз змісту понять «педагогічна діагностика», «психологічна діагностика»; розкрити суть терміну «діагноз», уточнити його педагогічний, психологічний,

медичний аспекти; визначити структуру, особливості психологічного діагнозу та конкретизувати його основні завдання; проаналізувати види психологічного діагнозу (за Л.Виготським); розглянути етапи психодіагностичного процесу, проаналізувати теоретичну схему психологічного діагнозу, звернути увагу на особливості дитини, які констатують за допомогою психологічного діагнозу, виокремити типові помилки психологічної діагностики та їх причини (скласти таблицю типових помилок, які виникають під час інтерперетації окремих психодіагностичних методик); розробити схему-план написання психологічного заключення за результатами дослідження.

Література:

1. Вольнова Л.М. Діагностика девіантної поведінки як умова її профілактики. *Профілактика девіантної поведінки підлітків*: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. С.166-174.

2. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.] / авт.-упор.: В.М. Горленко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук ; за заг. ред. В. Г. Панка. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. – 106 с.

3. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник. - Харків: НТУ «ХП», 2018. - 246 с.

Тема. Психолого-педагогічні технології корекції відхилень поведінки. Підходи до вибору профілактичних технологій. Сучасні технології та корекційні програми особистісного розвитку дітей з відхиленнями у поведінці. Психологічні умови самовиховання та їх урахування щодо попередження та корекції відхилень у поведінці. Прийоми самовиховання: самоусвідомлення, самозобов'язання та ін.

Професійна етика і компетентність у профілактиці й корекції відхиленої поведінки дитини.

Завдання: обґрунтувати основні підходи до вибору профілактичних технологій (за Л.М.Вольновою); розкрити зміст інформаційного, соціально-профілактичного, медико-біологічного, соціально-педагогічного підходу; опрацювати методіку контактної взаємодії Л. Філонової; на основі вивчення психолого-педагогічної літератури скласти показник психолого-педагогічних технологій відхиленої поведінки.

Література:

1. Буряк-Габрись, І. Допомога учням, які опинилися у складних життєвих обставинах: семінар з елементами тренінгу (за А.С. Макаренком). *Психолог*. 2016. № 9-10. С.53 - 60.
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
3. Казаннікова О. Стратегії допомоги молодшим школярам з проблемами поведінки. *Початкова школа*. 2017. № 4. С. 6-8.
4. Кириченко В. Зміст і технології формування просоціальної поведінки учнів / В. Кириченко, В. Нечерда. *Управління освітою*. 2018. № 11. С. 22-35.
5. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О.Кікінежді, І.Козубовська, та ін. - Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. - 300 с.

Тема. Особливості профілактики та корекції правопорушень серед учнів молодшого шкільного віку. Поняття делінквентної поведінки та специфіка його розуміння. Правопорушення як типова форма делінквентної поведінки. Нормативно-правова база щодо попередження злочинності, правопорушень та інших негативних проявів у дитячому та молодіжному середовищі. Напрями профілактичної та корекційної діяльності щодо подолання делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх. Методи, форми профілактики та корекції протиправної поведінки молодшого школяра. Індивідуальна профілактика правопорушень.

Завдання: проаналізувати наукові підходи до трактування змісту поняття «делінквентна поведінка»; розкрити види делінквентної поведінки; опрацювати чинні нормативні документи щодо попередження делінквентної поведінки дітей та молоді; розглянути особливості профілактичної роботи серед учнів молодшого шкільного віку з делінквентними проявами, систематизувати методи та форми профілактики і корекції протиправної поведінки учнів; на основі наукової літератури розробити практичні рекомендації для педагогів і батьків щодо індивідуальної профілактики правопорушень серед молодших школярів.

Література:

1. Батищева, Г. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»: пошук причин, що спонукають до девіантних проявів поведінки. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 38-41.

2. Васильєва, Н. Психологічні аспекти в роботі з правового виховання / Н.Васильєва, Л.Корнієнко. *Завуч. Шкільний світ*. 2018. № 2. С. 1- 12 (вкладка).

3. Протидія злочинності неповнолітніх. *Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. С.199-254.

Тема. Супутні розлади учнів з гіперактивністю. Супутні порушення розвитку шкільних навичок в учнів з гіперактивністю: дислексія, дисграфія, дискулькулія. Методика діагностики. Оптимізація навчання і розвитку дитини із супутніми порушеннями шкільних навичок в учнів з гіперактивністю.

Завдання: розкрити особливості супутніх порушень розвитку шкільних навичок в учнів з гіперактивністю: дислексія, дисграфія і дискулькулія, опрацювати методики їх діагностики; обґрунтувати зв'язок розумового і мовного розвитку дитини з розвитком дрібної моторики рук, систематизувати вправи та ігри з розвитку моторики рук (робота над таблицею причин недостатнього розвитку моторики рук дітей молодшого шкільного віку; підібрати вправи та ігри для розвитку моторики рук учнів молодшого шкільного віку); систематизувати поради щодо оптимізації навчання і розвитку дитини із супутніми порушеннями шкільних навичок в учнів з гіперактивністю.

Література:

1. Дисграфія. Як учитель може допомогти учню бути успішним. Електронний ресурс. Режим доступу

[https://nus.org.ua > articles > dysgrafiya-yak-uchytel-m...](https://nus.org.ua/articles/dysgrafiya-yak-uchytel-m...)

2. Ілляшенко Т. Гіперактивна дитина. Психологічний супровід у навчальному закладі / упоряд. Т. Червонна. Київ: «Вид. Група «Шкільний світ», 2017. 88 с.

3. Сухіна І.В. Гіперактивна дитина. Харків: Ранок, ВГ Кенгуру, 2018. 40 с.

4. Тихонова К.С. Труднощі навчання: дислексія, дисграфія, диспраксія, дискалькулія. Харків: Ранок, 2020. 152 с.

5. Ферт О. Гіперактивна дитина в школі. Стратегії корекції поведінки та академічної успішності. Львів, 2017. 27 с.

Тема. Документація практичного психолога по роботі з учнями «групи ризику». Документація по роботі з учнями «групи ризику». Папка «Індивідуальні карти дітей з відхиленнями поведінки».

Завдання: звернути увагу на особливості ведення та заповнення документації у роботі з учнями «групи ризику», систематизувати змістове наповнення папок практичного психолога: «Технології профілактики відхилень поведінки учнів молодшого шкільного віку»; «Психологічна допомога дітям з розладами поведінки», «Тренінгові заняття для учнів та батьків з профілактики відхилень у поведінці молодших школярів», «Індивідуальні карти дітей з відхиленнями поведінки», «Методичні матеріали для роботи з учнями, які мають відхилення у поведінці».

Література:

1. Нікуліна, Т. Діти групи ризику. Психологічний супровід. *Психолог*. 2014. № 3-4. С. 34-44.

2. Положення про психологічну службу у системі освіти України. Офіційний вісник України від 17.08.2018. № 63. стор. 69, стаття 2185, код акта 91144/2018

3. Провозюк, Л. Програма роботи психолога з учнем, схильним до девіантної поведінки. *Психолог*. 2018. № 5-6. С. 36-40

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ

Орієнтовний перелік завдань до підсумкового контролю знань студентів з курсу

«Профілактика та корекція відхилень поведінки» (залік)

1. Поняття «норма» і «аномалія» у психічному та особистісному розвитку дитини.
2. Нестандартна поведінка.
3. Критерії нормативної поведінки.
4. Критерії оцінювання нормативності поведінки.
5. Предмет вивчення відхиленої поведінки.
6. Форми порушення соціалізації особистості.
7. Соціальна установка та її компоненти.
8. Поняття психологічного та психічного здоров'я.
9. Рівні психічного здоров'я та їх діагностичні ознаки.
10. Поняття дезадаптації та його характеристика.
11. Міждисциплінарний характер поведінкових відхилень.
12. Наукові підходи до оцінки поведінкової норми та відхилень від норми.
13. Біологічні теорії формування відхиленої поведінки.
14. Психологічні теорії відхиленої поведінки.
15. Соціологічні теорії відхиленої поведінки.
16. Основні положення корекційної педагогіки В.Кашенка.
17. Психолого - педагогічні умови виховної і корекційної роботи з дітьми, запропоновані Я. Корчаком.
18. А.С.Макаренко про перевиховання дитини.
19. Внесок В.О.Сухомлинського в розробку проблеми педагогічного забезпечення корекції відхиленої поведінки дитини.
20. Концепція Л. Виготського щодо класифікації важковиховуваних дітей.
21. Проблематика відхилень поведінки дітей молодшого шкільного віку у працях сучасних вітчизняних дослідників.
22. Поняття «девіантна» та «делінквентна» поведінка.
23. Ознаки відхиленої поведінки (за О.В.Змановською).
24. Педагогічний і психологічний аспекти змісту поняття «важковиховуваність».
25. Наукові підходи до класифікації видів відхиленої поведінки.
26. Чинники, що зумовлюють відхилену поведінку.
27. Типи відхиленої поведінки.

28. Аморальна поведінка.
29. Психологічні передумови асоціальної поведінки.
30. Антисоціальна поведінка.
31. Делінквентна поведінка. Детермінанти.
32. Напрями профілактичної діяльності щодо подолання делінквентних проявів у поведінці неповнолітніх.
33. Методики виявлення схильності до делінквентної поведінки.
34. Вандалізм. Види вандалізму.
35. Булінг. Ознаки. Форми.
36. Заходи щодо профілактики булінгу в школах.
37. Напрями профілактики вандалізму в освітніх установах.
38. Аутодеструктивна поведінка.
39. Адиктивна поведінка. Форми. Ознаки.
40. Хімічні адикції.
41. Алкоголізм.
42. Наркоманія.
43. Тютюнопаління.
44. Підходи до профілактики куріння в школах.
45. Етапи діяльності щодо профілактики залежностей неповнолітніх.
46. Методики вивчення схильності до хімічних залежностей.
47. Методики дослідження схильності до залежної поведінки.
48. Віртуальні адикції.
49. Комп'ютерна залежність. Типологія.
50. Комп'ютерна ігроманія. Стадії.
51. Первинна превенція комп'ютерної та ігрової залежності.
52. Методики виявлення залежності від віртуальної реальності.
53. Порушення їстівної поведінки. Допомога.
54. Суїцидальна поведінка. Структура. Причини.
55. Напрями роботи педагогічного колективу щодо профілактики суїцидальної поведінки школярів.
56. Методики діагностики схильності до суїцидальних станів.
57. Віктимна поведінка.
58. Надцінні психологічні захоплення. Варіанти. Рекомендації щодо профілактики.
59. Акцентуації характеру.
60. Неврози. Види неврозів.
61. Порушення потягів.
62. Вихованість. Критерії вихованості.

63. Компоненти вихованості.
64. Важковиховуваність. Прояви.
65. Недисципліновні учні.
66. Гіперактивність як типове порушення поведінки. Причини. Основні прояви в учнів молодшого шкільного віку.
67. Корекційно-розвивальна робота з гіперактивними дітьми.
68. Педагогічна занедбаність. Ознаки. Стадії.
69. Методики вивчення проявів важковиховуваності.
70. Чинники соціального ризику, що негативно позначаються на функціях сім'ї.
71. Благополучна сім'я. Неблагополучна сім'я.
72. Педагогічно неспроможні сім'ї.
73. Класифікація відхилень у поведінці дітей у сім'ї.
74. Етапи методичної роботи фахівця з сім'єю важковиховуваного учня.
75. Методики вивчення впливу сім'ї на виникнення відхилень.
76. Форми негативних педагогічних впливів у школі.
77. Особливості ставлення педагога до дитини з відхиленою поведінкою.
78. Шкільна дезадаптація. Стадії дезадаптації школяра.
79. Методики виявлення труднощів шкільної соціалізації.
80. Суспільні та середовищні чинники відхиленої поведінки.
81. Неформальне угруповання неповнолітніх.
82. Методики вивчення впливу групи на особистість неповнолітнього.
83. Агресивна поведінка. Види агресії.
84. Програма психолого-педагогічної корекції агресивності.
85. «Превентивна освіта», «превентивне виховання».
86. Діагностика як умова профілактики відхиленої поведінки. Етапи діагностики.
87. Методи діагностики. Програма дослідження особистості важковиховуваного учня:
88. Профілактична робота. Підходи до вибору профілактичних технологій.
89. Методи впливу на особу з відхиленнями у поведінці.
90. Компоненти профілактичної роботи.

**Тестові завдання до дисципліни
«Профілактика та корекція відхилень поведінки»**

- 1. Відхилення у поведінці - це (оберіть правильний варіант відповіді):**
  - а) медичний діагноз;
  - б) психічні захворювання, патології;
  - в) вияв хворобливої уяви;
  - г) недотримання або порушення особою норм і правил поведінки, визнаних у даному суспільстві.
- 2. Чи вірне твердження: Відхилена поведінка ніколи не має позитивного характеру, призводить тільки до негативних наслідків?**
  - а) так, відхилена поведінка - це злочинна поведінка;
  - б) так, відхилена поведінка небезпечна для суспільства;
  - в) так, відхилена поведінка порушує стабільність у суспільстві;
  - г) ні, відхилена поведінка може мати і позитивний характер.
- 3. Суть якого поняття розкриває подане визначення: «Поведінка, яка відхиляється від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожуючи благополуччю міжособистісних стосунків»:**
  - а) аморальна;
  - б) асоціальна;
  - в) маргінальна;
  - г) усі відповіді правильні.
- 4. У яких формах існує нестандартна поведінка?**
  - а) формальній і неформальній;
  - б) демократичній і авторитарній;
  - в) свідомій і несвідомій;
  - г) конструктивній та деструктивній.
- 5. Суть якого поняття розкриває подане визначення: «Система вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і виявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального й етичного контролю особистості над власною поведінкою»?**
  - а) делінквентна поведінка;
  - б) дезадаптивна поведінка;

- в) дистатильна поведінка;
- г) девіантна поведінка.

6. Соціальні норми - це (оберіть повний варіант відповіді)

- а) засновані на цінностях правила поведінки;
- б) очікування і стандарти, які регулюють дії та вчинки людей і соціальних груп;
- в) правила поведінки, які зміцнюють стабільність та єдність суспільства;
- г) усі відповіді правильні.

7. Норми виконують такі функції (укажіть рядок з повною відповіддю):)

- а) формулюючу, корелюючу, мотивуючу;
- б) дидактичну, прогностичну, емфатичну;
- в) еталонну, конформну, компенсаторну;
- г) інтегруючу, контролюючу, еталонну.

8. Що з переліченого є прикладом соціальної норми?

- а) припис: зберігай дистанцію;
- б) рекомендація: право покупця повернути несправну річ;
- в) рецепт: приймати ліки 1 раз у день;
- г) попередження: паління шкідливе для здоров'я.

9. Дитячий негативізм проявляється як...(укажіть рядок із правильною відповіддю):

- а) як дезорганізація психічних функцій і суттєві зміни у особистісній сфері;
- б) як недооцінювання власних можливостей, небажання рухатися вперед, досягати кращих результатів;
- в) як психологічна установка, спрямована на підміну явищ одного порядку на явища іншого порядку;
- г) як невмотивований та нерозумний опір дитини у результаті впливу на неї оточуючих людей: відмова від виконання необхідних вимог, здійснення дій, протилежних тим, які від неї очікуються.

10. Укажіть рядок, де правильно зазначені соціальні норми за сферою регульованих відносин:

- а) етичні, духовно-релігійні, культурні;
- б) естетичні, організаційно-професійні, корпоративні;
- в) моральні, правові, політичні;
- г) усі відповіді правильні.

11. Автор теорії про біологічний нахил людей до вчинення злочинів:

- а) К. Юнг;
- б) Г. Айзенк;
- в) Р. Мертон;
- г) Ч. Ломброзо.

12. На початку ХХ століття Зигмунд Фройд створив:

- а) першу психологічну теорію відхиленої поведінки;
- б) першу психологічну теорію алкоголізму;
- в) першу психологічну теорію суїциду;
- г) першу психологічну теорію сексуальних стосунків.

13. Важковиховувані діти - це:

- а) діти, які випереджають своїх однокласників у розумовому розвитку;
- б) діти з особливими потребами;
- в) діти, які є розумово відсталими;
- г) діти, які мають у поведінці значні відхилення від соціальних норм.

14. Визначна писемна пам'ятка часів Київської Русі, у якій знаходимо думки щодо запобігання відхилень у поведінці дитини:

- а) «Духовний регламент» Ф. Прокоповича;
- б) Літопис Самійла Величка;
- в) «Сад божественних пісень» Г. Сковорди;
- г) «Повчання» В. Мономаха.

15. Розгорнуте пояснення девіацій через поняття «аномії» уперше дав французький соціолог

- а) Л. Леві Брюль;
- б) М. Вебер;
- в) Р. Мертон;
- г) Е. Дюркгейм.

16. Згідно теорії Р. Мертона, до якого типу соціальної поведінки можна віднести наркоманію?

- а) інновація;
- б) бунт;
- в) конформізм;
- г) ретритизм.

17. Теорії відхиленої поведінки, які вважають, що відхилена поведінка людини є наслідком суперечностей між результатом засвоєння нею негативного соціального досвіду та вимогами виховання і середовища:

- а) психологічні;
- б) біологічні;
- в) соціомічні;
- г) соціологічні.

18. Основні чинники детермінації відхиленої поведінки учнів молодшого шкільного віку (укажіть рядок з НЕправильною відповіддю):

- а) зовнішні умови фізичного середовища та соціальні умови;
- б) внутрішні успадковані біологічні передумови;
- в) внутрішньоособистісні причини;
- г) расові й етнічні чинники.

19. До надцінних психологічних захоплень відносяться

- а) гемблінг, колекціонування;
- б) трудоголізм, фанатизм;
- в) параноя здоров'я;
- г) усі відповіді правильні;

20. Особистість, що виявляє протизаконну поведінку, кваліфікується як...

- а) дискоординувана;
- б) дистресна;
- в) домінантна;
- г) делінквентна.

21. Схильність стати жертвою злочину трактується як:

- а) гіперактивність;
- б) сенситивність;
- в) репресивність;
- г) віктимність.

22. Непереборне прагнення індивіда до скоєння підпалів трактується як...

- а) токсикоманія;
- б) німфоманія;
- в) дипсоманія;
- г) піроманія.

23. До якого виду відхиленої поведінки відносять бродяжництво?

- а) ауто деструктивної;
- б) кримінальної;
- в) адиктивної;
- г) асоціальної.

24. До ключових ознак основних форм прояву відхиленої поведінки відносять (оберіть повний варіант відповіді)

- а) масштаб прояву, тривалість;
- б) суб'єкти відхилення, об'єкти порушень;
- в) тип порушеної норми, характер наслідків для порушника та суспільства;
- г) усі відповіді правильні.

25. Жорстка регламентація поведінки особистості відповідно до її статі - це:

- а) сексизм;
- б) аутизм;
- в) фенотип;
- г) гендер.

26. Детермінація відхилень у поведінці - це:

- а) закономірності взаємної обумовленості певних процесів;
- б) наявність різноманітних об'єктивно існуючих форм взаємозв'язку певних явищ;
- в) фактори, що стимулюють відхилену поведінку та її поглиблюють;
- г) сукупність факторів, що викликають, провокують, підтримують відхилену поведінку.

27. Представники біологічних теорій відхиленої поведінки особистості (оберіть рядок із правильною відповіддю)

- а) З.Фрейд, К.Хорні, А.Адлер;
- б) Р.Мертон, Е.Дюркгейм, К.Сазерленд;
- в) О.Турк, С.Селлін, Г.Беккер;
- г) У.Шелдон, Ч.Ломброзо, Е.Кречмер.

28. Які групи чинників, що детермінують відхилену поведінку, можна виокремити відповідно до теоретичних підходів основних напрямів психології? (укажіть рядок з повною відповіддю)

- а) гендерні, вікові, індивідуально-психологічні, педагогічні;
- б) сімейні, соціально-психологічні, медичні, педагогічні;
- в) суспільні, юридичні, педагогічні, психологічні;
- г) соціальні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні, педагогічні.

29. Укажіть рядок, де правильно зазначені типи педагогічно неспроможних сімей

а) сім'ї, які не прищеплюють дітям навичок гігієни, не слідкують за здоров'ям дітей;

б) сім'ї з неповнолітніми батьками, неблагополучним шлюбом, зведеними дітьми;

в) кримінальні, аморальні, малозабезпечені;

г) власне педагогічно неспроможні, педагогічно пасивні, антипедагогічні.

30. Суть якого стилю виховання у сім'ї розкриває подана характеристика: Поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що веде до нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації?

а) гіпопротекція;

б) підвищена моральна відповідальність;

в) емоційне відкидання;

г) домінуюча гіперпротекція.

31. Які поведінкові та емоційні реакції дитини можуть слугувати про можливе психологічне насильство у сім'ї?

а) швидка втомлюваність, знижена спроможність концентрувати увагу, погіршена успішність у навчанні;

б) озлобленість, агресивні прояви щодо тварин, гіперактивна поведінка;

в) хронічний тривожний стан, проблеми у спілкуванні з однолітками й дорослими;

г) усі відповіді правильні.

32. Типи сімей за виховним впливом:

а) конфліктні, антисоціальні, стабільні.

б) освічені, престижні, забезпечені;

в) аморальні, нестабільні, злочинні;

г) благополучні, зовні благополучні, неблагополучні.

33. Гіпоопіка - це:

а) вид сімейного виховання, коли дитині потурають у будь-яких примхах, не надаючи особливого значення дисципліні, режиму і заборонам.

б) вид сімейного виховання, що виявляється у надмірній турботі про дитину;

в) вид сімейного виховання, у якому надають перевагу покаранням, жорстокості, фізичному насильству над дитиною;

г) вид сімейного виховання, при якому батьки мало піклуються про дитину, не приділяють їй уваги.

34. Дефекти сімейного виховання проявляються у вигляді:

- а) асоціальної поведінки членів родини;
- б) грубої авторитарності;
- в) бездоглядності дитини;
- г) усі відповіді правильні.

35. Суть якого поняття розкриває визначення: стійке відхилення від норми в поведінці, моральній свідомості, навчальній діяльності, що виявляється в нерозвиненості, неосвіченості і невихованості дитини, відставанні її розвитку від власних можливостей, обумовлені негативним впливом середовища і помилками у вихованні, частою зміною шкіл і викладачів, негативним впливом вулиці, бездоглядністю?

- а) аморальність;
- б) важковиховувність;
- в) дезадаптація;
- г) педагогічна занедбаність.

36. Важконаучуваність може супроводжуватися відхиленою поведінкою через... (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) неузгодженість шкільних програм;
- б) складність змісту навчання;
- в) аморфність виховних впливів;
- г) відсутність об'єктивного підходу до неповнолітніх.

37. Вставте правильні відповідники у пропуски тексту: Педагогічно запущена дитина є..., але не ...

- а) психічно недорозвиненою, але здатною до навчання;
- б) здатною до запам'ятовування великої кількості інформації, але не має чітких моральних орієнтирів;
- в) психологічно травмованою, але не розумово відсталою;
- г) психічно нормальною і фізично здоровою, але не володіє знаннями і вміннями, необхідними для нормальної життєдіяльності.

38. Які поведінкові відхилення характеризують шкільну дезадаптацію?

- а) дисциплінарні порушення;
- б) гіперактивна й агресивна поведінка;
- в) хуліганство, дрібні крадіжки;
- г) усі відповіді правильні

39. Психодіагностика - це:

- а) наука про методи встановлення діагнозу;
- б) система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку чи поведінки людини з допомогою спеціальних заходів психологічного впливу;
- в) психологічна науково-практична дисципліна, що розробляє якісні процедури розпізнавання психічних процесів;
- г) галузь психології, яка вивчає теорію й практику визначення психологічного діагнозу.

40. До найбільш відомих методик визначення емоційного стану особистості крізь призму кольору відносять

- а) тест візуальної ретенції;
- б) опитувальник Г.Айзенка;
- в) тест Т.Лірі;
- г) тест М.Люшера.

41. Зазначте рядок, де вказано основні принципи психодіагностики:

- а) дуалізму, пізнання, єдності;
- б) системності, солідарності, багатоаспектності;
- в) континуальності, адаптивності, пролонгованості
- г) конкретності, виявлення індивідуальності, відсутності оцінок

42. Методика «Карта спостережень» Д.Стотта використовується для ... (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) виявлення агресивних та ворожих реакцій дитини, небезпечних у комунікації з оточуючими;
- б) виявлення й оцінки симптомів порушення уваги дитини;
- в) діагностики психопатичних синдромів, за яких можуть вчинятися суїцидальні та парасуїцидальні дії;
- г) діагностики труднощів адаптації дитини в школі, аналізу характеру дезадаптації і ступеня непристосованості дітей до школи.

43. Психологічна корекція відхильної поведінки передбачає... (оберіть правильний варіант відповіді)

а) цілеспрямований процес організації і здійснення комплексу профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-психологічного розвитку й життєдіяльності індивідів, запобігання відхиленням у їхній поведінці;

б) усебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на розв'язання практичних завдань - гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню;

в) пристосування людини до життя в новому співтоваристві;

г) психологічне втручання в особистісний простір для стимулювання позитивних змін, послаблення або усунення тих форм поведінки особистості, що перешкоджають її соціальній адаптації.

44. Психологічна корекція відхильної поведінки особистості матиме стійкий ефект, коли вона буде ... (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) системною;
- б) тривалою;

- в) залучати небайдужих осіб;
- г) усі відповіді правильні.

45. У чому полягає основна мета корекційного процесу?

- а) актуалізація резервів особистісного зростання;
- б) лікування невротичних симптомів;
- в) подолання труднощів, що перешкоджають розвитку особистості;
- г) зменшення частоти прояву форм відхильної поведінки.

46. Застосування методу активного слухання у психокорекційній роботі дає такі результати (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) дитина відкривається, починає розповідати про себе, ділитися своїми проблемами;
- б) послаблюються, або зовсім зникають негативні переживання дитини;
- в) дитина сама просувається у розв'язанні своєї проблеми, бо краще усвідомлює її причини й відчуває підтримку;
- г) усі відповіді правильні.

47. Під профілактикою відхильної поведінки дітей та молоді розуміється (оберіть правильний варіант відповіді):

- а) поширення певних ідей за допомогою усних виступів і засобів масової комунікації з метою впливу на суспільну свідомість
- б) пояснення причин поведінки і дій іншої людини шляхом приписування їй певних намірів, мотивів, думок і почуттів;
- в) різностороннє обстеження людини з метою виявлення особливостей розвитку її психіки: нахилів, здібностей, характеру, особистісних якостей, відхилень від «норми»;
- г) комплекс цілеспрямованих колективних і індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю особистості з метою вироблення в неї імунітету до негативних впливів оточуючого середовища, а також попередження асоціальної спрямованості, її антигромадської поведінки і перебудови ставлення зростаючої особистості до оточуючої дійсності у процесі перевиховання.

48. Профілактику, спрямовану на створення розв'язку умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на них факторів соціального й природного середовища називають:

- а) невідкладною;
- б) третинною;
- в) вторинною;
- г) первинною.

49. Наслідком вживання наркотиків найбільш вірогідно може бути:

- а) захворювання на педикульоз, лептоспіроз;
- б) захворювання на туберкульоз, токсоплазмоз;
- в) захворювання на синдром Лаелла, Дауна;
- г) захворювання на ВІЛ/СНІД, гепатит С.

50. Чинники, які сприяють наркоманії:

- а) психологічні;
- б) біологічні;
- в) соціально-педагогічні;
- г) усі відповіді правильні.

51. СНІД передається через:

- а) поцілунок;
- б) рукостискання;
- в) користування спільним посудом;
- г) незахищені статеві стосунки.

52. Алкоголізм - це:

- а) порушення пам'яті, забування неприємних травмуючих подій;
- б) ослаблення імунної системи, яке виникає при вживанні алкоголю;
- в) ураження кори головного мозку від надмірного вживання алкоголю;
- г) захворювання, спричинене зловживанням алкоголю.

53. Специфічний розлад здібностей до навчання, неспроможність до вивчення математики - це

- а) дислалія;
- б) дислексія;
- в) дисграфія;
- г) дискалькулія.

54. Суть якого поняття розкриває подане визначення: «невротичний синдром, що трапляється переважно дівчат підліткового і юнацького віку, характерними ознаками якого є відмова від їжі»?

- а) аносмія;
- б) анестезія;
- в) атракція;
- г) анорексія.

55. Діагностичні показники нервової булімії:

- а) постійне занепокоєння їжею і потяг до їжі, навіть в умовах відчуття ситості;
- б) спроба протидіяти ожирінню різними засобами;
- в) нав'язливий страх ожиріння;
- г) усі відповіді правильні.

56. Гемблінг - це:

а) захоплення якою-небудь діяльністю у крайньому ступені вираженості з формуванням культу та повною йому підлеглистю людини та її індивідуальності;

б) захоплення оздоровчими вправами, коли всі засоби досягнення здоров'я переходять у самоціль і людина від цього отримує задоволення;

в) втеча людини від реальності у сферу діяльності і досягнень, при цьому захопленням стає робота або інша діяльність, де людина хоче досягнути великих успіхів;

г) надцінне захоплення азартними іграми, коли людина повністю присвячує себе грі, виключаючи іншу діяльність.

57. До порушень поведінки, спричинених розладами потягів належать (оберіть правильний варіант відповіді):

а) німфоманія, ехолалія, брехливість;

б) нарцисизм, нонконформізм, нанізм;

в) лунатизм, ейдетизм, еротизм;

г) kleptomанія, дромоманія, піроманія.

58. Які симптоми є характерними для депресивного синдрому?

а) пригнічений, тужливий настрій;

б) уповільнене мислення;

в) рухова, моторна загальмованість;

г) усі відповіді правильні.

59. Укажіть рядок, де правильно зазначені симптоми гіперактивності дитини:

а) балакучість; надмірна рухливість; внутрішній неспокій; порушення сну;

б) труднощі в організації навчання; непослідовність у діях і роздумах; погана концентрація уваги;

в) не може регулювати і контролювати свої дії; при виконанні завдань неоднаково веде себе, то спокійна, то імпульсивна; успішність з різних предметів часто нерівномірна, при цьому її інтелектуальний розвиток може бути високим;

г) усі відповіді правильні.

60. Д.Грінфілд серед різновидів інтернет-залежності виділяє (оберіть правильний варіант відповіді):

а) залежність від соціальних контактів;

б) залежність з метою отримання сексуального задоволення;

в) залежність від можливостей гемблінгу;

г) усі відповіді правильні.

61. Профілактика пияцтва та алкоголізму повинна спрямовуватися не лише на особу, яка вживає спиртові напої, а й на:

- а) членів трудового колективу;
- б) сусідів;
- в) друзів;
- г) членів родини.

62. Для якої стадії психологічної діагностики є характерним вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я з метою уточнення причин відхилень у поведінці й прогнозування тенденцій особистісного розвитку?

- а) правильної відповіді немає;
- б) попередня стадія;
- в) заключна стадія;
- г) стадія уточнення.

63. Укажіть рядок, де НЕправильно вказано проективну методику:

- а) «Малюнок сім'ї»; «Намалюй людину»,
- б) «Неіснуюча тварина», «Методика чорнильних плям Роршаха»;
- в) «Незакінчені речення», «Тест колірних переваг Люшера»;
- г) «Дерево Пуркінє», «Дім, дерево, будинок».

64. Напрямки профілактичної роботи:

- а) робота з сім'єю;
- б) створення позитивного освітнього середовища;
- в) превентивне навчання;
- г) усі відповіді правильні.

65. Профілактика поділяється на:

- а) усі відповіді правильні;
- б) локальну, спеціальну, випереджальну;
- в) основну, допоміжну, супроводжувальну;
- г) первинну, вторинну, третинну.

66. Які заходи потрібні у випадку, коли дитина не дотримується загальноприйнятих суспільних норм (пропускає заняття у школі, порушує дисципліну, займається бродяжництвом)?

- а) створити умови для введення її у колектив з метою самоствердження, задоволення потреб у визнанні, повазі, визначити її роль і місце в колективних справах;
- б) за допомогою однокласників допомогти у навчанні, дати цікаве для неї суспільно корисне доручення;
- в) провести бесіди з батьками у присутності дільничного інспектора у справах неповнолітніх, попередньо установити з дитиною довірливі, доброзичливі стосунки;
- г) усі відповіді правильні.

67. Укажіть рядок, де обґрунтовано зміст стимулюючої функції профілактично - корекційної роботи з учнем, який має відхилення у поведінці:

а) формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності в тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні;

б) виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки;

в) забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості в груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю;

г) активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості.

68. Укажіть рядок, де зазначено сучасні програми профілактики наркотизму:

а) інформаційні програми;

б) програми, спрямовані на тренування навиків соціальної адаптації;

в) програми реалізації особистісних ресурсів;

г) усі відповіді правильні.

69. Який вид агресивної поведінки за ступенем прояву характеризують такі ознаки: самозвинувачення, самоприниження, нанесення тілесної школи самому собі?

а) фізична

б) індивідуальна

в) просоціальна

г) аутоагресія

70. Вандалізм трактується як...

а) варіативне уживання психоактивних речовин

б) психологічний розлад, що характеризується патологічно високим потягом до їжі

в) прагнення до невинного ризику

г) одна із форм руйнівної поведінки, бездумне знищення культурних і матеріальних цінностей

71. Укажіть рядок, де зазначено інтерактивні форми профілактичної роботи

а) тайм-аут, методика негативних наслідків, демонстрація аверсивної події

б) ментальна релаксація, метод систематичної десенсибілізації, метод систематичної сенсибілізації

в) вироблення альтернативних реакцій, метод формування стратегії самоконтролю, метод корекції емоційних станів

г) соціально-педагогічний і психологічний тренінг, соціально-педагогічні й психологічні ігри, соціально-значущі проекти

72. Суть якого поняття розкриває подане визначення: діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та/або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю особи?

- а) афазія
- б) дефлексія
- в) гемблінг
- г) булінг

73. Важливою умовою покращення поведінки гіперактивного учня в класі є правильно вибране місце, яке повинно бути (укажіть правильний варіант відповіді)

- а) не має значення
- б) окремо від усіх учнів у класі
- в) подалі від учителя
- г) близьке до вчителя

74. Як саме проявляються найбільші академічні труднощі гіперактивного учня молодшого шкільного віку при виконанні письмових завдань?

- а) велика кількість механічних помилок
- б) відсутність систематичного виконання письмових вправ
- в) повільніша в 2-3 рази, ніж у інших швидкість виконання письмових завдань
- г) усі вказані варіанти відповідей правильні

75. Розшифруйте абрєвіатуру ГРДУ

- а) гіпертрофічний режим дефіциту учіння
- б) гіперактивний ритм деструктивних уявлень
- в) гіподинамічний ресурс дотримання уваги
- г) гіперактивний розлад з дефіцитом уваги

76. Гіперактивність часто супроводжується (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) афектацією, фрустрацією, порушеннями зорової уваги, низькою психічною активністю
- б) перекручуванням кольорових відчуттів, агресивністю, тривожністю, млявістю рухів
- в) важкою пристосованістю до нових обставин, малокомунікабельністю, нерішучістю, безініціативністю
- г) розладами сну, наявністю фобій, лабільністю емоцій, незрілістю емоційно-вольової сфери

77. Одна із основних рис у поведінці адиктивної особистості?

- а) прагнення до насолоди
- б) прагнення до самостійності
- в) прагнення до вдосконалення
- г) прагнення до втечі від реальності

78. Застосування методу активного слухання у психокорекційній роботі дає такі результати (оберіть правильний варіант відповіді)

- а) дитина відкривається, починає розповідати про себе, ділитися своїми проблемами;
- б) послаблюються, або зовсім зникають негативні переживання дитини;
- в) дитина сама просувається у розв'язанні своєї проблеми, бо краще усвідомлює її причини й відчуває підтримку;
- г) усі відповіді правильні.

79. Скільки етапів виділяють психологи у формуванні наркотичної залежності?

- а) дев'ять
- б) сім
- в) шість
- г) п'ять

80. Традиційні форми профілактичної роботи з учнями молодшого шкільного віку:

- а) ігри та тренінги за участю професійних психологів;
- б) уроки і бесіди на тему відхиленої поведінки;
- в) програми, що включають в себе цикл з кількох занять з профілактики відхиленої поведінки;
- г) усі відповіді правильні.

Термінологічний словник

А

Абстиненція - стан психічних і фізіологічних розладів, який виникає унаслідок раптового і цілковитого припинення вживання алкоголю, наркотиків чи токсичних речовин, до яких в організмі вироблена фізична залежність; характерні прояви: головний біль, запаморочення, спрага, нудота, фізична слабкість, поганий настрій, тривожність, підвищена навіюваність тощо.

Абулія - психологічний синдром порушення психічної регуляції дій, який характеризується послабленням волі людини, виникненням станів байдужості, в'ялості, відсутності ініціативи і спонук до діяльності; проявляється у нездатності людини чітко ставити мету, приймати рішення, долати труднощі тощо.

Авторитарний стиль виховання – холодні стосунки, високий рівень контролю. Сприяє формуванню двох типів особистості дитини: пасивного – відсутня ініціатива, розвиваються залежність і низька самооцінка; та агресивного – перетворення на тирана (подібно до батьків).

Агресивність - емоційний стан і риса характеру особистості, одна з форм реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, які викликають імпульсивність активності поведінки, афективність переживання - гнів, злість, прагнення заподіяти іншому фізичну чи моральну травму та інші подібні стани. А. може бути формою зняття внутрішньої напруги, а також одним із способів вирішення проблем, пов'язаних із збереженням індивідуальності, із захистом почуття власної гідності, самооцінки, рівня домагань, посилення контролю над суттєвим для суб'єкта оточенням, формою прояву патопсихологічних особистісних процесів; є набутою властивістю людини, продуктом її соціалізації. Причиною А. може бути невдача, конфлікт, обман, прагнення до самоствердження. В агресивному стані особистість може повністю втрачати самоконтроль. Для попередження і стримування надмірної А. важливе значення має розвиток психологічних процесів, емпатії, ідентифікації та ін., а також оволодіння конструктивними способами розв'язання конфліктних ситуацій.

Агресія - дія або система дій людини, мотивом яких є нанесення комусь або чомусь шкоди. Саме наявність мотиву є необхідним для психологічної класифікації дій людини як агресивних. Основними формами є: реактивна, ворожа, інструментальна та аутоагресія.

Агресія вербальна - вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних формул (погрози, докори, прокляття, лайка, насміхання).

Агресія опосередкована - агресія, що обхідними шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), а також агресія, яка ні на кого не спрямована (вибухи лютості, що проявляються в крику, тупотінні ногами, битті кулаками об стіл та ін.).

Агресія фізична - використання фізичної сили проти інших осіб, напад на інших.

Агресор - особа, яка чинить насильство.

Адаптаційна поведінка - поведінка людини, яка дозволяє їй найкращим чином пристосовуватися до обставин життя, що складаються на даний момент.

Адаптація – процес пристосування організму, особистості до зміни оточуючих умов життя, діяльності за допомогою фізіологічних, психічних і соціальних реакцій, спрямованих на створення передумов нормального функціонування у незвичних умовах. А. індивіда до нових умов середовища чи виду діяльності - це складний багатофакторний процес взаємодії між актуальним рівнем розвитку особистості, її можливостями і новими вимогами середовища до неї, а також результат цього процесу. А., як цілісний процес, охоплює:

- *фізіологічні зміни* (швидкість реакцій, чуттєвість рецепторів, м'язовий потенціал тощо);

- *психічний розвиток* (розвиток здібностей, мислення, пам'яті, уваги тощо);

- *пізнавальні процеси* (навчання - набуття знань, умінь, навичок, норм поведінки тощо);

- *трансформацію цінностей*;

- *активний вплив суб'єкта адаптації на себе і середовище* (усвідомлення ситуації, постановка завдань, цілеспрямована діяльність). Ці компоненти дозволяють людині найліпше пристосуватися до обставин життя, що склалися на даний момент.

Адаптація соціальна - процес пристосування особистості або групи людей до соціального середовища; узгодження самооцінок і домагань суб'єкта з його можливостями і з реальністю соціального середовища. У процесі А.с. людина засвоює моральні норми та цінності найближчого оточення, традиції і звичаї трудового колективу, неформальних груп.

Адаптивна поведінка - поведінка людини, яка спрямована на її пристосування до нових умов життєдіяльності, нових структур, цінностей, норм тощо.

Адаптованість особистості - якість особистості, ступінь її пристосування до умов життя і діяльності. А.о. свідчить про адекватну саморегуляцію особистістю власних функціональних станів, що забезпечує їй психологічне здоров'я і виконання діяльності навіть в екстремальних умовах. Може бути: *внутрішньою*, що проявляється у формі перебудови функціональних структур і систем особистості за певної трансформації та середовища її життя і діяльності (зовнішні форми поведінки і діяльності видозмінюються і приходять у відповідність до очікувань середовища з вимогами, що йдуть зовні); *зовнішньою*, коли особистість внутрішньо змістовно не перебудовується і зберігає себе, свою самостійність; *змішаною*, за якої особистість частково перебудовується і підлаштовується внутрішньо під середовище, його цінності, норми, і водночас частково адаптується інструментально, поведінково, зберігаючи і своє «Я», і свою самостійність.

Адекватність - точність і повнота пізнання реальності, відповідність людських відчуттів, уявлень, думок пізнаваному об'єкту. А. в психології - точність і повнота пізнання психічної реальності.

Адиктивна поведінка - один із різновидів девіантної поведінки, що характеризується непереборним бажанням пережити інтенсивні емоції за допомогою штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності; поведінка людини, uzалеzhненої від психотропних речовин, азартних ігор, Інтернету тощо.

Азарт - психічний стан людини, що характеризується високим рівнем емоційного збудження, прагненням до задоволення певної потреби, досягнення більш-менш важливої мети. В одних випадках у людини А. проявляється к захопленість, піднесеність, завзяття, в інших - негативний спалах емоцій, гарячковість, гра з випадком.

Аксіологія - вчення про цінності, теорія загальнозначущих принципів, що обумовлюють і визначають спрямованість людської діяльності, мотивацію людських вчинків.

Активність - енергійна діяльність; діяльна участь у чомусь.

Активність особистості - одна з найважливіших якостей особистості, яка проявляється в діяльності зі зміни навколишньої дійсності відповідно до власних потреб, поглядів, цілей, здатність до свідомої професійної та соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення навколишнього середовища і самої себе на основі засвоєння багатств матеріальної та духовної культури. Проявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні. Інтегральна характеристика А. о. – активна життєва позиція людини, яка виражається у відстоюванні своїх поглядів, єдності слова і діла. Основні сфери: суспільна і трудова діяльність, що дають найбільші можливості для творчої й ефективної праці, участі в управлінні.

Активність пізнавальна - вид психічної активності людини, що проявляється у формах мимовільної уваги, цікавості, допитливості, творчості.

Акцентуація - (термін у науковий в 1968 р. обіг ввів німецький психіатр Карл Леонгард) - особливість характеру людини, що знаходиться у межах клінічної норми, при якій окремі його риси надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова уразливість стосовно одних психогенних впливів при збереженні стійкості, адаптованості до інших. Акцентуації не є психічними розладами, але за певними своїми властивостями схожі з розладами особистості, що дозволяє робити припущення про наявність між ними зв'язку.

Акцентуація характеру - надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднання, що являють собою крайню форму норми, яка межує з патологією.

Алалія - відсутність або недорозвиненість мовлення у дітей при збереженні слуху і можливостей розумового розвитку.

Алексія - порушення процесу читання внаслідок втрати здатності впізнавати окремі літери чи розуміти написані слова; виникає при ураженнях різних відділів мозку кори лівої пікулі (у праворуких) чи нездатності до оволодіння процесом читання; залежно від ураження кори великих півкуль виокремлюють А. оптичну (не розпізнавання окремих літер, цілих слів або ігнорування частин тексту), слухову, кінестезичну моторну.

Алкоголізм (пияцтво) - захворювання, спричинене зловживанням алкоголю. За характером вживання спиртного і його дії на організм розрізняють побутове пияцтво (ситуативне, без ознак звикання), хронічний А. (постійне, з ознаками звикання), алкогольні неврози (біла гарячка, алкогольні галюцинації).

Альтруїзм - безкорисливе прагнення діяти на благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів.

Амбіція - перебільшення почуття власної гідності, надмірна захопленість людиною своїм «Я», чванливість, самозакоханість, пихатість, завищена самооцінка.

Амнезія - ослаблення або цілковита втрата пам'яті, яка виникає при локальних ураженнях кори головного мозку.

Аналіз - реальний чи мисленнєвий поділ об'єктів і явищ на складові, виокремлення в них елементів, ознак і властивостей; є необхідною умовою будь-якої (пізнавальної чи практичної) взаємодії з навколишнім світом; у психології - одна з найважливіших мисленнєвих операцій і розумових дій.

Анамнез - сукупність відомостей, одержаних при медичному обстеженні хворого шляхом його опитування (суб'єктивний) або бесід з його рідними та близькими (об'єктивний) про умови життя, попередні захворювання, особливості виникнення і перебігу хвороби, причини захворювання.

Анкетування - метод збирання соціально-психологічних даних за допомогою анкет; широко застосовують у соціології, психології, педагогіці, демографії та інших галузях науки і практики.

Аномалія - різноманітні відхилення від норми перебігу психічних процесів і функцій.

Аномія - відсутність у людини твердих життєвих принципів, цілей, норм і зразків поведінки, що призводить до зростання у неї асоціальної та саморуйнуючої поведінки.; особливий морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи моральних цінностей і вакуумом ідеалів.

Анорексія - невротичний синдром, що трапляється переважно у дівчат підліткового і юнацького віку, характерними ознаками якого є відсутність апетиту, відмова від їжі, що створює смертельну небезпеку для організму; виникнення пов'язане з поведінковими і психічними розладами.

Антипатія - почуття неприязні, відрази до когось, що виникає між людьми на ґрунті непринципових розбіжностей (зовнішній вигляд, голос, манери, звички) і принципових розходжень (політичних, світоглядних) або несприйняття морально-психологічних рис тієї чи іншої особи.

Антисоціальна поведінка - поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей.

Апатія - психічний стан людини, викликаний втомуою, тяжкими переживаннями або захворюванням і характеризується емоційною пасивністю, байдужістю, відсутністю інтересу до навколишніх подій і явищ. А. може бути результатом дії сильного стресора, фрустратора (аварії, катастрофи, втрати близької людини тощо).

Апперцепція - залежність сприймання від попереднього досвіду і запасу знань, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей.

Апломб - надмірна самовпевненість у поведінці, у ставленні до чогось або когось.

Аргумент - доказ, що наводиться для обґрунтування, підтвердження чогось.

Арт-терапія - вид психотерапії та психологічної корекції, заснований на мистецтві та творчості; уперше термін був використаний Андріаном Хілом у 1938 р.; у вузькому сенсі слова під арт-терапією мається на увазі терапія образотворчим мистецтвом з метою аналізу та позитивного впливу на психоемоційний стан людини, дослівно означає «зцілення за допомогою малюнка (живопису)».

Асертивність - здатність людини не залежати від зовнішніх впливів, оцінок, самостійно регулювати власну поведінку та нести відповідальність за її наслідки; уміння висловлювати свої думки, задовольняти свої бажання та обстоювати свої права в такий спосіб, щоб це не порушувало прав інших людей.

Аскетизм - принцип життя людини, що полягає у крайньому обмеженні потреб, самозреченні, у відмові від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального ідеалу.

Асоціальна поведінка - поведінка людини, яка ігнорує моральні норми, чим загрожує благополуччю міжособистісних стосунків. Може виявлятися у формі агресивних дій, сексуальних девіацій, uzалежнення від азартних ігор, бродяжництва тощо.

Асоціальність - сукупність рис, що свідчать про відсутність соціальної спрямованості у чийй-небудь діяльності, про байдуже ставлення до громадського життя.

Астенік - особа, яка перебуває у стані астенії; людина з підвищеною нервово-психічною чутливістю, збудливістю й водночас швидкою втомлюваністю. За конституційною типологією

Е.Кречмера, вони - худорляві, вузькоплечі, мають слабкі тонкі руки, плоску грудну клітку, худе, бліде й видовжене обличчя з різко окресленим кутастим профілем. Основні риси: швидка втомлюваність, низька самооцінка, невпевненість, хворобливе самолюбство, марнославство.

Астенія - безсилля, слабкість, яка проявляється у підвищеній втомлюваності, нервово-психічному виснаженні, порушенні сну, зниженні порогів чутливості тощо; виникає при надмірних розумових, фізичних і негативних емоційних перевантаженнях, а також через різні захворювання.

Атракція - здатність особистості притягувати до себе або відштовхувати від себе інших, викликати симпатію чи антипатію, бути соціометричним до тих, кого обирають або відштовхують.

Аутизм - розлад розвитку нервової системи, що характеризується порушенням соціальної взаємодії, вербальної й невербальної комунікації, повторюваною поведінкою.

Аутоагресія - різновид агресивної поведінки людини, активність, націлена на заподіяння собі (свідомо чи несвідомо) шкоди у фізичній і психічній сферах; проявляється в схильності до самоприниження, самобичування, іноді – в нанесенні собі фізичних пошкоджень, а в особливо тяжких випадках – у спробі суїциду; основний засіб корекції А. – психотерапія.

Аутотренінг (аутогенне тренування) – психотерапевтичний метод широкого профілю, що використовується для лікування захворювань як функціонального, так і органічного характеру; застосовується також як засіб психологічної саморегуляції станів.

Афект - надто сильний і відносно короткочасний за тривалістю емоційний стан особистості (лють, жах, відчай, екстаз), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму.

Афективні стани - глибокі емоційні переживання, безпосередньо пов'язані з активно діючими потребами та прагненнями, що мають для людини життєво важливе значення.

Афілація - потреба й актуалізація людини в установленні та збереженні на довгий час дружніх, емоційно позитивних стосунків з іншими людьми, у визнанні своєї особистості оточуючими; іноді прагнення відчувати синівські чи дочірні почуття. Тенденція А. зростає в ситуації тривожності, стресу.

Б

Бажання - прагнення, потяг до здійснення чогось, хотіння. Помірний ступінь прояву волі, між звичайним хотінням і виваженим рішенням чи вибором.

Байдужість - психічний стан людини, що характеризується притупленням або цілковитою втратою інтересу до інших людей, навколишнього світу. Причинами Б. можуть бути втома, перевтома, психічні травми, хвороби, комплекс невдоволеності тощо.

Бар'єр психологічний - інтенсивні емоційні переживання, переважно негативного плану (сором, почуття провини, страху, занепокоєння, низька самооцінка тощо), що перешкоджають ефективному виконанню певної діяльності чи дії, спілкуванню, реалізації особистісних потенцій. У соціальній поведінці Б.п. представлені бар'єрами комунікативними (бар'єри спілкування), що проявляються у відсутності емпатії, у жорсткості міжособистісних соціальних установок та ін.

Бар'єр розуміння - взаємонепорозуміння між людьми викликане тим, що одне і теж явище має для них різне особистісне значення. Розбіжність між розумінням висловлювань, прохань, наказів тощо створює у партнерів перешкоди для розвитку їх взаємодії.

Бездоглядні діти - діти, незабезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо).

Безнадійність - психічний стан людини, що характеризується втратою перспективи, невірою у майбутнє, переживанням даремності зусиль, очікування найгіршого. Б. може бути реальною, якщо людина попала у винятково несприятливі умови, і уявною, надуманою, якщо вона неусвідомлено чи усвідомлено перебільшила небезпечні наслідки обставин. Б. долається наданням людині допомоги з боку друзів, пошуком виходу з трудної особистої ситуації, ставленням до подій, що відбулися, формуванням стресостійкості.

Безпорадність - морально-психологічна риса окремих людей, що характеризується їх нездатністю або невмінням керувати своєю свідомістю і поведінкою, а це призводить до неможливості досягти успіхів у діяльності.

Безпринципність - характеристика людини, що проявляється у відсутності чітких принципів, твердих переконань.

Безпритульні діти - діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання.

Безсилля - негативний стан людини, що характеризується неможливістю, нездатністю або невмінням виконати певну роботу, задовольнити певну власну потребу.

Безхарактерність - риса особистості, що проявляється в аморфності, у відсутності «власної лінії поведінки», тобто в слабкій вираженості характеру, у відсутності цілісності та стабільності в поведінці, вчинках, діяльності, схильності до впливів інших людей.

Бесіда - розмова з кимось; доповідь, повідомлення на яку-небудь тему з наступним обміном думками; співбесіда; один з методів соціально-психологічного дослідження, що застосовується з метою вивчення психологічних особливостей людини (переконань, прагнень, інтересів і умов їх формування тощо), передбачає отримання інформації про особистість на основі вербальної комунікації з нею, членами колективу й оточуючими її людьми.

Види бесіди: 1) виховна – захід, який за змістом і способами впливу на свідомість, почуття і волю дитини є подібним до попереджувальної бесіди та проводиться у неофіційній обстановці; 2) ознайомлювальна – захід, від змісту і результатів якого залежить перебіг подальшої профілактичної роботи; 3) попереджувальна – захід, який проводиться або за наявності фактів антигромадської поведінки дитини, узяті на профілактичний облік, або без будь-яких зовнішніх приводів, у порядку індивідуальної профілактики та має на меті здійснення контролю за поведінкою дитини, а також використовується для інформаційного забезпечення індивідуальної профілактики злочинної поведінки.

Біоритми - певна періодичність в активності фізіологічних і психічних процесів залежно від часу; є передумовою нормальної життєдіяльності людини.

Бісексуалізм - одночасна наявність у індивіда статевих ознак обох статей.

Біхевіоризм - напрям у психології ХХ ст., який заперечував провідну роль свідомості у регуляції людської діяльності й вважав основним предметом вивчення психології поведінку людини протягом її життя.

Брехливість - індивідуально-психологічна характеристика особистості, що проявляється у свідомому викривленні справжнього стану речей, прагненні створити хибне враження про факти і події.

Бродяжництво - соціальне явище, тривале блукання особи, котра не має постійного житла чи залишила його.

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Види булінгу: фізичний (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); психологічний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, глузування, маніпуляції, шантаж); економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); кібербулінг (приниження за допомогою Інтернету, мобільних телефонів та інших електронних пристроїв).

Булімія - психосоматичний синдром, що характеризується неконтрольованим і швидким поглинанням великої кількості їжі; у психіатрії цей патологічний стан називають нервовою булімією.

В

Валідність - основний показник якості психодіагностичного вимірювання в психологічних дослідженнях, що віддзеркалює ступінь відповідності даних вимірювання об'єкту виміру.

Вандалізм - одна з форм деструктивної (руйнівної) поведінки людини, що виражається в умисному і безглуздому знищенні культурних і матеріальних цінностей. В основі мотивів вандалізму лежать деструктивні потяги до руйнації та знищення

Ввічливість - дотримування правил етикету, уважності та люб'язності до оточуючих людей.

Великодушність - чеснота, зовнішніми проявами якої є відсутність злопам'ятності, поблажливість, готовність безкорисливо поступитися своїми інтересами в ім'я більшої мети. В. дозволяє боротися проти заздрості і скнарості.

Взаємодія - прямий чи опосередкований вплив суб'єктів один на одного, який характеризується виникненням зв'язків і їх взаємозумовленістю.

Взаєморозуміння - стосунки між соціальними об'єктами (людьми, групами, організаціями, партіями, країнами), використання учасниками спілкування однакових засобів кодування і декодування інформації (мови, жестів, позначень, формул та ін.). В. є необхідною умовою при плануванні та організації сторонами спільної діяльності, укладенні угод тощо. Основою для виникнення В. між сторонами є подібність вихідних позицій, яка може виявлятися у спільності поглядів, інтересів, цілей. У результаті В. виникають взаємні симпатії, довірливість у міжособистісних стосунках, психологічна сумісність.

Визнання - загальна позитивна оцінка когось у суспільстві.; висока оцінка іншими результатів діяльності особистості, що приносить їй задоволення і живить почуття власної поваги.

Витримка - вміння володіти собою за будь-яких обставин.

Виховання - складний і багатогранний процес формування особистості, створення оптимальних умов для її фізичного, психічного та соціального розвитку; планомірний і цілеспрямований вплив на відомість і поведінку дитини з метою формування в неї моральних понять і установок, принципів, ціннісних орієнтацій і навичок практичної поведінки, які створюють умови для її розвитку і готують до майбутньої громадської і трудової діяльності.

Виховна система - сукупність цілей, завдань, змісту, форм і методів, поєднаних з метою розвитку особистості, групи, колективу.

Відповідальність - покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; серйозність, важливість справи, моменту тощо. У розумінні В. як якості особистості виділяють такі компоненти: чітке знання особистістю своїх конкретних обов'язків, значущих для неї і суспільства; прийняття цих обов'язків, позитивне переживання особистістю свого ставлення до них, прагнення до їх виконання; реалізація взятих обов'язків у конкретних діях, поведінці, вчинках; здатність особистості контролювати свої дії, поведінку, встановлювати відхилення від програми, що реалізується, від заданої та вносити відповідні корективи в план діяльності чи поведінки.

Відповідальність неповнолітніх - передбачена законодавством правова відповідальність осіб, які не досягли вісімнадцяти років.

Відчай - психічний стан розпачу, безперспективності, зневіри людини у своїх можливостях, втрата позитивних надій щодо сучасного і майбутнього.

Відчуття - здатність відчувати, сприймати явища навколишнього світу; процес відображення мозком людини властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на органи чуття. В. бувають зорові, слухові, дотикові, нюхові, органічні (спрага, голод), рухові тощо.

Вік - часові характеристики розвитку індивіда в онтогенезі, а також на окремих стадіях (періодах) його життя. Розрізняють хронологічний В., який означає тривалість існування людини з моменту її народження, і психологічний, який є якісно особливим етапом, якому властиві певні зміни, що визначають своєрідність структури особистості на конкретній стадії розвитку. Кожному В. притаманні свої сильні та слабкі характеристики. Знання вікових особливостей дозволяє краще регулювати життєдіяльність підростаючої людини, створювати оптимальні умови для розкриття її особливостей, обирати найбільш дієві засоби педагогічного впливу і взаємодії вікової групи. У житті людини за біологічними ознаками прийнято виділяти такі вікові періоди: немовлячий (від народження до 1 року), раннє дитинство (від 1 до 3), дошкільний (від 3 до 6), молодший шкільний (від 6 до 10), підлітковий (від 10 до 15), юнацький (від 15 до 19), молодість (від 19 до 25), зрілість (від 25 до 55 / 60 років), літній (від 55/60 до 75), старість (від 75 до 90) і довгожителі (90 і більше). Кожен В. у людському житті має певні нормативи, за допомогою яких можна оцінити адекватність розвитку індивіда, вони стосуються психофізичного, інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку. Перехід до наступного етапу відбувається у формі криз вікового розвитку.

Віктимність - соціально - психологічна сукупність рис людини, що зумовлює високу ймовірність стати об'єктом злочинного посягання; до вчинення протиправного діяння можна спровокувати: словами, інтонацією, жестами, діями, манерами поведінки тощо.

Вміння - використання знань і навичок для вибору і здійснення прийомів дії відповідно до мети.

Внутрішній соціальний контроль - здійснюваний людиною самоконтроль, що спрямований на узгодження власної поведінки з соціальними нормами.

Внутрішня увага - зосередження на уявленнях пам'яті, емоціях, почуттях, думках, умовах і способах розв'язання завдання тощо.

Воля - свідоме і мотивоване керування особистістю власною активністю для подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів у досягненні мети; проявляється у вольовому зусиллі, у тому, щоб спрямувати свою активність у визначений напрямок чи загальмувати цю активність, коли цього вимагають обставини, мета. В. виконує в життєдіяльності людини низку функцій: свідома мобілізація психологічних і фізичних можливостей на подолання труднощів і перешкод при виконанні цілеспрямованих дій і вчинків; стабілізація поведінки людини, що проявляється у досягненні важливих цілей, але яких важко досягти; організація активності особистості.

Вольова поведінка - поведінка людини, яка свідомо нею контролюється; є цілеспрямованою, пов'язаною з прийняттям відповідальних рішень; співвідноситься з боротьбою мотивів, що самі по собі не в змозі цілеспрямовано її породити; передбачає прикладання внутрішніх зусиль для її здійснення, подолання перешкод, що виникають на шляху досягнення мети. Відсутність цих ознак свідчить, що людина безвольна. В.п. переважає там, де дії людини мають для неї особливе значення або коли на шляху до мети виникають перешкоди, які важко подолати.

Вольове зусилля - стан емоційного напруження, який мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо) і створює допоміжні мотиви для дії.

Впевненість (упевненість) - усвідомлення своєї сили, своїх можливостей; тверде переконання в чомусь, щодо чогось, віра в когось, щось.

Впевненість у собі - стійке переживання людиною своїх можливостей за умови, що самооцінка при виконанні певної діяльності відповідає її реальним можливостям; наше сприйняття себе, своїх можливостей і рівня професіоналізму. Виражається у позитивній оцінці власних навичок, здібностей і сил для досягнення значущих цілей.

Впертість (упертість) - необґрунтований, нічим не виправданий вияв волі, коли людина наполягає на своєму недоцільному бажанні, незважаючи на обставини; така поведінка зумовлена наявністю стійкого мотиву самоутвердження.

Впертість дитяча - ознака неслухняності, яка проявляється поведінці дітей.

Вплив - процесі і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її поглядів, переконань, намірів, установок, уявлень, оцінок, інтересів тощо в процесі взаємодії з нею; В. поділяють на два види: спрямований (реалізується за допомогою механізмів переконання і навіювання) та не спрямований (наслідування і зараження); В. може бути прямим, коли суб'єкт прямо і відкрито виявляє об'єкту свої домагання та вимоги, і опосередкованим - безпосередньо спрямований не на об'єкт, а на навколишнє середовище. Критерієм корисності В. є соціальна цінність, що реалізується в ньому.

Враження - емоційно забарвлені чуттєві образи, які виникають у людини при відображенні певних подій, явищ тощо; сила і яскравість в. залежать від багатьох чинників: ерудиції людини, її інтересів, емоційності, функціонального стану організму та ін..

Вразливість (уразливість) - здатність людини мати уявлення, різні за яскравістю, зв'язком із зовнішнім світом і ступенем вираженості в них емоційних переживань.

Врівноваженість (урівноваженість) - уміння людини володіти проявом своїх почуттів, рівність у поведінці.

Вуайєризм - статеве збочення, яке виявляється у заміщенні статевого життя таємним підгляданням за статевим актом або статевими органами.

Вуличне угруповання - коло спілкування, у якому дитина намагається компенсувати відсутність повноцінних дитячо-батьківських стосунків.

Вундеркінд (обдарована дитина) - дитина, яка визнана освітньою системою вищою в рівні інтелектуального розвитку від інших дітей свого віку; як правило, вундеркінди виявляють свої здібності вже в ранньому віці. Ці здібності відносяться до всіх інтелектуальних сфер діяльності: математики, фізики, музики, енциклопедичним знанням і так далі. Уже в ранньому віці вони можуть вступити в інститут, закінчити його і захистити дисертацію, тоді як їх однолітки ще навчаються в школі; обдаровані діти з музичними здібностями пишуть опери; зі здібностями до шахів стають чемпіонами.

До числа чудо-дітей відносять також тих, хто має паранормальні, зокрема екстрасенсорні здібності, хто здатний «бачити» внутрішні органи людини, прогнозувати події, «читати» чужі думки тощо. Багато вундеркіндів з віком втрачають свої чудесні можливості через притаманні деяким з них негативні риси –

надмірну амбіційність, хворобливе самолюбство, гордовитість, заздрість, образливість, вередливість тощо. У деякого з них внаслідок цього можуть виникнути наркотичні прояви, алкоголізм, девіантна поведінка, суїцидальні тенденції і реальний суїцид. Спеціалісти стверджують, що серед надто обдарованих дітей випадків суїцидів вдвічі-втричі більше, ніж серед звичайних дітей. Тому чудо-діти потребують спеціальної психологічної підтримки. В умовах адекватного ставлення до них і надання кваліфікованої допомоги у розв'язанні їх особистісних проблем вундеркінди розвивають свою обдарованість і переводять її у талант та геніальність, що реалізуються у видатних суспільно та особистісно значущих досягненнях; типовий приклад вундеркінда - Моцарт.

Вчинок (учинок) - окрема дія когось-небудь, те, що здійснене, учинене кимсь; соціально оцінюваний акт поведінки, породжений усвідомлюваними мотивами, у якому формується і виявляється особистість людини.

Г

Гаджет-адикція – пристрасть володіти конкретним мобільним приладом або пристроєм, що має вихід в Інтернет (стілниковим телефоном, смартфоном, комунікатором, міні-комп'ютером чи КПК) і залежність від його використання.

Гармонійний розвиток - внутрішня і зовнішня узгодженість, цілісність і сумісність змісту й форми. Г. р. характеризує результативність освіти й виховання людини в поєднанні її духовного і фізичного стану, у звертанні уваги на її розумовий та емоційно-почуттєвий світ, на єдність слова і діла.

Гемблінг (ігроманія) - поведінкова залежність, патологічна пристрасть до азартних ігор.

Гендер - соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок; змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Геніальність - найвищий рівень розвитку творчих можливостей особистості, що виявляється в створенні якісно нових, унікальних

продуктів матеріальної або духовної культури, які мають високу суспільну цінність; геніям властива надзвичайна творча активність, бережливе ставлення до культурних надбань минулого і водночас рішуче подолання застарілих поглядів і традицій.

Гештальт - основне поняття гештальтпсихології, що виступає як одиниця аналізу свідомості і психіки, яка позначає цілісні, такі, що не зводяться до суми своїх частин, утворення свідомості (уявний рух, інсайт, сприйняття мелодії); своєрідний феномен незавершеної дії. Найбільш вагома властивість - прагнення до завершення; коли людина задоволена тим, як закінчилася будь-яка з історій її взаємодії з довкіллям і людьми, тоді гештальт закривається.

Гештальтпсихологія - напрям у західноєвропейській психології, що виник у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Її вважає первинними й основними елементами психіки цілісні образи – гештальти. Висунула програму вивчення психіки з погляду цілісних структур, яка ґрунтується на ідеї, що внутрішня, системна організація цілого визначає властивості та функції його частин; основну увагу приділяє вивченню сприймання та мислення.

Гештальттерапія - напрям психотерапії, один із підходів до здійснення психологічної корекції особистості; практичний метод гештальтпсихології і напрям психотерапії, основні ідеї та методи якого розробив Фредерік Перлз, а також Лаура Перлз і Пол Гудман. Гештальттерапію визначають як допомогу людині в пошуку справжньої життєвості, здатності насолоджуватись життям нині, «тут-і-тепер», не відкладаючи радість і щастя на невизначене «коли-небудь потім». Бути здоровим і щасливим, задоволеним собою, упевненим у своїх силах, любити друзів і близьких, не висловлювати їм претензій, а собі не докоряти вічними сумнівами, стати відповідальним і зрілим, залишаючись веселим і спонтанним, - основні цілі гештальттерапії.

Гіперактивність дитяча - відхилення від вікових норм в онтогенетичному розвитку дитини, характерними симптомами якого є надмірна, навіть недоречна активність, значна неухважність, імпульсивність у поведінці та інтелектуальній діяльності, труднощі у взаєминах з іншими, низька самооцінка.

Гіперкінези - мимовільні раптові рухи м'язів обличчя іноді кінцівок, всього тіла, що є симптомами невротичних розладів.

Гіперпротекція - хибний тип виховання, який виявляється в надмірному опікуванні дитини, позбавленні її самостійності, концентрації життя батьків лише навколо дитини.

Гіпертрофія - надмірне збільшення об'єму певного органа або частини тіла; у психології термін використовується для позначення надмірного розвитку певних психічних особливостей людини.

Гнів - психічний стан людини, фізіологічним механізмом якого є домінування процесів збудження в корі головного мозку, викликаних певними негативними подразниками. У психічному плані Г. виявляється під час негативних емоційних станів, супроводжується послабленням вольового і розумового контролю над свідомістю і поведінкою.

Гнучкість мислення - властивість продуктивного мислення, що виявляється в перебудові наявних способів виконання завдання, у зміні способу, що перестає бути ефективним, на оптимальний.

Гомосексуалізм - сексуальний потяг індивіда до осіб однакової з ним статі і статевий зв'язок між ними; види: чоловічий, жіночий.

Гра - активність індивіда, скерована на умовне моделювання тієї або іншої розгорненої діяльності; один зі способів фізичного, розумового та морального виховання дітей. Гра рольова (сюжетно-рольова) - метод формування свідомості та досвіду дитини шляхом моделювання (відтворення) певних суспільних відносин. Зміст Г. рольової реалізується дитиною у взятій на себе ролі згідно з певними правилами поведінки, що регулюють її виконання. Усяка Г. рольова - це школа довільної поведінки діяльності, властивої поведінці та діяльності дорослих.

Графіті – форма вандалізму, означає будь-який недозволений напис чи знак, зроблений у будь-який спосіб на об'єктах громадської чи приватної власності.

Групова ідентифікація - ототожнення себе з узагальненим образом члена якої-небудь соціальної групи або спільноти за рахунок якого відбувається ухвалення, часто некритичне, її цілей і цінностей.

Групова оцінка особистості - соціально-психологічний метод, що ґрунтується на оцінці різноманітних особистісних якостей і поведінки конкретних людей, яка здійснюється особами, достатньо близько з ними знайомими (експертами); переважно використовується при атестації та підборі керівних кадрів. Процедура Г.о.о. охоплює: вибір осіб, яких оцінюють згідно з поставленими завданням; вибір експертів; розробку переліку особистісних і ділових якостей, що оцінюються; складання словника до переліку відібраних якостей, у якому вони чітко й однозначно трактуються; розробку шкали для оцінки якостей; чітке

оформлення опитувального листа, що пропонується експертам; апробацію розробленої методики, перевірку її надійності; опитування респондентів; кількісну та графічну обробку даних; інтерпретацію оцінок, складання спеціальних характеристик піддослідних; ознайомлення піддослідних із їх оцінками; висновки та рекомендації за результатами оцінки.

Гуманізація - упровадження у взаємодію людей принципів гуманізму, формування і розвиток у стосунках між людьми гуманістичних почуттів.

Гуманізм - прояв суспільної свідомості, що виявляється у ставленні до людини як найвищої суспільної цінності, у визнанні її як особистості, що має право на свободу, щастя і всебічний розвиток своїх здібностей; почуття любові до людей і окремої особи, глибока повага до людської гідності, позитивне сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини, визнання її прав і свобод, бажання співчувати та допомагати іншому, намагання робити добро й піклуватися про благо людей є основними засадами гуманізму.

Д

Девіантна поведінка - система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечить загальноприйнятим соціальним нормам права, культури й моралі.

Девіантність - характеристика поведінки, яка не співпадає з соціальними нормами і цінностями, що прийняті у суспільстві.

Деградація - прогресуючий спад рівня інтелектуального і психічного розвитку людини; причини - психічні захворювання, тяжкі форми алкоголізму, наркоманія та ін..

Дезадаптація шкільна - утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи, які проявляються у вигляді порушень навчальної діяльності, поведінки, конфліктних ідо син з однокласниками і дорослими, підвищення рівня тривожності, порушень особистісного розвитку.

Дезадаптивна поведінка - небажання або невміння дотримуватися норм соціального середовища, що призводить до порушення прав інших людей.

Делікатність - риса характеру людини, як ґрунтується на глибокому розумінні психіки іншої людини і виявляється в бережливому ставленні до неї.

Делінквент - неповнолітній із соціальними відхиленнями у поведінці, який здійснює вчинки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами.

Делінкветна поведінка - поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною.

Деморалізація - морально - психологічний компонент дезорганізації, що проявляється у людей у втраті моральних критеріїв, які є основою дій і вчинків, падінні дисципліни і морально-психічного стану.

Депресія - психічний стан людини, який виникає на фоні негативних емоційних переживань, зумовлених загальним або психічним захворюванням чи реакцією організму на важкі життєві ситуації (смерть близької людини, сильне розчарування у комусь або чомусь, втрата життєвої перспективи тощо).

Депривація - психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою упродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності.

Деструктивність - руйнування, порушення нормальної структури чогось; негативне ставлення людини, спрямоване зовні, на зовнішні об'єкти, або всередину, на самого себе і відповідну цьому ставленню поведінку.

Детермінація - категорія, що означає визначений характер буття явищ. Відповідає на запитання: чому виникає річ (явище), чим воно породжується, чим визначається його існування, чому воно змінюється і зникає, у що воно перетворюється.

Дефекти сімейного виховання – помилки, яких допускаються батьки в процесі взаємодії та виховного впливу на дитину, що можуть призвести до відхилень у психічному розвитку дитини і вплинути на стан її здоров'я.

Дисграфія - розлад письма, який виявляється у пропусках, заміні та перестановці окремих літер і складів, а також у злитті написання окремих слів; спостерігається при недостатньо розвиненому фонематичному слухові, дефектах у вимові, що перешкоджають оволодінню правильними звуковим складом слова.

Дислалія - неправильна вимова звуків, зумовлена певними дефектами будови мовленнєвого апарату (язика, м'якого піднебіння, зубів), туговухістю або порушенням мовленнєвих функцій нервової системи.

Дислексія - особливість розвитку дитини, яка проявляється у значних труднощах при оволодінні читанням, письмом і розумінням прочитаного на фоні нормальних, а іноді навіть підвищених показників розумового розвитку; характерна для молодших школярів.

Диссоціальна поведінка - поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності й розвитку особистості. Основними формами само руйнівної поведінки є : суїцидальна, хімічна залежність, нехімічні адикції, фанатична залежність, аутична поведінка, віктимна поведінка, діяльність, що пов'язана з ризиком для життя, залежність від їжі.

Дистрес - стрес, який негативно впливає на організм і може повністю розладнати поведінку та діяльність людини. Хронічне переживання Д. викликає серйозні дисфункціональні та патологічні порушення в організмі.

Дитяча порнографія – це будь-яке (незалежно від форми) демонстрування дітей, що беруть участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами.

Дитяча проституція (експлуатація дитини в проституції) – це використання дитини в наданні сексуальних послуг з метою отримання оплати чи іншої винагороди у будь-якій формі. Така проституція порушує основоположні права дитини на життя, свободу, статеву недоторканість тощо.

Дисциплінованість - дотримання усталеного порядку, витримка, придушення невчасних спонукань.

Діагностика - галузь знань, що вивчає теорію і методи організації процесів постановки діагнозу, а також принципи побудови засобів діагностування. Психодіагностика - галузь психології, яка розробляє теорію, принципи та інструменти оцінки і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості. Педагогічна діагностика - підрозділ педагогіки, що вивчає принципи і методи розпізнавання та встановлення ознак, що характеризують нормальний або з відхилом від норм перебіг педагогічного процесу; іноді розглядається як вид психологічної діагностики.

Діагностика психічного розвитку - різностороннє обстеження людини з метою виявлення індивідуальних особливостей розвитку її психіки: нахилів, здібностей, характеру, мотивації, особистісних якостей, акцентуацій, відхилень від «норми» та ін.; передбачає

збирання необхідної психодіагностичної інформації, постанову діагнозу і створення відповідних рекомендацій для практичної роботи з об'єктом.

Діалог - двосторонній обмін інформацією; розмова, спілкування між двома особами. Кожен учасник діалогу може поставати або в ролі мовця, або в ролі слухача. Основні ознаки Д.: цілеспрямованість, двосторонність, єдність породження й сприймання мовлення, емоційність; передбачає водночас вираження власних думок та сприйняття думок опонента.

Діти обдаровані - діти, які виявляють загальну або спеціальну обдарованість, що простежується в їх особливій здатності до успішного виконання певних видів діяльності.

Діти вулиці:

безпритульні діти - діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з утратою батьків, соціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та діти, яких вигнали з дому батьки;

бездоглядні діти - діти, які мають певне місце проживання, але - вимушені перебували на вулиці внаслідок матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

діти-втікачі із виховних установ - діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках;

діти-втікачі із зовні благополучних сімей - діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленням у психічному та особистісному розвитку;

діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці - позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, схильні до марнування часу.

Діти, позбавлені батьківського піклування - діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням батьківських прав, відібранням від батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісти зниклими або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм

виконувати свої батьківські обов'язки; а також викинуті діти, діти, батьки яких невідомі; діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти.

Діти соціально незахищених категорій:

сироти - діти, в яких померли батьки, мати померла, дані про батька у свідоцтві про народження дитини були записані за вказівкою матері;

діти, позбавлені батьківського піклування - такі, що залишилися без батьківського піклування, тому що батьки були позбавлені батьківських прав; дитину відібрали в батьків за рішенням суду; батьки визнані судом безвісти відсутніми; батьки визнані судом померлими; батьки визнані недієздатними; батьки перебувають у місцях позбавлення волі; батьки перебувають під вартою на час слідства; батьки у розшуку; тривала хвороба батьків перешкоджає виконанню батьківських обов'язків; батьки невідомі;

діти-напівсироти - діти, в яких помер один із батьків;— дитина матері-одиначки — дитина, яку виховує тільки мати, тому що: дані про батька у свідоцтві про народження дитини були написані за вказівкою матері; батько дитини помер (або батько дитини визнаний судом безвісти відсутнім, померлим, недієздатним, у розшуку), до того ж призначити дитині пенсію через утрату годувальника неможливо, бо він не мав достатнього трудового стажу. Самотні матері знаходяться на державному обліку та отримують допомогу матері-одиначки на дитину;

діти з багатодітних сімей - діти із сімей, де виховуються троє та більше дітей (зокрема, таких, які під опікою або піклуванням);

діти, постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС - діти, в яких обоє або один з батьків мають статус постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, що підтверджено посвідкою;

діти з інвалідністю - статус дитини з інвалідністю надає медична установа, що підтверджується посвідкою;

діти з малозабезпечених сімей - діти, сім'ї яких стоять на державному обліку та отримують допомогу.

Дія - робота, діяльність, здійснення чого-небудь; сукупність вчинків кого-небудь.

Діяльність - внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомленою метою і спонукається потребами, які в конкретній ситуації виражаються в мотивах; робота, заняття активність; праця, дії людей у якій-небудь галузі; функціонування живого організму, установи тощо.

Доброзичливість - позитивне, емоційне ставлення людини до інших людей, груп або соціальних явищ, яке виявляється у внутрішній прихильності, привітності, схильності до спілкування, прояві уваги, готовності до співробітництва; надання допомоги.

Доброта - чуйне, дружнє ставлення до іншої особи; ґрунтується на доброзичливості, привітності у взаєминах. Суть доброти визначається як прагнення людини до досконалості через учинки, спрямовані на благо людини та її право бути щасливою. Визначальними ознаками доброти є чуйність, лагідність, делікатність, довірливість, милосердя і благодійність.

Доброчесність - постійна спрямованість волі на те, що з погляду моралі є добро; Д. є моральним благом і етичною цінністю.

Довільна увага - стан зосередженості свідомості на зовнішніх об'єктах і внутрішніх станах, що досягається свідомим вольовим зусиллям, спрямовується і регулюється особистістю.

Довіра - морально-психологічна категорія, якою характеризується ставлення індивіда до іншої особи, її дій; ґрунтується на переконаності, що ця особа діє правильно, що їй притаманні сумлінність і чесність.

Домагання - прагнення особистості досягнути певного статусу, мети, результату діяльності.

Допитливість - риса характеру особистості, що проявляється у прагненні до широти та глибини знань про навколишній світ і саму себе.

Доручення - справа, доручена кому-небудь; завдання; метод, який дозволяє вчителю перевірити якості характеру особистості учня.

Досвід - сукупність знань, умінь, що здобуваються у процесі життя, на практиці; мудрість, практика, школа життя.

Дотепність - витонченість думки і здібність оформляти її у вигляді влучних, гострих або смішних висловів; виразність і точність у передаванні суті чого-небудь.

Дромоманія - прагнення до нових вражень, потреба в надходженні постійно мінливої інформації, схильність до бродяжництва, яку розглядають не як розлад психіки, а як соціальне явище.

Дружба - стосунки, відносини, в основі яких лежить взаємна прихильність, довір'я, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів і т. ін.

Духовний - зв'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом; зв'язаний зі спільністю ідей, поглядів, прагнень; нематеріальний, не тілесний.

Е

Его - за теорією психоаналізу, та частина людської особистості, яка усвідомлюється як власне «Я» і знаходиться в контакті з навколишнім світом за допомогою сприйняття; «его» здійснює планування, оцінки, запам'ятовування та іншими шляхами реагує на вплив фізичного й соціального оточення.

Егоїзм - морально-психологічна риса особи; полягає в надмірній зосередженості на своєму «Я», замкненості у вузькому світі своєї індивідуальності.

Егоцентризм - зосередженість особистості на власних цілях, прагненнях та переживаннях і неспроможність унаслідок цього сприймати іншу людину як відмінну від себе особистість.

Ейфорія - психологічний стан піднесеного настрою, що не виправданий реальністю, об'єктивними причинами. Е. називають також стан некритичного вдоволення (безпричинна радість, безтурботність, надмірна веселість).

Екзальтація - стан надмірної захопленості, що характеризується високою збудженістю.

Ексібіціонізм - вид статевого збочення, за якого сексуального задоволення досягають демонструванням оголених геніталій особам протилежної статі; частіше трапляється серед чоловіків.

Експеримент - метод наукового пізнання, що полягає в цілеспрямованому вивченні будь-якого явища дійсності в контрольованих і керованих умовах; метод психологічного дослідження, специфіка якого полягає в тому, що в ньому продумано створюється штучна ситуація, у якій досліджувана властивість проявляється найбільше, тож її можна точніше і легше оцінити. Існують такі види експериментів: природний, лабораторний.

Екстраверсія - характеристика особистості, яка проявляється у спрямованості відчуттів, переживань, інтересів до зовнішнього світу. Типовий екстраверт більше схильний до спілкування з людьми, комунікабельний, має багато друзів, не любить самотності, прагне до яскравих вражень, діє під враженням моменту, імпульсивний, дотепний у розмові, любить зміни, безтурботливий, оптимістичний. Екстраверт віддає перевагу діяльності, схильний до агресивності, буває нестриманим.

Емоції - психічні стани людини, у яких реалізується безпосереднє ситуативне переживання (задоволення, радість, страх) особистістю значимості діючих на неї явищ і ситуацій. В Е. проявляється позитивне ставлення особистості до певних об'єктів, сфер діяльності, до самого себе, інших людей.

Емоційна депривація (дефіцит емоцій) - довгочасна відсутність ласки, турботи, людської теплоти, розуміння.

Емоційна збудливість - властивість особистості або тимчасовий психічний стан, що проявляються в легкій появі чітко виражених у відповідь на емоціогенні чинники. Е. з. пов'язана з якимись активними вольовими актами.

Емоційна напруженість - стан людини, що викликається конфліктними умовами, підвищеною ймовірністю виникнення аварійних ситуацій, несподіваним або довготривалим напруженням інших видів і визначає тимчасове зниження стійкості психічних процесів і професійної працездатності.

Емоційність – схильність людини до переживання та яскравого вираження емоцій; збудженість.

Емоційний інтелект - група ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій і емоцій оточуючих. Люди з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції та почуття інших людей, можуть ефективно керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їхня поведінка більш адаптивна і вони легше досягають своїх цілей у взаємодії з оточуючими. До *основних складових емоційного інтелекту відносить*: самоусвідомлення, як уміння розуміти власний емоційний стан; емпатію як афективну форму ідентифікації; комунікабельність як здатність знаходити компроміс.

Емоційно-вольова стійкість - здатність психіки людини зберігати високу функціональну активність і працездатність в умовах впливу стресорів, фрустраторів як у результаті адаптації до них, так і в результаті високого рівня розвитку емоційно-вольової саморегуляції.

Емоційно-вольова сфера - система психічно стійких властивостей людини, які характеризують зміст, якість і динаміку емоцій, почуттів і волю людини.

Емоція – психічний стан, який виражає суб'єктивне ставлення людини до навколишнього світу, людей, подій чи самої себе; переживання людиною свого ставлення до дійсності, стан збудження чи хвилювання, що проявляється через сильні почуття і, зазвичай, імпульси щодо певної форми поведінки. Наприклад, захоплення, радість, печаль, гнів та ін. Зовнішньо Е. виявляється в міміці, жестах, інтонації, змісті сказаного тощо; посідає вагоме місце в публічному мовленні.

Емпатія – емоційний аспект розуміння іншої людини, здатність відгукнутися на її проблеми, уміння проникнути в переживання іншої людини, переживати разом з нею, співчувати їй.

Енергійність - риса характеру особистості, що ґрунтується на психофізіологічних можливостях організму і виявляється у здатності до великих витрат м'язової та нервової енергії, в активності та працьовитості.

Ентузіазм - психічний стан великого піднесення, душевного пориву.

Еротизм - підвищений статевий потяг до осіб протилежної статі; виникає у період статевого дозрівання організму; патологічні прояви Е. зустрічаються при різних психічних захворюваннях: олігофренії, маніакальних станах та ін..

Ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від дійсності; людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.).

Ехолалія - порушення мовленнєвої діяльності, яке проявляється у неконтрольованому, автоматичному повторенні чужих слів.

Є

Єднання - вищий рівень згуртованості окремих людей, малих і великих соціальних груп навколо спільної важливої мети, що виявляється в духовному зближенні людей, спільному прагненні і пориві здолати перешкоди на шляху до цілі.

Єхидність - морально-психологічна риса особистості, яка виявляється в недобррозичливому ставленні до інших людей, в'їдливості тощо.

Ж

Жebraкування - систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом. Жebraкування є однією з найпоширеніших форм експлуатації дітей.

Життєва позиція - спосіб самореалізації особистості у суспільстві; психологічні, моральні і вольові координати особистості в системі міжособистісних стосунків, суспільних відносин. Життєва програма особистості - цілісна картина накресленого нею життєвого шляху, ідеальний образ основних цілей та результатів життєдіяльності. Програма фіксує фундаментальні життєві цілі суб'єкта і може бути зорієнтована на перспективу без точного визначення термінів її виконання. Конкретизується в життєвих планах. Ж. п. о., забезпечуючи послідовність і впорядкованість

системи цілей та планів на різних стадіях життєвого шляху, виражає активний творчий компонент у ставленні особистості до свого майбутнього.

Життєве кредо - стисло визначений зміст життя особистості, коротко сформульований принцип її життя.

Життєве самовизначення - специфічна форма суб'єктно-об'єктної **Життєвий вибір** - ухвалення і практична реалізація рішення щодо важливих проблем власного життя.

Життєдіяльність особистості - організація процесу життя на основі соціальних форм і способів діяльності, спілкування, поведінки, що склалася історично; відтворення особою свого життя залученням його у соціальні процеси. Дане поняття охоплює у часі весь план життя особистості: її становлення, розвиток, зміни; відтворення особою свого життя, залученням його у соціальні процеси.

Жорстокість - морально-психологічна риса особистості, що є протилежною душевності, доброті, людяності; жорстока людина надто сувора, безжалісна, безсердечна, не співчуває іншим, а, навпаки, свідомо принижує їхню гідність, завдає болю.

З

Завдання - предмет виконання, те, що треба зробити для досягнення цілей.

Задатки - вроджені анатоμο-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, які складають природну основу розвитку здібностей; деякі вроджені анатоμο-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, аналізаторів, які зумовлюють природні індивідуальні відмінності між людьми. З. є передумовою розвитку, формування здібностей.

Задача - усвідомлена проблемна ситуація, в якій чітко визначено дані й умови, необхідні для її розв'язування за допомогою знань і нагромадженого досвіду. У психології поняття З. тлумачать як мету діяльності, яка задана в певних умовах і вимагає для розв'язання адекватних засобів, або як синонім поняття «задача».

Задоволення - позитивно забарвлена емоція, що супроводжує задоволення однієї або кількох потреб.

Заздрість - негативний психічний стан, викликаний благополуччям чи успіхами іншої людини.

Залежна поведінка - поведінка, що характеризується наявністю у людини психологічної й/або фізичної залежності від психоактивних речовин або від певного виду занять, що набуває характеру неконтрольованого потягу до них й порушує нормальне функціонування особистості.

Занедбаність педагогічна - різні відхилення від установлених норм поведінки чи відставання у навчанні, викликані недоліками педагогічного впливу; причинами є прорахунки у сімейному вихованні, незадовільні побутові умови, байдуже ставлення батьків до дітей, недоліки в організації навчально-виховного процесу в школі та ін. У педагогічно занедбаних дітей спостерігається затримка розумового розвитку, відсутність інтересу до навчання, відставання з окремих навчальних дисциплін, невихованість у ставленні до вчителів, прояви грубості у відносинах з ровесниками, різні асоціальні вчинки тощо.

Заохочення - спонукання когось до якоїсь дії певними засобами (похвала, нагорода, переконання, приклад тощо).

Заповзятість - сукупність ділових і моральних рис особистості, що характеризують її здатність знаходити оптимальні нестандартні рішення, доводити їх до кінця, допускаючи при цьому обґрунтований ризик. Якості заповзятості особистості виражають її уміння подолати складні ситуації шляхом нових, інноваційних способів активізації своєї діяльності, господарської ощадливості в рамках законності, моральних і соціальних цінностей, поєднання своїх інтересів, колективу і суспільства в цілому.

Зараження - психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу. Під час психічного зараження передається емоційний стан від однієї особи до іншої на несвідомому рівні.

Затримка психічного розвитку - результат сповільненого темпу розвитку психіки дитини, зумовленого діями фізіологічних, соматичних або соціальних факторів.

Захоплення - стан особистості, який характеризується високим інтересом до певного виду діяльності (гри, навчання, праці, спорту), що має для людини високу мотивацію. Зовнішньо З. виявляється у заглибленості людини в діяльність протягом тривалого часу, значній траті фізичних, інтелектуальних і нервових зусиль, одержанні великого задоволення від виконуваної діяльності. Об'єктом З. може бути інша людина. За таких умов воно

виявляється у прихильності до цієї особи і є основою міцних дружніх стосунків.

Збочення статеві - хворобливі порушення, спрямованості статевого потягу чи способів його задоволення; поділяють на дві групи: 1. - за спрямованістю сексуального потягу - педофілія (потяг до дітей), геронтофілія (потяг до старих людей), некрофілія (потяг до трупів), зоофілія (потяг до тварин), пігмаліонофілія (потяг до статуї), інцестофілія (потяг до близьких родичів), фетишизм (потяг до неживих предметів); 2. - за характером дій, що приносять задоволення і зумовлюють оргазм: садизм (завдання іншому болі, страждання, приниження), мазохізм (отримання задоволення, відчуючи приниження, насильство, біль, муки), ексгібіціонізм (демонстрація статевих органів особам протилежної або своєї статі поза ситуаціями статевих контактів), трансвестизм (перевдягання в одяг протилежної статі), вуайєризим (підглядання за сексуальним актом, актом дефекації, сечовипускання з метою одержання сексуального задоволення), фроттаж(тертя об осіб протилежної статі у тісноті) та ін..

Збудження - стан нервового піднесення, неспокою, хвилювання, підвищеної активності, пожвавлення.

Звичка - схильність людини до відносно усталених, стандартних способів дій; закріплений у житті людини спосіб дії і поведінки, здійснення якого у певних ситуаціях набирає сили потреби. З. властиве сильне внутрішнє спонукання, схильність до певної дії, вчинку. Розрізняють З. добрі і погані, корисні та шкідливі. Позитивні, корисні З. сприяють духовному зростанню особи. Негативні, шкідливі З. потрібно викорінювати у процесі виховання та перевиховання людини. З. належить до автоматизованих компонентів поведінки і виробляється внаслідок багаторазового повторення певних способів діяння.

Згода - позитивна відповідь, дозвіл на що-небудь; взаємна домовленість; порозуміння, компроміс; спільність поглядів, думок тощо; однаковість; взаємна дружба, мирні стосунки.

Здібності - психологічні особливості людини, від яких залежить успішність отримання знань, умінь, навичок, але які до наявності цих знань, умінь і навичок не зводяться. З. проявляються лише в діяльності, яка не може здійснюватися без наявності цих здібностей. З. виявляється не в знаннях, уміннях і навичках як таких, а в динаміці їх отримання (наскільки швидко, глибоко, легко і міцно здійснюється процес оволодіння знаннями та вміннями, важливими для даної діяльності); сукупність індивідуально-психологічних

особливостей людини, які є умовою успішного виконання певної діяльності. Виділяють загальні З., які проявляються в усіх видах діяльності (загальні розумові здібності, пам'ять, увага тощо), і спеціальні, що відповідають обмеженому колу вимог конкретної діяльності (музичний слух - для музиканта, технічне мислення - для інженера тощо).

Здоров'я - природний стан організму, що характеризується нормальним узгодженим перебігом усіх процесів і діяльністю всіх функцій, які забезпечують йому необхідну активність у взаємодії з довкіллям.

Зібраність - здатність підтримувати свою психіку в стані готовності до виконання будь-яких завдань.

Злочин - протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (згвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних пошкоджень тощо).

Знання - перевірений на практиці результат пізнання навколишньої дійсності, правильне її відображення в мисленні людини. Критеріями оцінки якості знань є такі категорії: системність, науковість, узагальненість, усвідомленість, згуртованість, фундаментальність; гнучкість, мобільність, оперативність; дієвість, спрямованість на практичне використання; повнота, обсяг, точність, міцність.

Зона найближчого розвитку - за Л.Виготським, поняття, що характеризує можливості і перспективи розвитку дитини в умовах навчання.

Зосередженість - властивість свідомості, без якої неможливе цілеспрямоване пізнання об'єктивної дійсності, свідома людська діяльність і повноцінне спілкування.

I

Ідеал - взірць досконалості, образ бажаного і уявлюваного майбутнього, приклад, взятий особистістю за зразок поведінки.

Ідентифікація - у соціальній психології, уподібнення себе іншому.

Ієрархія - розташування частин чи елементів цілого у порядку від нижчого до вищого; принцип управління в централізованих структурах.

Ілюзія - викривлене, хибне сприймання дійсності; за модальністю І. поділяють на зорові, слухові, тактильні, рухливі.

Імпульс - раптовий порив чи спонукання до здійснення чогось, поштовх до дії.

Імпульсивність - риса характеру людини, проявляється в її схильності до швидкоплинних, непродуманих дій під впливом першого імпульсу.

Індивід - біологічний організм, носій загальних спадкових якостей біологічного виду людина; представник людського роду – homo sapiens.

Індивідуалізм - риса людини, яка виражається в абсолютизації позицій, інтересів окремого індивіда та в протиставленні їх інтересам суспільства, групі людей, колективу. У морально-психологічному плані індивідуалізм близький до егоїзму.

Індивідуальна психологія - наукова школа А.Адлера, основою якої є розуміння кожної людини як інтегрованої цілості, не відокремленої від соціального середовища, активної свідомої істоти, яка сама себе визначає у житті через сенс життя, свободу вибору і прагнення до самореалізації.

Індивідуальність - поняття, що експериментальній психології трактується як унікальний набір більш-менш стандартних психологічних якостей, властивих окремій людині; неповторне співвідношення особистих рис та особливостей людини (характер, темперамент, здібності, особливості протікання психічних процесів, сукупність почуттів тощо), що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей; особлива і не подібна на інших людина в повноті її фізичних та духовних якостей.

Індиферентність - психологічний стан людини, що характеризується байдужим, нейтральним ставленням до когось або чогось, відсутністю інтересу і потягу до чогось, бездіяльністю.

Інертність - властивість людини, що проявляється у пасивності, млявості, уповільненості.

Інноватика - наука про оновлення освіти, теорії інноваційних процесів, учення про створення, сприйняття, оцінку, засвоєння та застосування педагогічних інновацій в їх органічному поєднанні.

Інсайт - проникливість, проникнення в суть, розуміння, осяяння, раптова здогадка, прозріння; багатозначний термін з галузі психології, що описує складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в несподіваному, частковому інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми та «раптовому» знаходженні її вирішення; відкриття такого рішення багатьма авторами розглядається як центральний момент творчого процесу. Інше

означення - інтелектуальне явище, суть якого полягає у раптовому розумінні знаходження виходу з проблеми. Термін був уведений німецьким психологом і лінгвістом-теоретиком Карлом Бюлером; термін також відомий, як прозріння.

Інстинкт - вроджена схильність живих організмів до певної складної автоматичної поведінки.

Інтелект - здатність до здійснення процесу пізнання та ефективного вирішення проблем, зокрема, при оволодінні новим колом життєвих задач; сукупність загальних розумових здібностей: здатність орієнтуватися в навколишньому середовищі, адекватно його відображати, перетворювати, мислити, навчатися, пізнавати світ і переймати соціальний досвід; спроможність виконувати завдання, приймати рішення, розумно діяти, передбачати.

Інтереси - сконцентрованість діяльності людини на тому предметі, який здатний задовольнити ту чи іншу її потребу; вибіркова спрямованість людини на певний об'єкт чи діяльність, викликана позитивним, зацікавленим ставленням, емоційною привабливістю.

Інтроверт - людина, звернена усередину себе, цікавиться в першу чергу своїм внутрішнім світом.

Інтуїція - специфічна здатність особистості осягати істину безпосереднього логічного обґрунтування, доказу: своєрідний тип мислення, при якому окремі ланки процесу мислення проходять несвідомо, а гранично ясно усвідомлюється лише підсумок думки істини. І. буває достатньо для досягнення істини, але, щоб переконати в її істинності інших людей, необхідні докази.

Інфантилізм - затримка в розвитку організму, що характеризується поєднанням ознак фізичного і психічного недорозвинення; І. дитини проявляється у затримці росту, збереженні дитячих пропорцій тіла, недорозвиненості статевих органів, відсутності або недорозвиненості вторинних статевих ознак; психічний розвиток відстає від вікової норми.

Інцест - сексуальні стосунки з кровними родичами.

Істерія - вид неврозу, який проявляється у патологічному стані психіки людини, пов'язаному з надмірною схильністю до навіювання і самонавіювання та слабкістю свідомого контролю за поведінкою; характеризується демонстративністю поведінки; типові прояви: театральність, манірність поведінки, зовнішнє демонстрування глибоких переживань.

К

Капризи дитячі - специфічні особливості дитячої поведінки, які проявляються у протидії вимогам, вказівкам і порадам дорослих та неслухняності; психологічною основою є вікова слабкість нервової системи, яка не здатна справлятися з бурхливим емоційним збудженням, що виникає під час конфлікту з дорослими; супроводжуються криком, плачем, падінням на підлогу та іншими афективними реакціями; причини: неправильна організація взаємовідносин між дитиною і дорослим, суперечливі або непосильні вимоги з боку дорослих, ігнорування вимог дитини, відсутність належної уваги і любові до неї, надмірна опіка батьків, реакція дитини на емоційну травму; випадкові, епізодичні К.д. виникають під час захворювання або унаслідок перевтоми, перезбудження тощо.

Катарсис - сильне емоційне потрясіння, яке викликане не реальними подіями життя, а їх символічним відображенням, наприклад, у витворі мистецтва; термін уведений в психологію і психоаналіз з античної трагедії.

Кіберкомунікативна залежність – спілкування в чатах, блогах, участь у телеконференціях, що може призвести до заміни реальної взаємодії віртуальною.

Кіберсексуальна залежність – непереборний потяг до обговорення сексуальних тем на еротичних чатах «для дорослих», відвідування порнографічних сайтів і заняття кіберсексом.

Кіберхуліганство – інформаційні атаки через Інтернет (кібербулінг, кібергрумінг, гриферство тощо).

Кінесика - сукупність різноманітних рухів тіла (міміка, жести), які використовуються людиною у процесі спілкування з іншими людьми (за винятком рухів мовного апарату); наука, предметом вивчення якої є засоби спілкування.

Клептоманія - патологічне прагнення до крадіжки без корисливої мети, яке виникає імпульсивно.

Когнітивна психотерапія - сукупність психотерапевтичних методів, що ґрунтуються на уявленні про примат свідомого, раціонального аспекту психіки у розв'язанні психологічних проблем, зокрема особистих та емоційних.

Колектив – вищий рівень розвитку і функціонування соціальної групи; організована форма об'єднання людей на основі цілеспрямованої діяльності; відмінність К. від інших видів груп полягає у наявності в ньому особливих взаємин, які не спостерігаються інших групах: колективістичної ідентифікації,

колективістичного самовизначення, ціннісно-орієнтаційної єдності, покладання відповідальності та ін.; вирізняють К. трудові, навчальні, дитячі, військові, спортивні, колективи громадських організацій.

Компетентність - інтелектуально й особистісно зумовлена соціально-професійна життєдіяльність людини, що ґрунтується на знаннях.

Комплекс неповноцінності - психопатологічний синдром, що характеризується стійким переконанням особистості у власній неповноцінності.

Комунікбельність – риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товариськість.

Комунікація – процес обміну інформацією між двома або більше особами.

Консенсус - згода, спосіб врегулювання конфліктів, орієнтований на спільне узгоджене рішення проблеми.

Контроль - перевірка виконання чого-небудь, облік, спостереження, нагляд за чим-небудь, ким-небудь.

Конфлікт - протиборотство сторін взаємодії, що мають протилежно спрямовані мотиви, цілі та інтереси.

Конфліктна ситуація - складна ситуація, що складається з об'єкта та учасників конфлікту різної спрямованості, і в якій один або декілька опонентів, наближаючись до своєї мети, віддаляють інших від своїх цілей, ускладнюють або роблять просто неможливим їх досягнення.

Конформізм - соціально-психологічна позиція особистості, що виявляється у свідомому прийнятті індивідом поглядів, цінностей та норм поведінки певної соціальної групи під тиском зовнішніх умов та обставин всупереч власним переконанням; поведінка людини, яка характеризується зовнішньою відповідністю цілям колективу при внутрішній розбіжності з ними; пристосовництво, пасивне сприйняття існуючого порядку, домінуючих думок тощо; відсутність власних позицій, безпринципне і некритичне наслідування будь-якому взірцю, що володіє найбільшою силою тиску, безумовне схилення перед авторитетами.

Конфронтація - протиборотство, протиставлення різних думок, інтересів, цілей.

Концентрація уваги - рівень зосередженості людини на певному об'єкті та внутрішньому стані.

Копінг - здатність людини справитися зі стресовою ситуацією, оволодіти нею.

Корекція - активна робота практичного психолога чи інших спеціалістів, спрямована на подолання чи послаблення вад психічного або фізичного розвитку дітей та порушень психічних функцій у дорослих.

Корекція девіантної поведінки - соціально-педагогічний і психологічний комплекс взаємопов'язаних, взаємообумовлених операцій й процедур, спрямованих на регуляцію мотивації, ціннісних орієнтацій, настанов і поведінки особистості, а через неї - на систему різних внутрішніх спонук, що регулюють і корегують особистісні якості, визначають ставлення до соціальних дій та вчинків.

Креативні здібності - особистісні якості, що дозволяють людині по-новому поглянути на відомі предмети, явища, побачити в них нові закономірності, зв'язки, відтворити нове бачення, придумати дещо нове, раніше не відоме.

Креативність - рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, які проявляються у мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності і становлять відносно стійку характеристику особистості; здатність до створення нового, оригінального.

Кризи вікові - сукупність перехідних етапів від одного вікового періоду до іншого; виникають на межі зміни стабільних вікових періодів: криза новонародженого (до 1-2 місяців), криза одного року, криза 3-х років, криза 7-ми років, підліткова криза (11-12 років), юнацька криза, криза дорослої людини та ін..

Критичність мислення – здатність людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факту, виявляти цінне та помилкове в них.

Культура - сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; рівень розвитку суспільства у певну епоху; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини.

Культура мовлення – упорядкована сукупність нормативних, мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови й мету спілкування; дотримання мовних норм в усному та писемному мовленні, а також майстерне вживання мовних засобів залежно від мети й обставин спілкування; одна зі складових риторичної культури і загалом культури людини. Найважливіші *ознаки культури мовлення*: правильність, багатство, виразність, точність, ясність, доречність, логічність, варіативність, естетичність і послідовність мовлення.

Л

Лабільність - здатність до швидких змін; (лабільний) - нестійкий, рухливий.

Легковажність - риса характеру людини, яка виявляються у спрощеному, а часто і безвідповідальному ставленні до виконання своїх обов'язків, дорученої справи, своїх висловлювань, дій, вчинків; переважно є наслідком неправильного виховання у сім'ї, де опіка була домінуючою.

Легкодухість - риса характеру особистості, яка виявляється у боязні труднощів, пасуванні при зустрічі з ними.

Лесбійство - жіночий гомосексуалізм; сексуальний потяг жінки до особи своєї статі.

Лідерство – соціально-психологічний феномен внутрігрупового розвитку, який характеризує відносини домінування і підпорядкування в групі. Основні підходи до його тлумачення: різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху донизу, а також те, що її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб; управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана із прийняттям рішень, керівна посада, «становище в суспільстві, що характеризується здатністю особи, яка це становище посідає, скеровувати й організовувати колективну поведінку деяких або всіх його членів»; вплив на інших людей.

Лінощі - риса характеру особистості, яка проявляється у байдужому чи негативному ставленні до праці, відсутності потреби працювати і звички до фізичного і розумового напруження; Л. - не вроджена звичка, а результат неправильного виховання.

Ломброзо Чезаре (1836-1909)- італійський психіатр і криміналіст, родоначальник антропологічної школи кримінології, яка вказує на спадковість кримінальності - як хтось «народжений злочинцем», може бути розпізнаний за фізичними вадами, спадковою стигмою:

великі щелепи; виступ щелепи уперед; низьке чоло; високі вилиці, сплющений або повернутий вгору ніс; клаповухість; соколоподібний ніс або м'ясисті губи, бігаючи очі; рідка борода; лисина; довгі руки; нечутливість до болю.

Любов - почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; кохання; почуття глибокої сердечної прив'язаності до когось або чогось; відданість, пошана, шаноба.

Людина - біосоціальна істота, наділена свідомістю, вищими психічними функціями (абстрактно-логічне мислення, логічна пам'ять і т. ін.), здатністю пізнавати навколишній світ і активно змінювати, перетворювати його.

Людяність - риса характеру особистості, що означає діяльне співпереживання відносно істот свого та інших видів. Теоретичною основою практики Л. є гуманізм – світоглядна установка, що визначає відношення до будь-якої людини як до унікальної особистості, яка має право на творчу самореалізацію та полегшення страждань, пов'язаних із колізіями людської природи. Л. виявляється у гуманному ставленні та повазі до людей, вболіванні за їхнє здоров'я і добробут, щирому прагненні допомогти у скрутних ситуаціях.

М

Маніпулювання - вид психологічного впливу, спрямованого на неявне спонукання інших (іншого) до виконання визначених маніпулятором дій.

Маскулінність - комплекс характерних особливостей, що традиційно приписують чоловікам, наприклад, сила, жорстокість та ін..

Медитація - метод психічної саморегуляції за допомогою розумових дій, що спрямовані на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості, занурення у себе.

Меланхолік - особа, яка має меланхолійний тип темпераменту, що характеризується низькою психічною активністю, швидкою втомлюваністю, млявістю рухів, стриманістю мовлення; має підвищену емоційну чутливість, глибокі й сильні емоційні переживання з переважанням негативних емоцій при їх слабкому зовнішньому вираженні, тривожний і невпевнений у собі. Важко пристосовується до нових обставин і людей, мало комунікабельний; повільно і неохоче освоює новий вид діяльності, швидко втомлюється, а тому має низьку продуктивність праці. Для М. характерний високий рівень розвитку пасивно-оборонного рефлексу, тому він буває надмірно сором'язливим, замкненим, боязким і нерішучим. У спокійному і звичному для нього оточенні почуває себе більш упевнено, виявляється непоганим працівником при виконанні добре знайомої та освоєної діяльності.

Метод - спосіб досягнення мети чи розв'язання конкретного завдання. У психології його використовують в якості специфічного

інструментарію для вивчення різних психічних явищ. Залежно від об'єкта дослідження (зовнішні предмети чи сам дослідник) розрізняють *об'єктивні* (об'єктивне спостереження, експеримент, анкетування, тести, вивчення продуктів діяльності та ін.) і *суб'єктивні* (самоспостереження, самооцінка тощо) методи дослідження. Головними вимогами до М. як засобу наукового пізнання є його об'єктивність, придатність до вивчення даного психічного явища (валідність) і надійність.

Методика - сукупність технічних прийомів, за допомогою яких здійснюється конкретне втілення методу, спрямованого на дослідження певного явища бо уточнення чи верифікацію (доказ того, що вірогідний факт або твердження є істинним) знань про досліджуваний об'єкт.

Метод превентивної роботи - способи загального і спеціального впливу на особистість. Загальні застосовуються для розвитку моральної вихованості. Спеціальні складаються з кількох підсистем: методи інформації, методи організації практичної діяльності (ведення здорового способу життя), стимулювання позитивної та запобігання негативній поведінці.

Мимовільна увага - зосередження свідомості людини на об'єкті, зумовлене його особливостями як подразника.

Мислення - процес опосередкованого й узагальненого пізнання людиною предметів і явищ навколишньої дійсності у їх істотних властивостях, зв'язках, відношеннях.

Міміка – рухи м'язів обличчя, одна із форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних – радість, сум, гнів тощо); посідає значне місце в процесі комунікації як додатковий засіб вираження та сприйняття емоційного стану людей, оскільки вона невіддільна від усього складу думок, дій, почуттів людини і є органічним виявом внутрішнього життя.

Мобінг - деструктивне явище; цькування учасника трудових відносин; систематичне цькування учителя.

Модальність - характеристика якісних відмітностей різних за видом відчуттів.

Моделювання в психології - побудова моделей здійснення тих або інших психологічних процесів з метою формальної перевірки їх дієвості.

Монофобія - психічний стан, за якого людина боїться залишатися на самоті.

Мораль – система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм людської свідомості; переносно - повчальний висновок з якоїсь події; повчання, напучення.

Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини.

Мотивація – свідомі чи несвідомі психічні фактори, що спонукають до здійснення певних дій; наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями, вчинками, явищами. Мотивами можуть бути потреби, інтереси, захоплення, емоції, установки, ідеали та ін. *Мотиваційні фактори* – фактори, які спонукають людину до високопродуктивної праці та викликають задоволення від роботи.

Музикотерапія - використання музики для лікування хворих з розладами нервової системи.

Н

Навичка - схильність чи потреба діяти, вести себе певним чином; звичка; уміння, набуте вправами, досвідом; навик; формування Н. проходить IV етапи: сприймання зразка виконання дії; формування нервової моделі дії; первісне виконання дії; багаторазове вправляння у виконанні дії, внаслідок якого відбувається її часткова автоматизація.

Навіювання (сугестія) - спрямований вплив на свідомість і поведінку людини або групи людей з метою створення у неї певного психічного стану або спонукання до певних дій. За допомогою Н. можна викликати різні уявлення, відчуття, емоційні стани, зміни сомато-вегетативних функцій.

Навчання - організована, двостороння діяльність, спрямована на максимальне засвоєння й усвідомлення навчального матеріалу і подальшого застосування отриманих знань, умінь і навичок на практиці; цілеспрямований процес передачі та засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини.

Навчальна діяльність - специфічний вид людської діяльності з метою засвоєння знань, умінь і навичок, розвитку психіки та особистості.

Нав'язливий веб-серфінг – блукання у Всесвітній мережі; інформаційний пошук у віддалених базах даних (читання інформації на форумах, блогах, перегляд інформації в різних форматах тощо).

Надцінні психологічні захоплення - підвищений інтерес до чого-небудь із формуванням пристрасного емоційного ставлення; ознаки: глибока і тривала зосередженість на об'єкті захоплення; упереджене, емоційно насичене відношення до об'єкту захоплення; втрата відчуття контролю за часом, що витрачається на захоплення; ігнорування будь-якої іншої діяльності; види: трудоголізм, фанатизм (релігійний, спортивний, музичний), «параноя здоров'я», азартні ігри, Інтернет-залежність, харчова залежність та ін..

Наполегливість – вольова риса, що полягає у здатності тривало, не знижуючи активності, домагатись поставленої мети, незважаючи на труднощі та перешкоди.

Наркоманія - захворювання, яке виражається фізичною або психологічною залежністю від наркотичних речовин.

Наркотик - природна або синтетична речовина болезаспокійливої і снодійної дії (кокаїн, морфій, опій, героїн тощо), зловживання яким призводить до наркоманії.

Наркотики - речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе - на розвиток певних відчуттів, особливих станів наркотичного сп'яніння та зміну свідомості.

Наркотичний засіб - рослини, сировини і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировини і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітету з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я. Для визначення поняття застосовуються три взаємопов'язані критерії:

медичний критерій - лікарський препарат, який впливає на центральну нервову систему та викликає стимулюючу, депресуючу або галюциногенну дію;

соціальний критерій - немедичне, тобто без необхідності, застосування наркотику, який завдає шкоди як самій людині, так і суспільству в цілому;

правовий (юридичний) критерій - при наявності медичного і соціального критерію, цей засіб включається в список наркотиків і визначається наркотиком.

Насильство - будь-які форми примусу щодо індивіда чи групи; один з крайніх способів вирішення конфлікту.

Наслідування – особлива форма поведінки, яка полягає у відтворенні дій, рухів, вчинків, рис характеру, манери творчості інших осіб. Н. може бути як несвідомим, мимовільним, так і свідомим, цілеспрямованим.

Насолода - психічний стан, який виникає у людини при повному задоволенні сильного бажання або важливої для неї потреби.

Настрій – загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу.

Натхнення – особливий стан людини, який характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів; є однією з головних передумов процесу творчості.

Нахил - стійка вибіркова спрямованість людини на оволодіння певною діяльністю.

Невербальна комунікація – комунікація за допомогою немовних засобів (жести, міміка, паузи, манери, зовнішність та ін.).

Неврози - функціональні нервово-психічні розлади, які виникають і розвиваються внаслідок тривалого впливу різних (біологічних і соціально-психологічних) психотравмуючих факторів, емоційного або розумового перевантаження.

Невротизм - стан особистості, який характеризується підвищеною емоційною нестійкістю, тривожністю, низькою самоповагою і вегетативним неврозами.

Негативізм - невмотивований опір суб'єкта здійснюваним на нього чужим впливам; виявляється у діях, які навмисно є протилежними до вимог і сподівань інших людей.

Негативізм дитячий - демонстративний протест дитини проти незадовільного ставлення до неї з боку ровесників і дорослих; проявляється у протидії втручанню в її справи, упертості, грубощях та відмові виконувати вимоги старших.

Неконгруентність - невідповідність досвіду людини її уявленням про себе; проявляється у тривожності, легкій образливості, нецілісності особистості тощо.

Неконгруентність у вихованні - невідповідність слів батьків їхній інтонації та міміці, часто трапляється у випадку прихованого емоційного відторгнення дитини.

Ненависть - стійке негативне почуття людини, антитеза любові; характеризується відчуттям гніву, ворожістю, огидою, бажанням заподіяти комусь біль чи шкоду.

Неприязнь - неприязне, недружелюбне, вороже ставлення; неприхильність до когось.

Неформальна група – спонтанно утворене об'єднання людей, які вступають у взаємодію, щоб досягти певних цілей; створюється та існує поза рамками офіційно визнаних організацій. Цілі, структура та діяльність Н. г. визначаються на основі особистих інтересів її учасників.

Нігілізм – психологічний феномен, що відображає деструктивний умонастрій, відзначається запереченням традицій, знеціненням цінностей, неприйняттям існуючого способу життя і світопорядку в цілому.

Новатор - той, хто вносить і здійснює нові, прогресивні ідеї, принципи в певній галузі діяльності.

Новаторство - усе нове, прогресивне, що запроваджується в певній галузі людської діяльності; нове у творчій діяльності людей.

Нововведення – процес утілення та поширення нових видів продуктів, послуг, виробничих процесів, ідей, методів роботи, усього нового щодо організації або її середовища.

Нонконформізм - стійке, наполегливе прагнення людини будь-що заперечувати думку більшості і, незважаючи на аргументи, діяти в протилежному напрямі.

Норма - сукупність ознак, які характеризують певний стан здоров'я людини; звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан і т. ін.; зразок, правило поведінки людей у суспільстві; види норми: статистичні, фізіологічні, індивідуальні.

О

Обдарованість - рівень розвитку загальних здібностей, що визначає діапазон інтелектуальних можливостей людини і забезпечує досягнення значних успіхів у виконанні різних видів діяльності; види обдарованості: художня, творча, соціальна, інтелектуальна та академічна, рухова, духовна, практична.

Об'єктивність – неупередженість наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по собі, у його різноманітних проявах і розвитку. Об'єктивне – це дійсність, яка існує поза й незалежно від свідомості суб'єкта.

Обурення - сильне невдоволення, роздратування.

Ознака - властивість предметів чи явищ, яка використовується для їх опису, розпізнавання чи позначення.

Олігофренія - стійка недорозвиненість складних форм психічної, насамперед інтелектуальної діяльності, зумовлена недостатнім розвитком центральної нервової системи.

Онтогенез - процес індивідуального розвитку організму від зародження до кінця його життя; в О. людини виділяють такі *основні етапи*: пренатальний (до народження), постнатальний (немовлячий, ранній, переддошкільний, дошкільний, молодший, середній і старший шкільний вік), зрілий вік і старість.

Опитування – метод дослідження, при використанні якого людина відповідає на низку питань, що їй задаються. Види опитувань: усне (бесіда, інтерв'ю), письмове (анкетування).

Опитувальники - психодіагностичні методики, у яких завдання для досліджуваних сформульовано у вигляді запитань або певних тверджень.

Опір змінам – поведінка, спрямована на збереження існуючого порядку речей, правил, норм, звичаїв, що виявляється у відкладанні змін на потім за принципом «почнемо нове життя з понеділка», «поживемо – побачимо» і т. д.

Оптимізм – світосприймання, пройняте життєрадісністю, бадьорістю, вірою у ліпше майбутнє. О. протистоїть песимізму.

Особа - окрема людина, індивід.

Особистісний саморозвиток - свідома, цілеспрямована і самокерована активність особистості, мета якої полягає в само зміні у позитивному напрямі, що забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення.

Особистість – 1. психологічна, соціальна, моральна і духовна характеристика людини в єдності загального та індивідуального, які проявляються у зовнішній та внутрішній активності, спрямованій на пізнання, оволодіння і перетворення світу і самої себе, що має суттєве значення для неї та оточення; 2. індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності.

Охорона дитинства - система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, усебічне виховання і розвиток дитини та захист її прав.

П

Пам'ять - пізнавальний психічний процес сприймання, запам'ятовування, збереження, відтворення та забування індивідом свого досвіду.

Паніка - несвідомий, нестримний страх, викликаний дійсною чи уявною небезпекою.

Пантоміміка - вид виразних рухів людини, за допомогою яких психічний стан, переживання, ставлення до подій передається через поставу, позу, міміку і жести.

Пароксизм - гостра форма переживання якої-небудь емоції (наприклад, люті, жаху, відчаю).

Пасивність – бездіяльність, байдужість, стан духовної інертності, млявості.

Патологія - наука, що вивчає хворобливі процеси в організмі людини і тварин; відхилення від норм життєдіяльності організму.

Педагогічний етикет – манера, сукупність правил і моделей поведінки вчителя в типових ситуаціях та обставинах, засвідчення її доречності та допустимості.

Первинна профілактика – здійснення комплексу заходів, що мають інформаційно-роз'яснювальний, просвітницький характер, спрямованих на підвищення обізнаності з певних питань, формування цінності здоров'я та відповідних якостей особистості, а також навичок, що допоможуть їй відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Первинна профілактика КСЕД – це сукупність заходів, спрямованих на інформування про наявність проблеми, попередження розвитку чинників ризику виникнення сексуального насильства щодо дітей; формування в суспільстві ненасильницького світогляду, спрямованого на дотримання законослухняної позиції; неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницької поведінки в сім'ї.

Переживання - своєрідний психофізіологічний стан, у якому виявляється зацікавлене ставлення людини до когось, чогось, до об'єкта свого П.; є універсальною психічною здатністю психічно здорової людини, супроводжує всі види діяльності людини, а також процеси її спілкування.

Переконання - усвідомлювані мотиви, які спонукають людину діяти відповідно до своїх поглядів і принципів; у педагогіці – метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в нього позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно-корисної діяльності або подолання негативної поведінки.

Переляк - рефлекторна реакція на можливу небезпеку; психічний стан людини ситуації раптової, неочікуваної небезпеки.

Песимізм - світосприйняття, пройняте зневірою в майбутньому, настроєм безнадії. Виникає внаслідок тривалого переживання безперспективності подальшого розвитку, марності зусиль особи. Протилежне – оптимізм.

Перцепція - безпосереднє активне відображення у свідомості людини предметів і явищ дійсності за допомогою органів чуття.

Підсвідоме - неусвідомлювані системи психіки (передсвідме, несвідоме) або їх сукупність. Підсвідомість є основою репродуктивної діяльності, сприймає та зберігає все, що людина бачить, думає, відчуває. У підсвідомість з часом відкладаються: дії доведені до автоматизму, для того щоб розвантажити свідомість; будь-які подавлені емоції, що не мали виходу; потужні нереалізовані бажання.

Піроманія - психічне захворювання, що характеризується появою нездоланного імпульсивного потягу до підпалювання.

Поведінка - сукупність чийхось дій і вчинків; спосіб життя; певні дії, вчинки взагалі; уміння поводити себе відповідно до встановлених правил; реакція організму на якесь подразнення або вилив чогось.

Покарання - засіб впливу на того, хто вчинив якийсь злочин, мав якусь провину і т. ін.; розплата за які-небудь нерозважливі вчинки, дії і т. ін.

Потреба – стан індивіда, пов'язаний з відчуттям необхідності в чомусь важливому для існування й розвитку людини.

Почуття - психічні й фізичні відчуття людини; чуття; почування, емоції, поривання душі; специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб; здатність відчувати, сприймати навколишнє середовище.

Правопорушення - порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство.

Прагнення - сильне бажання, потяг до здійснення чогось; хотіння.

Превентивна робота - цілеспрямована діяльність, яка проводиться з метою попередження відхилень у поведінці.

Превентивні (запобіжні) заходи - система діяльності, спрямована на усунення причин та запобігання злочинності, антигромадським проявам.

Превенція - процес запобігання негативним явищам і станам особистості.

Принциповість - вольова якість людини, яка виявляється в умінні керуватися в діях і вчинках стійкими моральними

принципами та переконаннями, що регулюють взаємовідносини між людьми. Принципова людина є чітку соціальну позицію, наполегливо відстоює свої погляди і переконання, не погоджується на сумнівні компроміси. Дотримання П. у повсякденному житті можливе за наявності у людини добре розвинених вольових якостей: мужності, сміливості, рішучості тощо

Проблема - складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання, вивчення, дослідження; переносно в розмовній мові - те, що важко вирішити, подолати.

Проблемна ситуація - ситуація, для оволодіння якою окремих суб'єкт (або колектив) має знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. У П.с. слід розрізняти її об'єктивний бік (суперечність між складністю, яку треба подолати, і недостатністю наявних засобів для досягнення цієї мети) та її суб'єктивний бік (усвідомлення суб'єктом цієї суперечності й прийняття або постановка ним відповідного проблемного завдання); створення системи П. с. у навчальних цілях є сутністю проблемного навчання.

Проективні методи - у психології група методів дослідження особистості, в основі яких лежить механізм виявлення проєкцій в отриманих даних експерименту з наступною їх інтерпретацією; поняття проєкції для позначення методу дослідження було введено в дослідницьку практику Л.Френком. Основні види проєктивних технік: методика структурування, конструювання, інтерпретації, доповнення, катарсису, імпресії та графічні методики.

Протиправна поведінка - поведінка, що суперечить чинним нормам права.

Профілактика - діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідків.

Профілактика девіантної поведінки - комплекс заходів, що спрямовані на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, які спричиняють появу та розповсюдження різних форм девіантної поведінки дітей.

Профілактична превенція - керована діяльність, яка забезпечується заходами, спрямованими на попередження, подолання відхилень у поведінці підлітків, а саме: правопорушень; екологічної брутальності та егоцентризму; поганих звичок; статевих порушень та їх наслідків; важких психологічних та психічних станів з їх наслідками тощо.

Психічна саморегуляція - аутовплив людини за допомогою спеціально організованої психічної активності для регуляції свого стану.

Психічні відхилення від норми пов'язуються з розумовим розвитком дитини, її психічними вадами; до цієї групи відхилень належать затримка психічного розвитку, розумова відсталість (олігофренія), порушення мови (заїкуватість, дефекти вимови, читання і письма), порушення емоційно-вольової сфери (аутизм, суїцид), а також обдарованість дітей.

Психоделія - сприймання світу через наркотичний транс.

Психодіагностика - галузь психологічної науки, яка здійснює розробку методів виявлення і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Психологічна інтервенція - це психологічне втручання у особистісний простір для стимулювання позитивних змін.

Психічна травма - усвідомлене сприйняття індивідуально значущих неприємних подій та їх опрацювання у вигляді переживань.

Психоаналіз - теоретичний напрям у психології, орієнтований на вивчення і пояснення несвідомих процесів і явищ у житті людини, а також вироблений ним комплекс психодіагностичних і психотерапевтичних методів.

Психологічна готовність до школи - рівень психічного розвитку дитини, який створює умови для успішного оволодіння навчальною діяльністю.

Психологічна корекція - спрямований і обґрунтований вплив на певні психологічні структури для забезпечення повноцінного розвитку і функціонування особистості.

Психологічне (емоційне) насильство над дитиною – форма домашнього насильства, пов'язана з впливом на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування чи залякування, якими зумовлюється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психологія особистості – галузь психологічних знань, яка займається вивченням психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні зв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Психологічна профілактика - заходи, спрямовані на сприяння повноцінному психічному розвитку особистості, малих груп і колективів, попередження можливих особистісних і міжособистісних проблем неблагополуччя та соціально-психологічних конфліктів, включаючи рекомендації з покращення соціально-психологічних умов їх самореалізації, з урахуванням соціально-економічних відносин, що формуються.

Психологічна сумісність - максимальне поєднання психологічних параметрів взаємодії людей, що характеризується високою задоволеністю їх один одним; основою П. с. є узгодженість їхніх дій, учинків, рухів, емоційності, спрямованості поглядів, потреб тощо. П. с. має винятково важливе значення для групової, колективної діяльності.

Психологічний захист - стійкі способи сприйняття і переживання світу, властиві кожній людині, у процесі яких окремі аспекти дійсності вона змінює, пристосовує так, щоб дійсність здавалася зручнішою, сприятливішою, не загрозливою.

Психотерапія - система планомірних впливів певними засобами на психіку людини з метою її психічного і фізичного стану; психічний вплив здійснюється за допомогою слів, пауз, жестів, міміки, музики та інших вербальних і невербальних засобів.

Психопатія - патологічний склад характеру, зумовлений органічними причинами.

Психотерапія - галузь психології, що вивчає механізми, способи і прийоми професійного надання психологічної допомоги з метою розв'язання проблем, звільнення від психосоматичних симптомів або актуалізації резервів особистісного зростання.

Психотренінг - комплекси вправ, спрямованих на розвиток психічних процесів і індивідуально-психологічних якостей особистості.

Пунктуальність - характерна риса людини, що проявляється у високій організованості, акуратності, суворому дотриманні певних правил, дисциплінованості.

Р

Радість - емоція, психічний стан підвищеної, позитивно забарвленої емоційної піднесеності.

Реакція - відголос, відгук; відповідь організму на зовнішнє чи внутрішнє подразнення; у психології Р. називають різні аспекти поведінки: відчуття, сприймання, уявлення, емоційні переживання тощо.

Регламент – звід, система правил, які визначають порядок організації і діяльності органів державної влади в цілому та їх складових частин; час, виділений для виступу, доповіді.

Релаксація - загальний стан спокою і розслабленості, який виникає у людини після зняття напруги, зумовленої надмірними переживаннями або фізичним перевантаженням; метод самонавіювання.

Рефлекс - опосередкована нервовою системою закономірна реакція організму на дію зовнішніх або внутрішніх подразників; є основною формою нервової діяльності, за допомогою якої організм пристосовується до навколишнього середовища.

Рефлексія - осмислення людиною власних дій, діяльність, самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини; самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом.

Ригідність - заляклість, негнучкість, спричинені напруженням м'язів; стан, при якому знижена здатність до переключення психічних процесів і пристосування до умов середовища; виділяється Р. афективна, когнітивна і мотиваційна.

Ризик - поєднання ймовірності та наслідків настання несприятливих подій; усвідомлена можливість небезпеки; ситуативні дії суб'єкта, спрямовані на досягнення привабливої мети, які гарантують успіх; сміливий, ініціативний вчинок.

Ризикована поведінка - вид поведінки, існування якої потенційно загрожує здоров'ю та життю людини, носить як деструктивний, так і конструктивний характер.

Риси особистості - стійкі особливості поведінки індивіда, які повторюються в різних життєвих ситуаціях. Обов'язковими характеристиками є постійність (виявляється в різних ситуаціях), ступінь вираженості в поведінці індивіда та доступність для вимірювання за допомогою анкет, опитувальників, тестів. У психології особистості найбільш вивчені екстраверсія, інтроверсія, ригідність, пластичність, тривожність, активність та ін. властивості, наявні в діях і вчинках людини.

Рівень домагань особистості - сукупність прагнень особистості досягнути цілей такого рівня складності, на який вона вважає себе здатною; система перспективних завдань, які людина ставить для власного досягнення.

Рішучість - волюва якість особистості, яка виявляється в

здатності людини самостійно, своєчасно і без зайвих сумнівів приймати обґрунтовані відповідальні рішення і неухильно реалізовувати їх у своїй діяльності.

Розвиток - процес, у результаті якого відбувається зміна якості чогось, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого; ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості.

Розум - здатність людини мислити, пізнавати, осмислювати оточуючу дійсність, установлювати зв'язки між явищами, формулювати судження про пізнані зв'язки і залежності.

Розуміння - погляд, знання, досвід у чомусь; уявлення про щось.

Розсудливість - обдуманість у вчинках, діях, старанне зваження всіх «за» і «проти».

С

Самоактуалізація особистості – у теорії А.Маслоу процес і результат повної реалізації талантів, здібностей і можливостей людини; прагнення особистості до росту та розвитку у відповідності до її потенційних можливостей.

Самовиховання – систематизована та цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на формування й удосконалення її позитивних якостей та подолання негативних.

Самоконтроль - уміння контролювати свої емоції, думки та поведінку. У результаті С. здійснюється вибір допустимих і найбільш прийнятих форм реагування на обставини навколишньої дійсності. Важливим моментом С. виступає самообмеження: здатність людини відмовитися від непродуктивних і несхвалюваних суспільством, колективом дій, учинків.

Самоосвіта - самостійна діяльність суб'єкта, спрямована на оволодіння новими знаннями, уміннями, навичками і на вдосконалення набутих.

Самооцінка особистості - оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, сприйняття своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини.

Самоповага - почуття власної гідності; в соціології та психології відображає суб'єктивну емоційну оцінку власної значущості, а також ставлення індивіда до себе як до особистості.

Самопочуття - загальний психічний показник нашого тілесного і духовного стану в кожний даний момент; складається з конкретних відчуттів і загальних почувань.

Саморегуляція - свідома активність індивіда, спрямована на

приведення внутрішніх резервів у відповідність до умов зовнішнього середовища для у спішного досягнення значущої мети, у т.ч. й особистісної зміни.

Самосвідомість - усвідомлення людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій та вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо.

Самостійність - здатність здійснювати будь-яку діяльність без сторонньої допомоги, критично ставитися до своїх поглядів та переконань; самостійна людина характеризується постійним прагненням відійти від шаблонних рішень і знайти нові ефективні способи розв'язання поставленої проблеми.

Сангвінік - один із типів темпераменту, який характеризується енергійністю, високою психічною активністю, швидкістю рухів і дій. Запальний, продуктивний діяч лише тоді, коли в нього багато цікавих справ; якщо є їх немає, то він стає млявим і апатичним; легко збуджується, емоції виникають швидко і є сильними, але короткотривалими; порівняно легко переживає невдачі і неприємності: за своєю спрямованістю; С. - яскравий екстраверт.

Свідомість - вища форма психіки, яка полягає в суб'єктивному відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у попередньому їх плануванні та передбаченні наслідків, у регулюванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю.

Світогляд - форма суспільної свідомості людини, система її поглядів на природу і суспільство, через які вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає своє місце і призначення в ньому. До С. людини належать політичні, моральні, естетичні, економічні, природничі та інші погляди, які у своїй сукупності свідчать про той чи інший ступінь усвідомлення, осмислення особистістю реальної дійсності, про глибоке чи поверхневе її розуміння. С. є надбанням особистості і становить основу її спрямованості.

Свобода - відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті певного класу або всього суспільства; воля; Державний суверенітет; перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; життя, існування і т. ін.; можливість діяти без перешкод і заборон у якійсь галузі.

Сексуальні відхилення - відхилення від соціальних та моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини (розбещення, перверзії, транссексуалізм, педофілія, зоофілія, фетишизм, трансвестизм та ін.).

Сектантство - загальна назва різних релігійних груп, общин і об'єднань, що відокремилися від пануючих напрямів загальноновизнаних релігій, ідеологій і що знаходяться в опозиції по відношенню до них, відіграючи глибоко реакційну роль в суспільстві.

Селфіт (залежність від селфі) – проявляється в тому, що діти можуть витратити години, щоб сфотографувати себе позбавленими будь-яких недоліків у зовнішності, а потім ретельно відстежують «долю» опублікованих фото в Інтернеті; найпоширенішими видами селфі-залежності є прикордонний селфіт, гострий селфіт і хронічний селфіт.

Сензитивність - властивість темпераменту людини, яка визначається найменшою силою зовнішніх впливів, необхідних для виникнення психічних реакцій. Характеризується підвищеною чутливістю людини до подій, які відбуваються з нею і навколо неї. Суб'єктивно виявляється у підвищеній тривожності, страху перед нововведеннями, зустрічі з новими людьми, оволодінні новою діяльністю тощо.

Сенсорний – чуттєвий, пов'язаний з відображенням дійсності за допомогою відчуттів і сприймань.

Сила волі - ступінь вольового зусилля, необхідного для досягнення людиною поставленої мети.

Симпатія – почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Може виникати на ґрунті природної привабливості, єдності суспільних ідеалів, світоглядних і моральних позицій.

Скептик - недовірлива людина, яка в усьому сумнівається, не вірить у досягнення жодної мети чи в істинність чогось.

Скрупульозність - точність у всьому до дрібниць, особлива старанність.

Слабохарактерність - характеристика людини, позбавленої сильної волі, твердого характеру, слабкої духом.

Совість - особистісна форма морально-емоційного самоконтролю, через яку здійснюється осмислення, контроль, санкціонування та критичний перегляд моральної діяльності особистості. У результаті самооцінки особистістю своїх вчинків, думок, бажань за певною ціннісною шкалою (за критеріями добра і

зла, справедливості, порядності) може виникати почуття вини, гостре емоційно тривожне переживання невідповідності своїх думок або дій суспільно визначеним етичним зразкам бажаної та ідеальної поведінки.

Сором - емоційний стан, що виникає в результаті усвідомлення людиною реальної чи уявної невідповідності її вчинків або дій прийнятним у суспільстві нормам, вимогам моралі, які нею поділяються; переживається як незадоволеність собою, осудження чи звинувачення себе.

Соціалізація - процес засвоєння соціального досвіду індивідом, що забезпечує його інтеграцію в суспільстві.

Соціальна адаптація - пристосовування особистості до соціально-економічних умов, рольових функцій, а також соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності. Соціальна адаптація як технологія соціальної роботи являє собою систему методів і прийомів, метою яких є здійснення соціальної підтримки людей у процесі їх соціалізації чи пристосування до нових соціальних умов

Соціальне середовище – одна з основних категорій соціальної психології, що розкриває сукупність суспільних і психологічних умов, серед яких людина живе і з якими постійно стикається у процесі життя.

Соціальна норма - сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах життєдіяльності.

Соціальна профілактика - сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, що спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру й інші соціально небезпечні, шкідливі відхилення у поведінці.

Соціальна реабілітація - процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі.

Соціально-педагогічна профілактика - різновид превентивної роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів девіацій на ранніх стадіях формування небезпечної поведінки.

Соціопатична особистість - це психологічний тип, якому властивий особистісний розлад, що характеризується порушенням, неадаптивними соціальними зв'язками, особливо такими, в яких явно виявляється антисоціальна поведінка.

Співробітництво – особливий вид діяльності, спрямований на пошук і реалізацію взаємовигідних цілей і завдань.

Співчуття - чуйне ставлення до чийогось горя, до чийось переживань; почуття жалю, викликане чийм-небудь нещастям, горем; Жаль, висловлений усно або письмово з приводу нещастя, горя, що спіткали когось; доброзичливе, прихильне ставлення до когось; підтримка, схвалення.

Спосіб життя - поведінкова, стала, вихідна психофізіологічна характеристика людини (групи людей, верств населення, певних класів або суспільства), яка сформована під впливом релігійних, соціальних, правових, політичних, ідеологічних, культурних факторів, конкретних історичних обставин у країні, менталітету народу, впливу зовнішніх обставин та інших факторів. Основними формами конкретизації С.ж. є категорії «рівень життя», «якість життя», «стиль життя», «стандарт життя». Виокремлюють різні види способу життя. При цьому основою можуть слугувати певні системи соціально-культурних цінностей, пріоритетів: картини світу, розуміння норм, коло спілкування, інтереси, потреби та способи їх задоволення та ін. Приміром, здоровий спосіб життя передбачає правильне харчування, дотримання правил і норм гігієни, наявність нешкідливих умов на роботі й удома, заняття спортом заради зміцнення здоров'я, а не задля рекордів, мінімальне вживання алкоголю тощо. Стосовно профілактичних заходів щодо здоров'я, то вони є основою гігієни й полягають у забезпеченні науково обґрунтованих вимог, дотримання яких сприяє нормальному функціонуванню організму.

Спостереження - метод психологічного дослідження, який полягає у спостереженні за об'єктом дослідження, реєстрації та поясненні психологічних фактів; характеризується безпосереднім сприйняттям явищ і процесів у їхній цілісності та динаміці. Види спостережень: життєве і наукове, внутрішнє і зовнішнє, вільне і стандартизоване, включене і стороннє.

Сприймання - цілісне відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності за їх безпосереднього впливу на рецепторні поверхні органів чуттів; сукупність відчуттів.

Спілкування – взаємодія людей, яка полягає в обміні інформацією, діями та встановленні взаєморозуміння. Беручи до уваги проблему спілкування, виділяють такі *види спілкування*:

- за перевагою одного з комунікативних засобів: мовне, немовне (вербальне/невербальне), комбіноване;
- за ситуацією і включенням у провідну діяльність: ділове (або діяльне «вільне»), позадіяльне;
- за змістовим зв'язком і завданнями спільної діяльності: спілкування безпосередньо пов'язане або непов'язане з виконанням поставлених завдань;
- за статусом комунікантів, їх службового становища: функціонально-рольове (керівник - підлеглий) або неформальне (спілкування між друзями);
- за спрямованістю або зорієнтованістю звернення індивіда: особистісно - зорієнтоване (звернене до конкретної особи) і соціально зорієнтоване;
- за результативністю і досягненим ефектом: необхідне спілкування (міжособистісні контакти, без яких спільна діяльність практично не здійснюється); бажане (міжособистісні контакти сприяють більш успішному виконанню виховних і виробничих завдань); нейтральне (міжособистісні контакти не сприяють, але й не заважають виконанню спільних завдань), небажане (міжособистісні контакти ускладнюють досягнення спільної мети).

Стан психічний - форма прояву психіки індивіда, яка разом з психічними процесами і психічними властивостями умовно виділяє в психіці статичний момент; С.п. є психологічною характеристикою особистості, що відображає її порівняно тривалі переживання. До С.п. відносять прояви почуттів (настрій, тривога, афект), уваги (зосередженість, розсіяність), мислення (сумніви, впевненість), уяви (мрії) тощо.

Старанність - риса характеру особистості, що проявляється у сумлінному, ретельному виконанні певного виду діяльності.

Стереотип - пластина, плита з металу, гуми або пластмаси з точним відтворенням друкарського набору, що дає можливість водночас друкувати на кількох машинах, у різних місцях і т. ін.; синтезуюча діяльність головного мозку людини й вищих тварин, яка полягає в об'єднанні в єдину складну динамічну систему умовних рефлексів, що виробляються у результаті неодноразового повторення певних подразників через сталі проміжки часу; те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Стиль - спосіб здійснення чогось (наприклад, створення і виголошення промови), що характеризується сукупністю

своєрідних засобів; сукупність відмітних якостей (манер, звичок, характеру роботи, особливостей мовлення тощо), що дає змогу протиставляти поведінку й діяльність однієї людини іншій; характерна манера поведінки, спосіб говорити, одягатися тощо.

Стимул - спонукання до дії; спонукальна причина поведінки, яка обумовлює певну реакцію індивіда і відноситься до неї як причина до наслідку; у психології С. розглядають як спонукання, результат якого опосередковується психікою людини: її світоглядом, переконаннями, інтересами, настроями тощо.

Стосунки міжособистісні - взаємозв'язки між людьми, що об'єктивно виявляються в характері взаємних впливів, які здійснюються у процесі виконання спільної діяльності і спілкування; є системою переконань, установок, стереотипів, сподівань, через яку люди сприймають і оцінюють один одного.

Страх - гостра негативна емоція, котра виникає в умовах біологічної чи соціальної загрози життю індивіда; має різні ступені інтенсивності: переляк, афект тощо.

Стрес – стан організму, що виникає у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх чинників; виявляється у формі напруження або специфічних пристосувальних реакцій; може здійснювати як позитивний, мобілізуючий, так і негативний вплив на діяльність (дистрес), аж до повної її дезорганізації.

Стресор - фактор, який викликає стан стресу; вирізняють *фізіологічний* (надмірне фізичне навантаження, висока або низька температура, больові відчуття та ін.) і *психологічний* стресори (інформаційні та емоційні; інформаційний стрес виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли людина не виконує завдання, не встигає приймати правильні рішення у належному темпі; емоційний стрес виявляється у ситуаціях загрози, небезпеки, гніву, образи та ін.).

Структура особистості - система стійких компонентів, які характеризують найважливіші сторони особистості; психологічну структуру особистості складають її психічні властивості (спрямованість, характер, темперамент, здібності), життєвий досвід, психічні освіти, індивідуальні особливості психічних процесів, характерні психічні стани.

Суб'єкт - носій певного роду діяльності; джерело активності, спрямованої на об'єкт; особа або організація, що має певні права й обов'язки.

Сублімація - у психоаналітичній концепції З.Фрейда - процес і один із основних захисних механізмів, за допомогою якого індивід знімає психологічне напруження під час конфлікту, трансформуючи інстинктивні форми поведінки у прийнятні для індивіда і суспільства.

Субкультура - частина культури суспільства, яка відрізняється своєю поведінкою від більшості.

Сугестія - вплив, навіювання, гіпноз.

Суїцид (самогубство) - аутодеструктивні дії, спрямовані на свідоме позбавлення себе життя.

Сумлінність - риса характеру особистості, яка виявляється в добросовісному виконання своїх обов'язків і відповідальності за свої дії і вчинки; сумлінна людина завжди намагається вчасно і якісно виконати завдання; С. не є вродженою якістю, а поступово формується в дитини у процесі діяльності та виховання.

Суперечка – словесне змагання між двома або кількома особами, при якому кожна із сторін обстоює свою думку, правоту; спір, сперечання; елементами С. зазвичай є теза, критика та спростування. Учасники суперечки: опонент, пропонент, аудиторія (остання не обов'язкова). С. *поділяють* на конструктивні (товариські) й деструктивні (ворожі); організовані та стихійні; за кількістю учасників – на монологічні, діалогічні, полілогічні; за метою – С. для досягнення істини, для переконання, задля перемоги, заради самого сперечання тощо; за формою проведення – усні та письмові (у формі листів, статей, письмових звернень); жанри С.: дискусія, полеміка, диспут, дебати.

Т

Такт - почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ дійсності; дипломатичність.

Такт педагогічний – почуття міри, відчуття конкретного стану вихованця, яке підказує вихователю найделікатніший спосіб поведінки у спілкуванні з учнями в різних сферах діяльності; вміння обирати найбільш доцільний підхід до особистості в системі виховних взаємин з нею.

Талант - високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері; природний хист, обдарованість, вища здатність людини до певного виду діяльності (творчої, наукової, політичної, виробничої).

Творчість - продуктивна людська діяльність, яка здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності, що носять суспільно позитивний характер.

Темперамент - індивідуально-типологічна характеристика людини, що виявляється в силі, напруженості, швидкості та врівноваженості перебігу її психічних процесів; розрізняють встановлені ще Гіппократом чотири основні типи Т., а саме: сангвінік, флегматик, холерик і меланхолік; «чисті» типи темпераменту зустрічаються рідко; немає хороших і поганих темпераментів, кожен тип Т. має позитивні та негативні риси.

Теорія потреб Клейтона Альдерфера - одна з найбільш поширених змістовних теорій мотивації. Клейтон Альдерфер (1940-2015) - психолог з Єльського університету; погоджується з теорією А.Маслоу, але виділяє лише три потреби, які турбують людей: потреба існувати, потреба спілкуватися з іншими, потреба свого росту і розвитку. Учений стверджував, що ці три потреби аналогічні потребам, виділеним А.Маслоу. Потреба існувати аналогічна фізіологічним потребам; спілкуватися з іншими - соціальним потребам; зростання - потребі в самореалізації та повазі. К.Альдерфер показав, що порядок актуалізації потреб може бути іншим, ніж вказував А.Маслоу, і залежати не лише від місця в ієрархії, але й від ступеня задоволення як цієї потреби, так і деяких інших.

Тест - стандартизована процедура психологічного вимірювання, що служить завданню визначення вираженості у індивіда тих або інших психічних характеристик; у психології та педагогіці тести - система питань чи завдань, що дозволяє здійснити певне дослідження.

Технологічні адикції – нехімічні (поведінкові) залежності, які реалізуються за допомогою сучасних технологій (інтернетадікція, залежності від відеоігор, мобільних телефонів, перегляду телевізійних передач тощо).

Токсикоманія - захворювання, що викликане споживанням токсичних речовин: лікарських препаратів, транквілізаторів, кофеїну, чифіру, вдиханням ароматичних речовин, засобів побутової хімії (клей, ефір, аерозолі) тощо.

Толерантість - у медицині позначає здатність організму переносити вплив тих чи інших чинників; у суспільстві «толерантність» означає терпимість до інших думок, поглядів, традицій.

Трансактний аналіз - напрям у психології, який ґрунтується на уявленні про людину як продукт її взаємодії з іншими людьми.

Трасперсональна психологія - напрям у психології, що вивчає змінені стани свідомості, переживання яких може привести людину до зміни фундаментальних цінностей, духовного переродження і набуття цілісності.

Транссексуальність - термін, що позначає ідентифікацію особистості з тендером, який відрізняється від її біологічної статі; його визначальною ознакою є бачення себе особою протилежної статі та бажання змінити свою біологічну стать на протилежну. Термін не слід плутати з гомосексуальністю: транссексуальність - стан, спрямований на себе, у той час як гомо сексуальність - стан, спрямований на інших людей.

Тренінг - сукупність групових методів формування вмінь і навичок самопізнання, спілкування та взаєморозуміння людей у групі; запланований процес модифікації (зміни) відносин, знань чи поведінкових навичок того, хто навчається, через набуття навчального досвіду з тим, щоб досягти ефективного виконання в одному виді діяльності або в певній галузі.

Третинна профілактика - передбачає здійснення комплексу заходів з метою попередження рецидивів негативних явищ, асоціальної або ризикованої поведінки осіб, яким така поведінка була властива раніше, а також на ресоціалізацію учасників проблемних ситуацій та осіб, які постраждали від наслідків негативних явищ, і їх адаптацію до вже наявної у них проблеми за умови відновлення особистісного і соціального статусу такої особи, сім'ї чи групи.

Третинна профілактика КСЕД – сукупність засобів втручання у ті ситуації, коли сексуальне насильство щодо дитини вже здійснено, з метою недопущення рецидиву та реабілітації дитини, яка зазнала насильства, та членів її родини.

Тривога - переживання людиною стану емоційного дискомфорту, зумовленого очікуванням несприятливого розвитку подій або передчуття можливої небезпеки; на відміну від страху як реакції на конкретну загрозу. Т. є переживанням неконкретної, невизначеної загрози та характеризується стурбованістю, побоюванням, тугою; найчастіше Т. пов'язана з очікуванням людиною певних невдач у соціальній взаємодії і неусвідомленістю джерела небезпеки.

Тривожність - емоційний стан людини, який виникає в умовах імовірних несподіваних ситуацій: як при відстроченні, затримці

приємних ситуацій, так і при очікуванні неприємностей. Тривожний стан людини характеризується стурбованістю, побоюванням, тугою; тривожність буває ситуативною (реакція на скороминучу небезпеку) та патологічною (постійне перебування у стані тривоги або надмірний її ступінь). Патологічна тривожність є показником дезадаптації людини в певних соціальних умовах.

Тютюнопаління (нікотинізм) - шкідлива звичка, яка виявляється у фізичній або психологічній залежності від тютюнових виробів.

У

Увага - форма організації психічної діяльності людини, яка полягає в зосередженості і спрямованості її свідомості на певних об'єктах.

Уміння - здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання.

Упевненість – психічний стан людини, коли в неї сумніви зведені до мінімуму або й зовсім відсутні.

Упередження - хибна думка, яка складається про когось, чогось наперед, без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення; установка особистості, яка негативно впливає на адекватне сприйняття іншої людини, її дій, одержаної інформації тощо. У. має характер стереотипу, його важко змінити навіть під впливом переконливих доказів.

Упертість - непоступливість, намагання робити усе по-своєму, іноді всупереч здоровому глузду.

Установка - стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення певної потреби.

Утиск - насильницьке обмеження людини у правах, діяльності та в іншому.

Учіння (начальна діяльність) - один із основних видів діяльності людини, спрямований на її саморозвиток через опанування способами предметних і пізнавальних дій, узагальнених за формою теоретичних знань; специфічна форма індивідуальної активності, спрямована на засвоєння знань, формування навичок, умінь і розвиток особистості.

Уява - психічний процес створення людиною нових образів на основі її попереднього досвіду. Види уяви: *активна (довільна) уява* (послідовність фантазій, викликаних за допомогою довільної концентрації); *пасивна (мимовільна) уява* (послідовність фантазій, викликана мимовільними процесами психіки); *продуктивна уява* (у

рамках цього виду уяви дійсність свідомо конструюється людиною, а не просто механічно копіюється чи відтворюється); *репродуктивна уява* (при використанні цього виду уяви постає завдання відтворити реальність у тому вигляді, в якому вона реально існує); *конкретна уява* (уява, при реалізації якої здійснюється оперування конкретними образами реальної дійсності); *абстрактна уява* (уява, при реалізації якої, здійснюється оперування абстрактними образами).

Ф

Факт - дійсна подія, явище, випадок; те, що є підтвердженням певного положення або висновку.

Фактор - причина, умова чи рушійна сила певного процесу або явища, що визначає його окремі аспекти або характер загалом; чинник.

Фактор ризику - психічний фактор, що виникає у людини при потраплянні в незвичну ситуацію, яка містить небезпеку для життя.

Фанатизм - доведена до крайності прихильність певним ідеям, віруванням або поглядам, зазвичай поєднана з нетерпимістю до чужих поглядів і переконань; відсутність критичного сприйняття чогось.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті та вчинення інших правопорушень насильницького характеру; це умисне завдання особі побоїв та/або тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті, порушення фізичного чи психічного здоров'я, приниження честі та гідності постраждалої особи.

Флегматик - один із типів темпераменту, що ґрунтується на сильному, врівноваженому й інертному типі нервової системи; характеризується низьким рівнем психічної активності, повільністю в діях та повільним переключенням з одного виду діяльності на інший; важко пристосовується до нових обставин, нерішучий, тривожний, безініціативний, мало комунікабельний. Людина, яка має цей тип темпераменту, повільно збуджується, але емоції, які у неї виникають, сильні та довготривалі. Ф. - емоційно стійкий тип, зі спокійним, рівним настроєм і має слабке зовнішнє вираження емоцій. Нову роботу освоює неохоче, найвищу продуктивність виявляє при виконанні добре освоєної монотонної роботи.

Фобії - нав'язливі страхи, які людина не у змозі переборювати.

Фрустрація - негативний стан організму, почуття, які виникають при блокуванні цілей, що їх особистість намагається досягнути, почуття розчарування, крах надії.

Х

Хакер - особа, що намагається отримати несанкціонований доступ до комп'ютерних систем, як правило з метою отримання секретної інформації. Сленгове - досвідчений комп'ютерний програміст або користувач.

Характер - комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, у ставленні до суспільства, до праці, до інших, до самої себе.

Хвилювання - емоційний психічний стан людини, зумовлений підвищеним збудженням нервової системи, перевантаженням її позитивними або негативними переживаннями.

Хист - здібності до чогось, обдарування.

Хімічні адикції - системне споживання психоактивних речовин (алкоголь, опіати, каннабіноїди, кокаїн, стимулятори центральної нервової системи, галюциногени, снодійні та седативні засоби й ін.), що характеризується непереборним потягом до постійного вживання обраної речовини та значними труднощами у добровільному припиненні їх вживання.

Холерик - один із типів темпераменту, що характеризується високою психічною активністю і енергійністю, різкістю і поривчастістю в рухах і діях, швидким темпом; легко збуджується, емоції виникають швидко, є сильними, але короткочасними. Це емоційно нестійкий тип зі швидкою зміною настроїв, нетерплячий, часто конфліктний, іноді агресивний; йому складно виконувати монотонну роботу; І.Павлов відносив Х. до сильного і неврівноваженого типу вищої нервової діяльності, в якого збудження переважає над гальмуванням, що створює для Х. серйозні проблеми в складних життєвих ситуаціях, у яких він має здатність частково втрачати контроль за своїми вчинками.

Ц

Цілеспрямованість - позитивна воляова якість, що виявляється в здатності людини керуватися у своїх діях і вчинках загальними та стійкими цілями, зумовленими її потребами і переконаннями.

Цінність – поняття, що фіксує позитивне або негативне значення певного об'єкта чи явища для суб'єкта.

Ч

Чарівність - риса особистості, в якій поєднані природна вродливість, зовнішня привабливість з гарними манерами поведінки і позитивними рисами характеру: добротою, чуйністю, привітністю, життєрадісністю, комунікабельністю тощо. Ч. людина є приваблива для інших, тому часто виступає в ролі загального улюбленця чи лідера групи, стає фактором її інтеграції, позитивно впливає на формування психологічного клімату в колективі та стосунки між окремими його членами.

Чванство - бундючність, зарозумілість, виставляння своїх переваг перед кимось

Черствість – морально-психологічна риса людини, що означає втрату здатності до переживання, хвилювання; Ч. свідчить про емоційну ущербність особи, неспроможність розділити радощі та печалі інших.

Честолюбність - риса характеру, яка проявляється у прагненні людини бути першою, завойовувати славу, одержувати схвалення і нагороди, мати високий соціальний статус, зайняти престижне положення в суспільстві тощо.

Чутливість - характерологічна особливість людини, здатність її відчувати, розрізняти і реагувати на зовнішні подразники.

Ш

Шахрайство - заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Шок - загальний тяжкий розлад життєво важливих функцій організму, викликаний порушенням нервово-рефлекторної діяльності внаслідок фізичної чи психічної травми, стресу; переносно стан крайньої розгубленості, пригніченості.

Щ

Щастя - стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; фортуна, доля, талан.

Щедрість - морально-психологічна риса людини, що полягає в готовності і здатності ділитися з іншими людьми своїми матеріальними та духовними цінностями; Щ. протистоїть скупості.

Щирість – відвертість, правдивість; морально-психологічна риса людини, протилежна лицемірству, вона характеризує не зміст діяльності і стосунків людини, а їх відповідність мотиву, емоційну безпосередність.

Ю

Ювеніл - тип характеру, якому властиві яскравість сприймання, зовнішні яскраві переживання, легковажність, чітко виражена екстраверсія; у Ю. простежується переважання уявного над реальним, залежність інтелектуальної діяльності від загального емоційного фону, прагнення до протесту й егоцентризм у міркуваннях і поведінці.

Я

Я-концепція - відносно стійка система уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на усвідомленні й оцінюванні своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних та інших властивостей; інтегрований образ власного Я, на основі якого людина формує свої стосунки з іншими людьми

Якості особистості - складні соціально та біологічно зумовлені структурні компоненти особистості, які вбирають у себе психічні процеси, властивості, утворення, стійкі стани й зумовлюють стійку поведінку особистості в соціальному і природному середовищах.

Література

1. Аксіологічний підхід - основа формування цілісної особистості майбутнього вчителя : монографія / за заг. ред. Л.О.Хомич. - К.: Ніжин : Лисенко М.М., 2010. - 143 с.
2. Атемасова О.А. Практична психологія у початковій школі. - Х.:Ранок, 2010. - 86 с.
3. Атемасова О.А. Психогімнастика у початковійшколі. - Х.: Ранок, 2010. 95 с.
4. Баб'як Т. Вправи з психокорекції. Корекційна робота психолога.- К. : Психолог. Бібліотека. 2003. - 98 с.
5. Баштова Л. А. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників / Л.А.Баштова, Г.С.Блищак. - К. : ДЦССМ, 2004. - 192 с.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. - К. : Центр учбової літератури, 2009. - 208 с.
7. Беліченко А.Г., Воронкова В.Г., Мельник В.В. Етика ділового спілкування. Навч. посібн. для ВНЗ. - Львів: Магнолія, 2019. - 312 с.
8. Березовська Л.І. Психологія конфлікту: навчально-методичний посібник /Л.І.Березовська, О.С.Юрков. - Мукачево:МДУ,2016. - 201 с.
9. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій. - К., МАУП, 2001. - 96 с.
10. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій. - МАУП, 2006. - 88 с.
11. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. О.М. Полякової. - Суми : Університетська книга, 2009. - 346 с.
12. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми. Методичні матеріали для працівників освіти /Авт.-упор.: Буров С, Дубініна І. та ін. - К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2007. - 36 с.
13. Волинець Л. С. Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навч.-метод. посібник / Л.С.Волинець, Т.О.Дорошок та ін. - К.: Держсоцслужба, 2005. - 395 с.
14. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія

девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. - К., 2016. - 188 с.

15. Гарасимів Т.Г. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.

16. Глузман О.В. Агресія та її глибинно-психологічні джерела: Навчальний посібник. - К.: ТОВ Видавництво «Освіта України», 2006. - 256 с.

17. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. - К. : Либідь, 2002. - 520 с.

18. Горбунова В. Виховання без нервування : як упоратися з упертюхами, ледарями, плаксіями, розбишаками, крикунами та хитрунами : майстер-клас для мам і тат. - Харків : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. - 399 с.

19. Гріньова О.М., Терещенко Л.А. Дитяча психодіагностика: навч.-метод. посібник. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. – 227 с.

20. Діагностичний інструментарій психолога / упоряд. Т. Гончаренко. К.: Шкільний світ. 2008. 128 с.

21. Добросюк І.І., Лиховид О.Р., Ксик О.Ф. Превентивна педагогіка: практикум. - К. : Педагогічна думка, 2013. - 307 с.

22. Домашнє насильство: як захистити дитину / В.Гончаров, О.Мурашкевич. - К.: Шк. Світ, 2009. - 120 с.

23. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. - 327с.

24. Занюк С.С. Психологія мотивації: навч. посіб. - К.: Либідь, 2002. - 304 с.

25. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. / авт.-упор.: В. М. Горленко, В.Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук ; за заг. ред. В. Г. Панка. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. – 106 с.

26. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою: посіб. / авт. кол.; упор. Ю.А. Луценко. - К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. - 129 с.

27. Ілляшенко Т. Гіперактивна дитина. Психологічний супровід у навчальному закладі /Т. Червонна.- Київ: «Вид. Група «Шкільний світ», 2017. - 88 с.
28. Ісакова Т.О. Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. - К.: НІСД, 2011. - 47 с.
29. Камінська О. В. Методичні рекомендації для батьків та педагогів з профілактики і корекції інтернет-залежності молоді. - Рівне: РОШПО, 2014. - 35 с.
30. Камінська О.В. Психологія залежності від комп'ютерних ігор: навчальний посібник. - Рівне : Про Прінт, 2009. - 43 с.
31. Камінська О. В. Психологія інтернет-залежності: монографія. - Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. - 339 с.
32. Капська А.Й. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб - К., 2000. - 372 с.
33. Карапузова Н. Основи педагогічної ергономіки: навч. посіб. / Н.Карапузова, Є. Зімниця та ін. - К.: Академвидав, 2012. - 192 с.
34. Квітковська Н.В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблеми родини, профілактика та корекція). Навчально – метод. посібник. - Миколаїв, 2010. - 240 с.
35. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія /Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. - Ірпінь: АДПС України, 2002. - 240 с.
36. Кирилова О. О. Гіперактивна дитина. - Харків : Вид. група «Основа», 2018. - 176 с.
37. Колендзян Н.М. Як допомогти агресивній дитині (ігри, вправи, виховні заходи, психодіагностичні методики): методичний посібник. - Кам'янець-Подільський. - 2015. 76 с.
38. Корекційно-розвивальні програми / упоряд. Л.В. Підлипна. - Івано-Франківськ: ОШПО, 2006. - 164 с.
39. Корнешук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : Навчальний посібник. - Херсон: Олді плюс, 2021. - 136 с.
40. Коробко С.Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. - К.: Літера ЛТД, 2006. - 416 с.
41. Кочарян А. Б., «Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі». Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, «Майкрософт Україна». Навчально-методичний посібник / А.Б. Качарян, Н.І. Гущина.- К., 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.onlandia.org.ua

42. Кошова І.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Кошова І.В., Кресан О.Д.; Ніжин. держ ун-т ім. М. Гоголя. - Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. - 167 с.
43. Кузікова С.Б. Основи психокорекції : навч. посіб. - К. : Академвидав, 2012. - 320 с.
44. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. для студ. психол. спец. ВНЗ. - Суми : Унів. кн., 2006. - 384 с.
45. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / В.В.Кузьменко, О.В.Диса, І.О.Шинкаренко. - Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. - 68 с.
46. Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства у сім'ї та освітньому середовищі: метод. рек. - К. : Міленіум, 2010. - 68 с.
47. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.
48. Лобач О. О. Педагогічна корекція агресивності у молодших школярів: методичні рекомендації для вчителів початкових класів / О. О. Лобач Т.В. Мірошніченко. - Полтава: ПДТУ, 2005. - 70 с.
49. Лучинкіна А.І. Профілактика девіантної поведінки. Ч.1. - К.: Глівник, 2008.128 с.
50. Любченко А.О., Савельєва Н.М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму: навч. посіб. Полтава : ПНПУ, 2018. 75 с.
51. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії : навч. посібник. - К.: Либідь, 2006. - 328 с.
52. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології : навч. посібник для вузів / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. - Київ: Перун, 2019. - 464 с.
53. Максимова Н.Ю. Психологія адитивної поведінки: навчальний посібник. - К. : Київський університет, 2002, - 308 с.
54. Максимова Н.Ю.Психологія девіантної поведінки. - К. : Либідь, 2011. - 520 с.
55. Мартиненко О.А. Корекція дезадаптивної поведінки молодших школярів. - Х: Вид-во «Ранок», 2011. 176 с.
56. Мартиненко О.А. Як навчити вашу дитину спілкуватися і дружити. - Х.:Вид. «Ранок». 2009. - 98 с.

57. Мерзлякова О. Інтерактивні заняття психолога з батьками. - К.: Шк.світ. 2008. - 112 с.
58. Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища: методичні рекомендації / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.]; за ред. Н.Ю.Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 91 с.
59. Мілютіна К. Технологія попередження конфліктів. - К. : Главник, 2007. - 128 с.
60. Міну М.О. Соціологія девіантної поведінки: Навчальний посібник. - Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. - 244 с.
61. Міщик Л.І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків / Л.І. Міщик, З.Г. Білоусова. - Запоріжжя : ЗДУ, 2003. - 108 с.
62. Москалець В.П. Психологія особистості: Підручник. Вид. 2-ге, перероблене, доповнене. - Київ-Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2020. – 435 с.
63. Настільна книга шкільного психолога / Авт.-уклад. О.Є.Марінушкіна. - Харків : Ранок, 2011. - 288 с.
64. Немченко О.І. Запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з психічними відхиленнями: кримінологічні засади: монографія. - Запоріжжя : Дніпров. металург, 2011. - 214 с.
65. Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. - Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток, ЛТД», 2008. 262 с.
66. Онишко Ю.В. Медико-соціальна допомога дітям, які зазнали насильства в сім'ї. - К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. - 120 с.
67. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка: Науково-методичний посібник / В.М. Оржеховська , О.І.Пилипенко. Ізмаїл : СМІЛ, 2006. - 283 с.
68. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. посіб. / В.М.Оржеховська, Т.Є.Федорченко. - Черкаси : ред. Чабаненко Ю. 2008. - 376 с.
69. Охрімчук Р.М. Як працювати з агресивною дитиною : навчально-методичний посібник . - К.: ДЦССМ. 2004. - 115 с.
70. Панок В. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева. К.: Либідь, 2008. 536 с.
71. Петрунько О.В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія. Полтава : Укрпромторсервіс, 2010. - 480 с.

72. Підласий І.П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали / І.П. Підласий, О. В. Шарапова. - Черкаси : ЧДГУ, 2002. - 44 с.
73. Пихтіна Н., Пихтін М., Федорченко Т. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти : навч. посіб. - Ніжин, 2014. - 399 с.
74. Пихтіна Н.П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді: Навч.-метод. посіб. для вчителів, практик. психологів, соц. працівників. - Ніжин, 2003. - 116 с.
75. Пихтіна Н.П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. для студ. ВНЗ. - Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2012. - 376 с.
76. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики: навч.-метод. посіб. - Суми : Університетська книга, 2009. - 226 с.
77. Полякова О.М. Важковихованість: сутність, причини, реабілітація: Навч. посібн. для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів. - Суми, 2009. - 346 с.
78. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т. В., Кочемировська О.О. та ін. - К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. - 242 с.
79. Превентивне виховання учнівської молоді: інноваційні технології : навч.-метод. посіб. / Т.Д. Дем'янюк та ін..- Київ; Рівне : Волинські обереги, 2006. - 360 с.
80. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодшого школяра / Упоряд. О.А. Атемасова. - Х.: Ранок.2014. - 176 с.
81. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.
82. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.-метод. посіб. до самост. роботи студентів / уклад. Н.В. Самойлова. - Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. - 120 с.
83. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища: Монографія / за ред. Н.Ю. Максимової. - К. : Педагогічна думка, 2015. - 254 с.
84. Психологія педагогічної взаємодії: інтегративний підхід: монографія / В.Л. Зливков, О.В. Завгородня, С.О. Лукомська, С.О. Копилов, О.В. Котух; за ред. В. Л. Зливкова, С.О. Лукомської. - К.: 2019. - 259 с.

85. Психологія: терміни, поняття, визначення: словник-довідник / Г.Ложкін, І. Коцан та ін. - Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. - 188 с.
86. Психологічні тренінги в школі / Упоряд. Т.Шаповал. - К.: «Шкільний світ». 2006. - 128 с.
87. Радчук Г.К. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків): навч.-метод. посібник. - Тернопіль: ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2007. - 121 с.
88. Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості. - К.: Шк. світ, 2009. – 128 с.
89. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. - Львів: Свічадо, 2015. 300 с.
90. Рущенко І.П. Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». – Харків : НТУ «ХП», 2020. – 130 с.
91. Савельєва Н.М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією: навч. посіб. - Полтава: ПНПУ, 2016 р. - 110 с.
92. Савчин М.В. Педагогічна психологія: навч. посіб. - К.: Академвидав. 2007. - 424 с.
93. Самойлов А.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: Методичний посібник. - Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. - 60 с.
94. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання/ уклад. В.М.Оржеховська та ін.. - Т. : Терно-граф, 2007. - 200 с.
95. Смагін І.І. Соціально-правовий захист дитинства: навчально-практичний посібник / Смагін І.І., Арешонков В.Ю. та ін. - Житомир: Полісся, 2011. - 344 с.
96. Сорочинська В. Є. Основи превентивної педагогіки : навч. посіб. - Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2008. - 173 с.
97. Стандарти програми корекції девіантної поведінки підлітків віком 14–18 років, які мають досвід вживання психоактивних речовин / автор А.Б. Бежан. - К.: Україна, 2015. - 180 с.
98. Сухіна І.В. Гіперактивна дитина. - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. - 40 с.

99. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О.Кікінежді, І.Козубовська, та ін. - Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. - 300 с.
100. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник/ За заг.ред. проф. А.Й. Капської. - К., 2000. - 372 с.
101. Томчук С.М. Негативні психічні стани молодших школярів та їх корекція: Навчально-методичний посібник. - Вінниця: ВСЕІ Університету «Україна», 2005. - 95с.
102. Трубавіна І. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посібник. - К.: Держсоцслужба, 2015. - 396 с.
103. Туріщева Л.В. Настільна книга шкільного психолога. - Х.: Основа, 2009. - 112 с.
104. Туріщева Л.В. Психокорекційні ігри в роботі педагога. - Х. : Вид. група «Основа», 2007. - 160 с.
105. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. - Х. : Основа, 2009.- 71 с.
106. Туріщева Л.В., Гончаренко О.В. Вивчення особистості школяра і педагога: діагностика, практичні рекомендації. - Х.: Основа, 2007. - 112 с.
107. Федорченко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: навч.-метод. Посіб. /за заг. ред. В. М.Оржеховської. - Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2010. - 98 с.
108. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально - педагогічний аспект: монографія. - Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2011. - 492 с.
109. Ферт О. Гіперактивна дитина в школі. Стратегії корекції поведінки та академічної успішності *Методичні рекомендації*. Видання навч. - метод. центру освіти м. Львова. - Львів, 2012. – 27 с.
110. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: Навчально-методичний посібник/ М.М. Фіцула, І.І. Парфанович. - Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2008. - 432 с.
111. Фіцула М.М. Методика попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів загальноосвітніх шкіл. - Ужгород Тернопіль : Мистецька лінія, 2002. - 228 с.

112. Форми та види девіантної поведінки дітей // Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020.С. 38-117.

113. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : навч. - метод. посіб. / Єжова О.О.; за заг. ред. Оржеховської В.М. - Кіровоград : Імекс,2014.-171 с.

114. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: монографія / Кириченко В.І., Єжова О.О., Нечерда В.Б., Тарасова Т.В., Хомич О.Л.; за заг. ред. канд. пед. наук, ст. наук. співроб. Кириченко В.І. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2016. – 244 с.

115. Харченко С.Я., Краснова Н.П. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. - Х. : Основа», 2015. - 143 с.

116. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. - Львів : ЛьвДУВС, 2014.- 192 с.

117. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук. - Харків: НТУ «ХПІ», 2018. - 246 с.

118. Янкович О. Виховання щасливої дитини в освітніх закладах Фінляндії крізь призму реформування української школи. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті : міжнародна колективна монографія. – Харків : ВННОТ, 2019. – С. 328–332.

119. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання. - К. : Вища школа, 2004. - 690 с.

120. Яременко О.О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О.О. Яременко, О.М. Балакірева, О.Р. Артюх [та ін.]; ред. : О.О.Яременко. - К., 2015. - 193 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні пояснення поведінки зарубіжними дослідниками
(за кн. Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. - Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток, ЛТД», 2008. С. 7-8, 11-12).

№ п/п	Напрямок психології	Дослідники	Пояснення феномену «поведінка»
1	Міжособистісна теорія психіатрії	Г.Салівен	Реактивні утворення, які виникають у людини у відповідь на вимоги середовища та виконують функції захисту організму від негативних впливів
2	Неофрейдизм	К.Хорні	Активність щодо досягнення особистісної безпеки, яка знімає напругу
3	Гуманістичний психоаналіз	Е.Фромм	Активність, спрямована на вирішення проблем, що виникають між свободою та безпекою
4	Біхевіоризм	Є.Торндайк	Активність, спрямована на мету або яка виходить з неї
5	Психологія особистості	К.Холл Г.Ліндсей	Активність індивіда, яка здійснюється у визначеній ситуації та яка включає в себе суб'єктивний фактор (минулий психофізіологічний досвід) та впливи на нього умов середовища
6	Гуманістична психологія	К.Роджерс, Г.Олпорт, А.Маслоу	Активність індивіда, як організму до самозбереження та росту

7	Психоаналіз	А.Фрейд	Активність індивіда щодо усвідомлення своїх дефектів та бажання від них позбавитися
		З.Фрейд	Активність щодо задоволенню інфантильного сексуального потягу
		В.Райх	Активність, спрямована на усунення потреб та переймань
8	Психологія поведінки	П.Жане	Активність як відповідь на необхідність вдосконалювати соціальне відношення людини до суспільства та інших людей
9	Психологія усвідомлення	У.Джеймс	Активність, спрямована на піклування про себе та самосбереження
10	Теорія адаптації	Дж. Дьюї	Імпульсна та інстинктивна активність людини у взаємодії з оточуючим середовищем
11	Індивідуальна психологія	А.Адлер	Інстинктивна активність людини спрямована на самоствердження
12	Психосинтез	Р.Ассаджолі	Активність, спрямована на досягнення внутрішньої єдності особистості
13	Концепція «духовної людини»	Ж.Ньюттен	Активність, спрямована на подолання розходжень між реальними та ідеальними подіями
14	Персоналітична теорія	В.Штерн	Активність, спрямована на саморозкриття цілісної особистості
15	Гештальтпсихологія	К.Левін	Активність суб'єкта щодо задоволення своїх потреб та пов'язана з нею самооцінка

Основні пояснення поведінки зарубіжними дослідниками

№ п/п	Дослідники	Напрямок	Визначення поняття «поведінка, діяльність»
1	Б.Ананьєв	Концепція «людинознавства»	Активність щодо розвитку своїх людських внутрішніх та зовнішніх якостей у процесі преотворювальної діяльності
2	В.Бехтерєв	Рефлексологічна теорія	Усвідомлений або неопізнаний процес думки, який проявляється в об'єктивних обставинах
3	О.Леонтьєв	Теорія діяльності	Активність щодо перетворення усвідомленої мети у діяльність
4	В.Мерлін	Теорія інтегральної індивідуальності	Активність у вираженні специфічних індивідуальних рис характеру в особливих якісних діях та вчинках у визначених типових обставинах
5	Д.Узнадзе	Теорія установки	Активність людини, спрямована на задоволення «функціональних потреб» (інтелектуальних, моральних, естетичних)
6	М.Бахтін	Естетико-філософська концепція	Діалогічна активність, спрямована на подолання розриву між культурою та життям
7	Л.Сохань	Концепція життєтворчості	Активність, спрямована на творче проектування та здійснення життєвих планів
8	Л.Виготський	Культурно-історична теорія	Безпосередні афективні розряди інтерпольовані через складну структуру особистості
9	Л.Божович	Психологія особистості	Активність людини, спрямована на довілля та саму себе відповідно до поставленої мети
10	В.М'ясищєв	Психологія відхилень	Активність, спрямована на побудову та реалізацію соціальних відношень, виконання своєї соціальної ролі
11	С.Рубінштейн	Філософсько-психологічна концепція	Суб'єктивне реагування особистості на вплив біосоціального середовища

Додаток Б

Корекційна програма для важковиховуваних школярів (за Ключе)

Вихідний рівень	Не готовий до навчального процесу, відсутня готовність до співпраці в рамках спільних програм, демонстрація диссоціальної поведінки у педагогічних ситуаціях (відсутність згоди з пропозиціями педагога, обхід навчальних завдань, відмова від контакту з педагогом, ігнорування необхідності допомагати оточуючим)
Мета роботи	Прищепити готовність до навчання, соціальну здатність до групової активності у шкільно-педагогічних ситуаціях
Просвітницька програма	
Зміст	Зниження вимог до школяра, поки вони не відповідатимуть його реальному рівню, зміна педагогічного настановлення з «орієнтованого на викладання» на «орієнтоване на учня»; сприяння індивідуальній роботі, розвитку інтересів, дозвіл (на перших етапах) на відвідування уроків тільки 2 години на добу, виконання тільки одного навчального завдання на день
Принципи	Поступовість, рух уперед малими кроками, увага до ручної роботи, орієнтація на самодіяльність учня
Форма	Індивідуальна робота з учнями
Засоби	Словесна інформація, робоча карта ігри і книги
Стиль	Спрямований на учня
Виховна робота	
Зміст	Підготовча групова фаза, створення товариських контактів, обмеження вульгарного стилю спілкування, організація вільного часу в класі, спеціальні форми заохочення кожного, організація допомоги кожному в будь-який час
Спеціальна форма	Пошук власного приміщення для групових занять, груповий тренінг, окремі педагогічні заходи, спільне проведення дозвілля і т.п.
Засоби	Пізнавати, виправлятися, повторювати позитивні елементи поведінки
Стиль	Переважно партнерський

Діагностичні методики
Тест емоцій А.Басса- А.Даркі
(адаптація Г.В. Резанкіної)

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак +, якщо не підходить, то -.

1. Часом мені хочеться заподіяти шкоду іншим людям.
2. Іноді я говорю погане про людей, яких я не люблю.
3. Якщо мені не подобається, як поведуться мої друзі, я говорю їм про це.
4. Напевно, я не зможу ударити іншої людини.
5. Я ніколи не злюся так сильно, щоб кидатися предметами.
6. Я часто згоден з іншими людьми.
7. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не дам здачі.
8. Коли я злюся, я хлопаю дверима.
9. Якщо хтось не згоден зі мною, я сперечаюся з ним.
10. Того, хто кривдить мене і мою сім'ю, варто побити.
11. Я не здатний на образливі жарти.
12. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
13. Люди, які постійно доводять мене, коштують того, щоб їх «клацнули по носі».
14. Від злості я іноді похмурий.
15. Навіть якщо я злюся, я не грублю.
16. Я рідко даю здачу, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
17. Коли виходить не здається (не так, як я хочу), я іноді ображався.
18. Якщо хтось злить мене, я говорю йому про це.
19. Якщо я розсерджуся, я можу ударити кого-небудь.
20. У мене ніколи не було спалахів гніву.
21. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
22. Я б'юся стільки ж, скільки інші - не більше і не менше.
23. Іноді я став настільки злий, що хапав ту, що першу попалася мені під руку річ і ламав її.
24. Я лаюся тільки зі зла.
25. Щоб відстояти свої права, я можу побитися.
26. Іноді із зла я стукаю кулаком по столу.
27. Я не можу сказати людині все, що він заслуговує.
28. Є люди, які можуть довести мене до бійки.
29. Часто я тільки загрожую людям, хоча і не збираюся зробити те, про що говорю.
30. Під час суперечки я часто підвищую голос.
31. Я звичайно прагну приховувати своє погане відношення до людей.
32. Я краще згоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Ключ до тесту емоцій Басса-Даркі

1. Фізична агресія:

«так» - 1; 10; 13; 19; 22; 25; 28; «ні» - 4; 7; 16.

2. Непряма агресія:

«так» - 2; 8; 14; 17; 23; 26; «ні» - 5; 11; 20.

3. Вербальна агресія:

«так» - 3; 6; 9; 12; 18; 21; 24; 29; 30; «ні» - 15; 27; 31; 32.

Критерії для висновків

1. Результат до 55 % свідчить про норму, тобто цей вид агресії притаманний індивіду як ситуативна якість і не є його характерною особливістю.

2. 55-70 % - достатня вираженість даної риси.

3. 70 % і більше – надмірна риса.

№	Вид агресії	Відповіді «+» на запитання № ...	Відповіді «-» на запитання № ...	Максимальна кількість збігів	Кількість збігів учня	Співвідношення максимального та поточного результату
1.	фізична	1,10, 13, 19, 22, 25, 28	4, 7, 16	10		
2.	непряма	2, 8, 14, 17, 23, 26	5, 11, 20	9		
3.	Вербальна	3, 6, 9, 12, 18, 21, 24, 29, 30.	15, 27, 31, 32.	13		

Проективна методика К. Маховер «Намалюй людину» (за Л. Міщик)

Досліджуваному пропонується намалювати людину, як він побажає. Усі запитання, репліки, витирання та доповнення до малюнка, а також час малювання фіксуються у протоколі.

Інтерпретація результатів ґрунтується на аналізі такої інформації:

- хто зображений;
- що він робить у цей момент, за словами автора;
- пропорційність фігури та особливості зображення окремих частин, розташування на папері;
- особливості фарбування та декорування;
- наявність додаткових аксесуарів;
- якість ліній;
- репліки під час малювання тощо.

При цьому слід урахувати таке символічне значення частин фігури. *Голова* — символ інтелектуальної сфери, особливо лоб, відсутність якого може свідчити про свідоме ігнорування розумової сфери. Зображення на голові чого-небудь (наприклад, капелюха) являє собою символ захисної позиції по відношенню до зовнішнього світу. Співвідношення розмірів голови і тіла є співвідношенням між фізичним і духовним в людині.

Обличчя — символ сфери спілкування. Проблеми у сфері спілкування пов'язують з нечітким малюванням рис обличчя або їх відсутністю чи перекреслюванням. Обличчя у цьому випадку малюється останнім. Ретельне промальовування обличчя може свідчити про високу зацікавленість людини у самій собі.

Вуха — залежно від наявності — відкритість сприйняття чи настороженість у ставленні до навколишнього світу.

Очі — великі, з промальованими зіницями чи без них, заштриховані — символ страху та тривоги.

Рот — (якщо він відкритий) є ознакою вербальної агресії, особливо, якщо промальовані зуби.

Вуста — символ сексуальної сфери, її значення для людини.

Шия — контроль за своїми проявами, ступінь їх невимушеності, зв'язок між фізичним і духовним.

Руки — символ активності та спілкування. Розкинуті в боки — ознака товариськості, а сховані, притулені до тіла, у кишенях чи за спиною — ознака неприязні, замкнутості, незадоволеності своїм становищем. Довгі пальці з нігтями — ознака агресії. Тіло без рук — пасивність, можливі ускладнення у соціальній адаптації.

Торс — символ фізичної сили людини. Бажано співставити з реальною статурою досліджуваного. Якщо тендітна людина малює сильну, м'язисту людину, це може бути ознакою компенсації ідеального для неї фізичного взірця. Якщо фізично сильна людина малює тендітну, це може свідчити про

асоціацію з певним досвідом з минулого. Пуп, особливо великий і чітко промальований, може свідчити про егоцентризм. Прикрашання фігури додатковими аксесуарами (бантами і т.п.) означатиме підвищену увагу до власної персони, іноді демонстративність.

Ноги — потреба опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Зображення стоп у профіль може бути ознакою стійкості, впевненості у собі. Спрямованість пальців стоп на глядача або їх відсутність може означати невпевненість.

На основі аналізу результатів можна висунути припущення про *невротичну поведінку та почуття неповноцінності*, якщо на малюнку буде зображена маленька фігурка, часто у нижній частині аркуша, із крихітними ступнями, або фігура одного з батьків перебільшених розмірів. При цьому можливе надмірне штрихування, відверте зображення геніталій або приховування генітальної ділянки, зображення темних хмар та затемненого сонця.

Почуття незахищеності може бути також виражене через малювання маленьких фігур, що скромно займають незначну частину аркуша, сам процес малювання при цьому позначається скутістю, обережністю.

Про *сплутану сексуальну роль* може свідчити малювання фігури протилежної статі. *Очевидні відхилення від норми* можуть констатуватися у випадку, коли на малюнку зображені частини тіла, розкидані безвідносно одна до одної.

Тривожність може виявитися через надмірну штриховку малюнка. А ступінь *адаптованості* — через додаткове малювання хмар і штриховку сонця (в разі неадаптованості і почування себе нещасним) або сяюче сонце, що освітлює малюнок (відповідна адаптованість, відчуття щастя).

Проективна методика «Неіснуюча тварина»

Тип тварини

Реальна, існуюча – інтелектуальні або емоційні порушення, гостра тривога, іноді психічні захворювання.

Яка існувала раніше (динозавр, дракон) – бідність уяви, низький загальнокультурний рівень, педагогічна занедбаність.

Сконструйована – нетворчий підхід до завдання.

Цілісна (намальована за стандартною схемою: із головою, тулубом, кінцівками) – художній, але в цілому стандартний підхід до завдання.

Намальована за оригінальною схемою (не нагадує звичайну тварину) – творчий підхід до завдання, занижена комфортність.

Надмірно оригінальна тварина – демонстративність.

Людиноподібна – висока невдоволеність у потребі спілкування.

Механічна – замкненість, велика вибірковість у спілкуванні.

Із кінцівками, які направлені ззовні – товариськість, схильність до широких контактів.

Замкнена (без кінцівок, або із кінцівками, які направлені до тіла) – замкненість, велика вибірковість у спілкуванні.

Деталі

Надлишок органів почуттів – тривожність.

Очі.

- Відсутні – аутизм (розумова відсталість), замкненість, депресія.
- Пусті – нервово виснаження, імпульсивність, схильність до страхів.
- Великі, замальовані, – страхи.
- Форма грубо спотворена – невротичний стан, психічні розлади.
- Вуха, особливо великі – тривожність, підозрілість.

Голова:

Відсутня – імпульсивність, психічні розлади.

Форма грубо спотворена – органічне ураження мозку, психічні захворювання.

Дві або більше голів – внутрішній конфлікт, протиріччя у бажаннях.

Товстий хвіст – високий інтерес до сексуальної сфери.

Луска, панцир – потреба у захисті, боїться агресії.

Гострі роги, кігті, великі зуби – агресивність.

Шипи, голки – захисна агресія.

Відсутність ніг, або недостатня кількість – низька побутова орієнтація, невміле спілкування із оточуючими.

Особливо великі ноги або їх завищена кількість – потреба у захисті, занижена самооцінка.

Крила – поміркованість, романтичність, фантазування.

Тіло, покрите густим волоссям – значимість сексуальної сфери.

Зброя – агресивність.

Прикраси – демонстративність.

Рани, шрами – невротичний стан, психічні розлади.

Внутрішні органи – завищене піклування про своє здоров'я, невротичний стан, психічні розлади.

Статеві органи, жіночі груди, вим'я – висока значимість сексуальної сфери.

Зла тварина

Немає ознак агресії – потяг заховати свою агресію, або повна відсутність агресивності.

Із ознак агресивності присутні тільки зуби – схильність до вербальної агресії, грубощів, крику, погроз.

Особливо означена агресивна символіка: роги, зброя – висока агресивність.

Голки, шипи, інші речі – страх, схильність до захисної агресії.

Великі очі із чорною обвідкою – страх перед агресією.

Асоціальна символіка: цигарка, чарка, тварина у вигляді чорта, баби-яги – негативізм, стресова ситуація, погроза агресії.

Нещасна тварина

Розміри сильно зменшені – заховані депресивні тенденції, схильність до депресій.

Ознаки тривоги: штрихування, численні лінії – низька стійкість до стресів, схильність до завищеного рівня тривоги у неблагополучних ситуаціях. *Штрихування із сильним натиском* – низька стійкість до стресів, висока емоційна напруга у неблагополучних ситуаціях.

Підкреслений контур – контроль свого емоційного стану.

Живе одна і не має друзів – почуття самотності, потреба у спілкуванні. *Її ніхто не любить* – потреба у емоційних контактах.

Хворіє, помирає – депресивні тенденції, страх смерті.

Погано пристосована до життя – почуття труднощів у житті, низький рівень соціальної адаптації.

Нещасна без якихось причин – схильність до поганого настрою, депресія.

Проективна методика «Малюнок сім'ї»

Відсутність себе – почуття своєї непотрібності в сім'ї.

Відсутність іншого члена сім'ї – його мала значимість для дитини, конфлікт, негативне ставлення.

Наявність членів сім'ї, відсутніх у реальності – сприймання своєї сім'ї як неповної, нещасної.

Наявність домашніх тварин – нестача спілкування, потреба любові близьких, емоційного тепла.

Відношення «високий» – «низький» зріст – стосунки підкорення, домінування. Особливо маленьке зображення себе – задавленість, занедбаність. Маленьке зображення батьків – їх мала значимість у сім'ї. Маленькі брат або сестра – конкурентні стосунки.

Просторова близькість фігур – тісні емоційні контакти у сім'ї. Дуже тісна близькість – дуже тісні сімейні стосунки. Віддаленість всіх членів сім'ї – роз'єднання членів сім'ї, слабкість емоційних контактів між ними. Віддаленість одного із членів – слабкий зв'язок з іншими членами сім'ї. Віддаленість себе – почуття ізольованості у сім'ї. Розташування дітей та дорослих окремими групами – слабкі емоційні зв'язки між дітьми та батьками.

Ізольованість зображення сім'ї від загального простору аркуша – замкнене життя сім'ї, її ізольованість від соціального середовища.

Зображення членів сім'ї зі спини або у профіль – конфліктні стосунки із цими членами сім'ї.

Зображення себе, відвернутого від усіх – конфліктні стосунки у сім'ї в цілому, почуття своєї непотрібності.

Схематичне, недбале зображення всіх членів – відсутність емоційного зв'язку до сім'ї, конфліктні стосунки.

Схематичне зображення одного із членів – негативне або конфліктне ставлення до цього члена сім'ї.

Схематичне зображення себе – почуття самотності, відторгненість.

Штрихування, численні лінії, затирання, виправлення, завищений натиск зображень: усіх членів сім'ї, або більшості з них – напружена емоційна атмосфера в сім'ї; одного із членів сім'ї – конфліктні стосунки з цією людиною; себе – самотність, неблагополучні стосунки із цими людьми.

Агресивна символіка (кулак, піднята велика долоня, гострі нігті, зброя або ніж) – агресивна поведінка даного члена сім'ї.

Зуби – вербальна агресія (крики, погрози) даного члена сім'ї.

Велика кількість предметів (меблі, речі) – недостатність емоційного спілкування у сім'ї.

Значення тварин у психомалюнку

Особливо маленькі (миша, горобець, мурашка) – мала значущість у сім'ї даної людини.

Зображення у такому маленькому вигляді дитини – дитину балують, дуже сильно опікують.

Холоднокровні (ящірка, риба, жаба) – дитина самотня, нещасна. Змія, черв'як, скорпіон – емоційна холодність, негативне ставлення всіх членів сім'ї до даної людини. *Зображення у такому вигляді дитини* – почуття непотрібності в такій сім'ї.

Черпаха – потреба у захисті.

Їжак, дикобраз – упертість.

Гієна, схида – негативне ставлення сім'ї до даної людини.

Великі теплокровні хижаки (тигр, вовк) – сила, активність, агресивність.

Батьки у вигляді особливо великих тварин – надмірна опіка над дитиною.

Тест для діагностики Інтернет-залежності за методикою Кімберлі Янг
Відповідь на кожне питання оцініть таким чином: «Ніколи» - 1 бал, «Дуже рідко» - 2 бали, «Іноді» - 3 бали, «Часто» - 4 бали, «Завжди» - 5 балів.

1. Чи відчуваєте Ви ейфорію, похваллення, збудження, перебуваючи за комп'ютером?
2. Чи потрібна Вам проводити все більше часу за комп'ютером, щоб одержати ті ж відчуття?
3. Чи відчуваєте ви порожнечу, депресію, роздратування, перебуваючи не за комп'ютером?
4. Чи траплялося Вам нехтувати важливими справами, в той час як Вибули зайняті за комп'ютером, але не роботою?
5. Чи проводите Ви в мережі більше 3-х годин на день?
6. Якщо Ви в основному використовуєте комп'ютер для роботи, чи берете участь у робочий час у чатах або виявляєте себе на не пов'язаних з роботою сайтах більш, ніж двічі на день?
7. Чи скачуєте Ви файли з заборонених сайтів чи сайтів еротичного спрямування?
8. Чи вважаєте Ви, що з людиною легше спілкуватися «онлайн», ніж особисто?
9. Чи говорили Вам друзі або члени сім'ї, що Ви занадто багато часу проводите «онлайн»?
10. Чи заважає Вашій діловій активності кількість часу, що проводиться в мережі?
11. Чи бувало таке, що Ваші спроби обмежити час, проведений в мережі виявлялися безуспішними?
12. Чи буває так, що Ваші пальці втомлюються від клавіатури або клацання кнопкою миші?
13. Чи траплялося Вам відповідати неправду на запитання про кількість часу, що Ви проводите в мережі?
14. Чи спостерігався у Вас хоч раз «синдром карпального каналу» (оніміння та болі в кисті руки)?
15. Чи бувають у Вас болі в спині частіше, ніж один раз на тиждень?
16. Чи буває у Вас відчуття сухості в очах?
17. Чи збільшується час, проведений Вами в мережі?
18. Чи траплялося Вам нехтувати прийомом їжі або їсти прямо за комп'ютером, щоб залишитися в мережі?
19. Чи траплялося Вам нехтувати особистою гігієною, наприклад, умиванням, голінням, причісуванням і т.д., щоб провести цей час за комп'ютером?
20. Чи з'явилися у Вас порушення сну і/або чи змінився режим сну з того часу, як Ви стали використовувати комп'ютер щодня?

Інтерпретація результатів:

20-29 балів – залежність від Інтернету відсутня;

30-49 балів – Інтернет-залежність не виражена чи слабо виражена, але пропонуємо прислухатися до наступних рекомендацій;

50-79 балів – мережа здійснює значний вплив на Ваше життя;

80-100 балів – Вам необхідна допомога психолога.

БЛАНК АНКЕТИ ОПИТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ «ПРОБЛЕМИ ПОШИРЕННЯ НАРКОМАНІЇ»

(За книгою Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. - С.419-423).

Шановні школярі та студенти!

Сьогодні достатньо широко досліджується проблема поширення наркоманії в молодіжному середовищі. Дослідників цікавить виявлення причин і чинників, що спричиняють поширення наркокультури. Ваші відповіді на питання анкети дуже цінні для правильної оцінки ситуації, розробці заходів щодо її поліпшення. Уважно прочитайте питання анкети та дайте відповіді на них.

Анкета анонімна, всі дані використовуються тільки в узагальненому вигляді.

1. Чи вважаєте Ви, що наркоманія серед молоді – це серйозна проблема для України сьогодні?

- 001. Дуже серйозна
- 002. Достатньо серйозна
- 003. Швидше серйозна, ніж ні
- 004. Швидше несерйозна, ніж так
- 005. Несерйозна 006.
- Абсолютно несерйозна

2. Наскільки важко (або легко) «дістати» наркотики у Вашому місті?

- 007. Важко
- 008. Швидше важко, ніж легко
- 009. Швидше легко, ніж важко
- 010. Легко
- 011. Важко відповісти

3. Чи знайомі Ви з людьми, які вживають наркотики, але не є для Вас близькими, родичами, не входять у Вашу компанію?

- 012. Так
- 013. Ні

4. Чи є серед близьких Вам людей (друзі, родичі, члени сім'ї) ті, хто вживають наркотики?

- 014. Так
- 015. Ні
- 016. Важко відповісти

5. Чи потрапляли Ви в ситуацію, коли у Вашій присутності вживалися наркотики?

- 017. Так
- 018. Ні
- 019. Важко відповісти

6. Якщо «так», то як часто це траплялося?

- 020. Один раз
- 021. Кілька разів
- 022. Багато разів

7. Якщо Ви стикалися з вживанням іншими людьми наркотиків, то що це було?

- 023. Вдихання хімічних препаратів
- 024. Вживання таблеток
- 025. Куріння «травички»
- 026. Інше

8. Вам пропонували «приєднатися»?

- 027. Так
- 028. Ні

9. Чи доводилося Вам пробувати «смак» наркотики?

- 029. Так
- 030. Ні

10. Якщо «так», то коли в останнє?

- 031. Рік тому і більше
- 032. Протягом року
- 033. Протягом місяця
- 034. Упродовж тижня
- 035. Вчора (сьогодні)

11. У якому віці Ви почали вживати наркотики?

- 036. 9-10 років
- 037. 11-12 років
- 038. 13-14 років
- 039. 15-16 років

12. Як Ви вважаєте, Ваші батьки знають (або здогадуються) про те, що Ви вживаєте наркотики?

- 040. Так
- 041. Швидше так, ніж ні
- 042. Швидше ні, ніж так
- 043. Ні

13. Існує багато назв наркотичних речовин. Які з них Вам відомі і що Ви про них знаєте? (відзначте по одній позиції в кожному рядку).

Наркотичі речовини	Ніколи не чув	Чув, але не бачив	Чув про нього, і бачив його	Знаю дію, спосіб вживання і приготування
Марихуана	044	045	046	047
Анаша	044	045	046	047
План	044	045	046	047
Драп	044	045	046	047
Мацанка	044	045	046	047
Гашиш	044	045	046	047
Витяжка з макової соломки	044	045	046	047
Ханка	044	045	046	047
Морфін	044	045	046	047
Героїн	044	045	046	047
Транквілізатори	044	045	046	047
Первітін (гвинт)	044	045	046	047
Барбітурати	044	045	046	047
Каліпсол	044	045	046	047
Циклодол	044	045	046	047
ЛСД	044	045	046	047
Кокаїн	044	045	046	047
Екстазі	044	045	046	047
Амфетамін	044	045	046	047
Чифір	044	045	046	047
Крек	044	045	046	047

14. З окремими видами наркотиків Ви, можливо, зустрічалися «більш близько». У якому ступені Ви з ними знайомі? (відзначте по 1-ій позиції в кожному рядку).

Наркотичні речовини	Ніколи не пробував	Пробував один раз	Пробував 2-3 рази	Пробував до 10 разів	Вживав більше 10 разів, але не регулярно	Вживаю регулярно
Соломка, чорнушка, ханка	048	049	050	051	052	053
Морфін, кодеїн, промедол, метадон	048	049	050	051	052	053
Марихуана, план, анаша, драп, мацанка, гашиш, молоко	048	049	050	051	052	053

Клей, розчинники, бензин, ацетон	048	049	050	051	052	053
Димедрол, циклодол	048	049	050	051	052	053
Первініт (гвинт)	048	049	050	051	052	053
Транквілізатори	048	049	050	051	052	053
Морфін	048	049	050	051	052	053
Героїн	048	049	050	051	052	053
Чифір	048	049	050	051	052	053
Барбітурати	048	049	050	051	052	053
Кокаїн	048	049	050	051	052	053
Амфетамін, фенамін	048	049	050	051	052	053
ЛСД	048	049	050	051	052	053
Крек	048	049	050	051	052	053
Екстезі	048	049	050	051	052	053
Інші наркотики	048	049	050	051	052	053

**15. Від кого і як часто Ви отримуєте інформацію про наркотики ?
(відзначте по 1-ій позиції в кожному рядку).**

	Ніколи	Рідко	Часто	Регулярно
Від вчителів, психологів в школі	054	055	056	057
Від друзів, в компанії	054	055	056	057
Від знайомих, що вживають наркотики	054	055	056	057
Із засобів масової інформації	054	055	056	057
З Інтернету	054	055	056	057
Від батьків	054	055	056	057

16. Чи потрібні Вам бесіди, роз'яснення про шкідливість наркотичних речовин?

058. Так

059. Швидше так, ніж ні

060. Швидше ні, ніж так

061. Ні

062. Важко відповісти

17. Чи доводилося Вам купувати наркотики?

063. Так

064. Ні

18. Якщо «так», то де Ви купували наркотики?

065. У друзів, знайомих у вашому районі

066. У друзів, знайомих в іншому районі

067. У циганів

068. У вихідців з Кавказького регіону

069. Інші (вказіть) _____

19. Де Ви берете гроші на покупку наркотиків?

070. У батьків

071. У друзів, знайомих

072. Заробляю самостійно

073. Отримую стипендію

074. Інше (вказіть) _____

20. Чому, на Ваш погляд, молоді люди починають вживати наркотики? (визначте не більше 3 позицій).

075. Під впливом дорослих людей, компаній

076. Від неробства, відсутності занять

077. Від незнання всіх наслідків вживання наркотиків

078. Через прагнення до задоволення

079. Бажання бути дорослим

080. Щоб забути погане

081. Відсутній контроль з боку дорослих

082. Ради інтересу до «забороненого плоду»

083. Від невміння контролювати себе

084. З примусу

085. Щоб стати «своїм» в компанії однолітків

086. Важко відповісти

21. Чи є у Вас причини, мотиви вживати (або, принаймні, спробувати) наркотики?

087. Так

088. Можливо

089. Зараз немає, але таке виключити не можна

090. Ні, немає і бути не може

22. Яку поведінку людини по відношенню до наркотиків Ви вважаєте нормальною?

091. Наркотики можна вживати будь-які, якщо вони тобі доступні

092. Іноді можна вживати наркотики міцніше (укол, «колеса»)

093. Курити «травичку» можна досить часто

094. Іноді можна курити «травичку»

095. Ніколи і ні за яких обставин не вживати наркотики.

23. У якій якості Ви згодні прийняти людей, що вживають наркотики?

- 096. Як членів сім'ї
- 097. Як близьких друзів, сусідів
- 098. Як однокласників (одногрупників)
- 099. Як жителів мікрорайону, учнів Вашої школи (ПТУ, технікуму)
- 100. Як жителів міста, в якому Ви живете
- 101. Не хотів би, щоб наркомани були в країні

24. Як Ви проводите вільний час? (визначте не більше 3 позицій)

- 102. Займаюся спортом
- 103. Відвідую гуртки
- 104. Граю в комп'ютерні ігри
- 105. Дивлюсь телевізор
- 106. Читаю книжки
- 107. Займаюся музикою (малюванням)
- 108. Гуляю по вулиці
- 109. Ходжу до кінотеатру, на концерти, в нічні клуби, дискотеки

25. Яке матеріальне положення Вашої сім'ї?

- 110. Доводиться у всьому собі відмовляти, іноді грошей не вистачає на хліб
- 111. На їжу хватає, але в остальному буває дуже важко
- 112. Хватає на їжу і одяг, але купити дорогі речі ми не можемо
- 113. У нас є деякі заощадження, можемо купити щось дороге і цінне.
- 114. Ми ні в чому собі не відмовляємо

26. Чи маєте Ви батьків?

- 115. Батька і матір
- 116. Тільки мати (батька немає або проживає окремо)
- 117. Тільки батька
- 118. Батьків немає

27. У якій частині міста Ви проживаєте в даний момент?

- 119. Центр міста
- 120. Багатопверховий район
- 121. Приватний сектор

28. Ваша стать?

- 122. Чоловіча
- 123. Жіноча

29. Ваш вік?

- 124. 13-14 років
- 125. 15-16 років

30. Де Ви навчаєтесь?

- 126. У школі
- 127. У гімназії, ліцеї
- 128. У ПТУ
- 129. У технікумі, коледжі

Дякуємо за участь!

Ігри й вправи для заспокоєння дітей, зняття збудження та імпульсивності

ВГАДАЙ ПОЧУТТЯ

На початку гри з учнями слід з'ясувати, які саме почуття вони знають (радість, страх, гнів і т.п.). Потім дітям пропонується за кілька хвилин зобразити за допомогою міміки й жестів певне почуття. Інші діти дивляться й намагаються відгадати те почуття, яке зображує дитина.

ПІСНЯ

Учні сидять по колу на стільцях. У середину кола виходить ведучий. «Зараз ми спробуємо заспівати хором яку-небудь пісню (діти обирають добре відому пісню)». У цій пісні має бути не більш як 2 куплети, якщо потрібно, то можна дати слова цієї пісні. Ведучий розповідає про умови (правила) гри. «Коли я перший раз плесну в долоні, ми всі починаємо співати цю пісню, за другим разом – спів продовжується, але тільки подумки (про себе), а коли плесну втретє – знов усі співають уголос».

ЯК МОЖНА ВИКОРИСТАТИ ПРЕДМЕТ?

Беруть будь-який предмет (ручка, зошит і т. п.). Його пускають по колу дітей. Кожна дитина має сказати, як можна застосувати цей предмет, окрім його прямого призначення.

М'ЯЧИК

Учні стають у коло обличчям один до одного. Ведучий: «Візьміть м'яч і починайте передавати його по колу. Умова така: можна передавати його по колу тільки з рук у руки. Неможна передавати м'яч по повітрю. Якщо хтось із гравців передав м'яча по повітрю або ж упустив, ця дитина вибуває з гри».

ОСТАННЯ ЛІТЕРА

Крайній гравець називає слово (іменник в однині й називному відмінку). Наступний учасник гри згадує слово, яке починається з останньої літери того слова, яке вигадав перший учасник.

СОНОСКОП

Діти сідають у коло і заплющують очі. Ведучий торкається різних предметів олівцем, постукуючи при цьому по них. Після кожного торкання діти мають спробувати визначити той предмет, якого торкався ведучий.

Я ВМІЮ

Кожний по черзі буде називати, і, якщо захоче показувати якесь своє вміння (забивати цвяхи, прибирати сніг, ловити рибу, підтягуватися, вирощувати квіти, співати, малювати, мити посуд і т.д.) Але кожне вміння може називатися тільки один раз. Якщо хто-небудь не може назвати своє вміння, то вибуває із гри. Виграє той хто залишається в колі до кінця. Після закінчення гри можна згадати ті сфери вмінь, які забули діти.

Ігри для психологічного розвантаження

СІМЕЙНИЙ ПОРТРЕТ

Мета: визначення ієрархії у дитячій ігровій групі, з'ясування стосунків, що склалися у сім'ях дітей.

Хід гри. У сім'ю приходить фотограф, щоб зробити сімейний портрет. Він має визначити сімейні ролі для всіх членів групи й розсадити їх, водночас розповідаючи про те, хто з ким дружить у цій сім'ї.

ДЗЕРКАЛО

Мета: надати можливість виявити активність пасивним дітям.

Хід гри. Один учень водить, інші діти - дзеркала. Той, хто водить, дивиться у дзеркала, а вони відбивають усі його рухи. Психолог стежить за правильністю відбивання.

ЗОБРАЖЕННЯ ПРЕДМЕТІВ

Мета: виховання спостережливості, уваги, вміння бачити іншого.

Хід гри. Дитина мімікою, жестами зображає предмет, інші діти його відгадують. Хто правильно назвав предмет, стає ведучим.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Мета: для згуртування класу надати дітям можливість висловити всі образи, розчарування.

Хід гри. Обирається іменинник. Усі діти дарують йому подарунки жестами, мімікою. Іменинникові пропонують згадати, чи образив він когось, і виправити це. Дітям пропонується пофантазувати й вигадати для іменинника майбутнє.

ФОРТЕЦЯ

Мета: надання дітям можливості виявити агресію; діагностування того, хто з ким захоче бути у команді.

Хід гри. Група дітей поділяється на дві команди (за бажанням самих дітей). Кожна команда будує з меблів фортецю. Одна команда захищає фортецю, інша команда - штурмує. Основна зброя - повітряні кульки, м'ячі, м'які іграшки.

Вільний час (розваги за партою)

Вийми кульку з горнятка

У горнятко кладуть кульку від пінг-понгу. Дітям по черзі пропонують зробити глибокий вдих, нахилитися на горнятком і дмухати в нього так сильно, щоб кулька вилетіла з горнятка.

Силачі

Гравці спираються ліктями на стіл і з'єднують руки. Кожний у парі починає тиснути на руку товариша, намагаючись покласти її на стіл. Перемагає той, хто, не відриваючи ліктя від стола, примусить партнера покласти руку на стіл.

Вправи, спрямовані на розвиток уваги, мислення, координації рухів, релаксацію, врівноваження емоційно-особистісної сфери
(доцільно використовувати як на уроках, так і в позаурочній роботі хоча б 2 рази на тиждень по 20-30 хв.).

Заняття 1.

Почухати спинку

Мета: Зняти напругу, підвищити групову згуртованість, релаксація перед вправою, в якій потрібна концентрація уваги.

Інструкція: Встаньте, будь ласка, у два великих кола так, щоб кожен з вас опинився навпроти учня з іншого - зовнішнього чи внутрішнього кола... Тепер потрібно, щоб діти з зовнішнього кола одночасно повернулися направо. А тепер нехай повернуться направо і всі ті, хто стоять у внутрішньому колі. Тепер кожен бачить перед собою спину свого однокласника. Тепер ми почнемо робити одне одному прийнятний і підбадьорюючий масаж. (Назвіть імена двох школярів з різних кіл, що стоять один поруч з одним.) Нехай ці діти почнуть розтирати долонями плечі стоять перед ними учнів. Коли пара учнів завершать масаж, ті учні зроблять такий самий масаж двом наступним - хто стоїть перед ними. І так далі по колу, поки масаж не "Повернеться" до тих, хто його почав.

Жорсткі дощечки

Мета: розвиток дотикових відчуттів і концентрації уваги.

Матеріал до завдання: ящик з двома наборами дощечок по п'ять штук (10x9 см), які обклеєні жорстким папером п'яти сортів. Ящик повинен бути у кожного учня. Дощечки однакові попарно.

а) Учень з закритими очима бере з одного набору дощечку, мацає її, потім шукає шляхом обмацування підходящу дощечку в іншому наборі і кладе її поряд. Бере наступну дощечку з першого набору і підбирає таку ж з другого і т.д.

б) Учень із закритими очима шукає дощечку з самої грубозернистою поверхнею в одному з наборів і кладе її в бік. З решти знову обирає дощечку з самої грубозернистої поверхнею і кладе її поряд з першою. Так до тих пір, поки не вийде рівномірно упорядкований ряд. (Завдання можна починати виконувати і з самою гладкою дощечки). Потім з відкритими очима учень перевіряє себе. Для цього він перевертає викладені дощечки зворотньою стороною і дивиться на наявні там цифри. Якщо завдання виконано вірно, то цифри будуть розташовані як у натуральному ряді.

Заняття 2

Розривання паперу

Мета: розрядка накопиченої енергії.

Інструкція: Для роботи необхідно мати старі газети і журнали, або інший непотрібний папір. Спочатку вчитель запитує дітей, хто з них обіцяє прибрати помешкання в кінці заняття, і пояснює, що ця вправа дозволить їм позбутися неприємних відчуттів і зажадає значної енергії.

Кілька хвилин відводиться на обговорення різних відчуттів та ситуацій, які їх викликають. Потім учитель починає розривати газети чи журнали, показуючи дітям, як краще це робити. Педагог дає їм зрозуміти, що розмір

шматочків не настільки важливий. Діти приєднуються до нього, і вони разом кидають шматочки паперу в купу в центрі кімнати. Коли купа стає великою, вони всі разом починають енергійно підкидати шматочки паперу в повітря. Папір розлітається по всьому приміщенню, і діти приходять в невимовний захват. Ті, хто відрізняється скутістю і акуратністю, спочатку ведуть себе дуже обережно, але через хвилину і вони розкріпачуються. Дітям особливо подобається робити купки і стрибати на них, обсипати один одного шматочками паперу або кидати їх жменьками в повітря. Після цього настає момент збирання. Вчитель пропонує дітям згадати про те, яку обіцянку вони давали йому на початку заняття. Коли прибирання завершено, вчитель просить їх поділитися враженнями від вправи і сказати, що людина відчуває, коли дає вихід своїй енергії і яким чином можна робити щось подібне в домашніх умовах. Ця вправа незмінно викликає у дітей наснагу. Крім того, вона не вимагає будь-якої підготовки.

Сміятися заборонено

Мета: заспокоїти збуджену групу, налаштувати на роботу, яка вимагає концентрації уваги.

Інструкція: Сядьте, будь ласка, широким колом. Хтось один встане посередині, і водитиме. Його завдання полягає в тому, щоб вибрати когонебудь з тих, що сидить, і змусити його заговорити або посміхнутися. Для досягнення своєї мети він може пробувати все, що завгодно, однак він не повинен ні до кого доторкатися, і, зрозуміло, сам він не має права говорити. Ті, хто сидять у колі, не повинні відвертатися або закривати очі. Кожен водить не більше однієї хвилини. Якщо за цей час ведучий не зуміє розсмішити чи змусити заговорити когонебудь, хай з тією ж дитиною спробують свої сили ще 1-2 дитини. Якщо ж ведучий домагається успіху, він міняється місцями з тим, кого змусив посміхнутися або заговорити.

Штрихування

Мета: Розвиток зорово-рухової координації.

Матеріал до завдання: аркуш паперу, олівці.

1 варіант. Учитель пропонує учням виконати різні види штрихування, використовуючи при цьому олівці різного кольору

2 варіант. Учитель пропонує дітям, використовуючи трафарети (геометричних фігур), обвести контури фігур, а потім заштрихувати їх, не переходячи межі контуру. Лінії штрихування можуть бути різними: прямі, похилі, хвилясті

Заняття 3

Подорож на хмарі

Мета: вправа на релаксацію, дає дітям заспокоїтися і налаштуватися на роботу.

Матеріали: в якості супроводу бажано використовувати спокійну інструментальну музику.

Інструкція: Сядьте зручніше і закрийте очі. Два-три рази глибоко вдихніть і видихніть...

Я хочу запросити вас у подорож на хмарі. Стрибніть на білу пухнасту хмару, схожу на м'яку гору з пухких подушок. Відчуйте, як ваші ноги, спина,

зручно розташувалися на цій великій хмарі-подушці. Тепер починається подорож. Ваша хмара повільно піднімається в синє небо. Відчуваєте, як вітер обвіває ваше обличчя? Тут, високо в небі, все спокійно і тихо. Хай ваша хмара перенесе вас зараз у таке місце, де ви будете щасливими. Намагайтесь подумки «побачити» це місце як можна більш точно. Тут ви відчуваєте себе абсолютно спокійно і щасливо. Тут може статися щось чудове і чарівне... (30 секунд.) Тепер ви знову на своїй хмарі, і вона везе вас назад, на ваше місце в класі. Злізьте з хмари і подякуйте їй за те, що вона так добре тебе покатила... Тепер простеж, як вона повільно розтає в повітрі... Потягніться, випрямтеся і знову будьте бадьорими, свіжими і уважними.

Річка

Мета: розвиток зорово-рухової координації.

Матеріал до завдання: набір бланків з малюнками

У завданні «Річка» потрібно «проплисти» по річці зі звивистими берегами, островами, камінням, небезпечними вітрами (спіралеподібні знаки), захаращеними човнами і плаваючими колодами. «Проплисти» потрібно якомога швидше, подолавши всі перешкоди. «Плавати» потрібно і за течією і проти неї, не повертаючи лист, і вибираючи щоразу інший шлях між перешкодами.

Черепаха

Мета: навчити контролювати свої рухи.

Інструкція: вчитель встає біля стіни приміщення, інші учасники розташовуються уздовж протилежної стіни. За сигналом керівника вони починають рух. Далі вчитель каже: «Уявіть собі, що всі ми - черепахи. Я велика черепаха, а ви - маленькі черепашки. Я запросила вас у гості на день народження. Я чекаю вас в гості. Але от біда: святковий торт ще не готовий. За моєю командою ви можете йти до мене, ніде не зупиняючись. Пам'ятайте: Ви- Черепахи і повинні йти як можна повільніше, щоб дійти тільки в той момент, коли торт буде вже готовий ». Керівник стежить, щоб ніхто не зупинявся і не поспішав. Через 2-3 хвилини він дає новий сигнал, за яким всі «завмирають». Перемагає той, хто виявився далі за всіх від черепахи-імениниці. Гра може повторюватися кілька разів. Потім учитель обговорює з групою у колі, чи важко їм було рухатися повільно і що їм допомогло виконати інструкцію.

Заняття 4

Гра з коробками

Мета: Розрядка накопиченої енергії, розвиток концентрації уваги, згуртування групи

Опис техніки: Обмеження пропонованої техніки пов'язані лише з межами дитячої уяви. Наявність усього декількох або навіть однієї коробки може давати простір фантазії. Найбільш цікаві для дитини коробки з-під столів і інших меблів. Так, наприклад, довга коробка, що відкривається з одного боку, може бути для дитини «домом», на її протилежному від «дверей» кінці і з боків дитина може намалювати вікна. В інших випадках велика коробка може зображати автобус, в який діти зможуть заходити з тієї чи іншої сторони. При цьому вони можуть вирізати з боків вікна. Подовжена

коробка, що відкривається з обох сторін, може зображати «тунель». Деякі діти, особливо в ході групових занять, люблять ховатися в коробки

Камінь мудрості

Мета: Заспокоїти збуджену групу, створити робочу обстановку; розвиток концентрації уваги і довільності.

Матеріали: Гарний, не надто маленький камінь.

Інструкція: вчитель каже: «Я принесла вам щось незвичайне - це камінь мудрості. Зараз, поки я його тримаю, я можу говорити. Коли хтось інший захоче про щось розповісти - він повинен повідомити про це і взяти в мене камінь. Поки камінь перебуває в руках в однієї дитини, решта говорити не можуть.» Потім камінь передається іншій дитині і т.д. Можна також передавати камінь дитині, яка просто хоче щось сказати.

Після вправи вчитель проводить рефлексію:

- Чи подобається тобі, коли інша людина перебиває тебе?
- Що ти відчуваєш, коли хочеш щось сказати, а в цей час всі зайняті своїми розмовами?
- Що ти відчуваєш, коли всі уважно тебе слухають?

Заняття 5.

Заборонена цифра

Мета: формування елементів самоконтролю

Інструкція: Вибирається будь-яка цифра, наприклад, 4. Учні стають в коло і за годинниковою стрілкою рахують по черзі: один, два, три... коли черга доходить до четвертого учня, він не вимовляє цифру, а плескає в долоні чотири рази. Помилившийся учень вибуває з гри.

Літає - не літає

Мета: розвиток довільності рухів.

Інструкція: Учні кладуть на стіл пальці. Учитель називає птахів, звірів, комах, квіти і т.д. При називанні літаючого об'єкта, всі повинні, не відриваючи долонь від столу, підняти пальці вгору. Хто підніме пальці при називанні літає, або ж не підніме пальці при називанні літаючого об'єкта, вибуває з гри. (Рекомендується перед початком завдання поговорити з учнями про деякі літаючі об'єкти, зроблені руками людини, про літаючих казкових істот, про деяких нелітаючих птахів і т.д.).

Заняття 6

Графічний диктант

Мета: Розвиток вміння підкорятися словесним вказівкам дорослого; розвиток рухової сфери та концентрації уваги.

Матеріал до завдання: Індивідуальний набір бланків (4 штуки 10x15 см). На кожному бланку зображені 3 ряди дрібних геометричних фігур: Верхній ряд складається з 17 трикутників, середній ряд - з 16 кругів, нижній ряд - з 17 квадратів. Фігури верхнього та нижнього рядів розташовані один проти одного, середнього - у проміжку між ними.

Учитель каже: «Ми будемо малювати візерунки. У вас на листочках намальовані ряди трикутників, квадратів і гуртків. Ви будете з'єднувати їх, щоб вийшов візерунок. Запам'ятайте три правила:

1) два трикутника, два квадрати або квадрат з трикутником можна з'єднувати лише через гурток;

2) лінія візерунка повинна йти тільки вперед;

3) кожне нове з'єднання треба починати з тієї фігурки, на якій зупинилася лінія, тоді у візерунку не вийде проміжків. Намалюємо перший візерунок разом ».

Разом з учнями вчитель виконує тренувальний візерунок і аналізує його. Потім учні під диктовку вчителя малюють три основних візерунка.

Швидкі перетворення

Мета: вправа на зняття напруги після «сидячої» роботи.

Матеріали: Аудіокасета із записом бадьорої інструментальної музики.

Інструкція: звучить музика, і діти починають ходити по класу. Коли музика зупиниться, діти теж повинні зупинитися. У цей момент вчитель скаже учням, кого вони повинні зобразити... (Увімкніть музику і зупиніть її приблизно через одну хвилину.)

Тепер всі діти повинні перетворитися на Бабу-Ягу. (Знову включіть музику на 30 секунд.) Потім всі діти стають роботами. Встають парами і показують один одному, що вони роботи... (Знову поставте музику на 30 секунд.)

Інші перетворення: сумний клоун, веселий танцюрист, нервовий грабіжник, стомлений бігун на коротку дистанцію, усміхнений манекен, боксер перед боротьбою, співак, що заслужив оплески.

Заняття 7

1. Пташенята

Мета: Гра дає можливість встановити в групі спокійну атмосферу і розвиває концентрацію уваги.

Інструкція: діти, хто з вас хотів би бути Птахом-мамою або Птахом-татом? Птахи-батьки йдуть до дверей. Потім вибираються п'ятеро дітей, які будуть Пташенятами. Всі опускають голови на руки, і Птах-мама запрошується назад в клас. Один із Пташенят дуже тонким голосом пищить; інші діти сидять дуже тихо. Птах-мама йде уздовж кола і намагається знайти свого Пташеняти. Коли вона виявить одного, вона кладе руку йому на плече і каже: "Ось ти де!". Цей Пташеня може підняти голову. Коли всі Пташенята будуть знайдені, можна зіграти в цю гру ще раз. При повторі можна обігравати інших звірів, наприклад цуценят, кошенят, телят, ягнят і т.д.

2. Знайди однакове

Мета: розвиток довільної уваги

Матеріал до завдання. Листи паперу з зображенням фігури-зразка і декількома схожими, але несхожими малопомітними компонентами, фігурами.

Вчитель просить учнів розглянути фігуру-зразок зліва на малюнку і знайти точно таку ж в правій частині.

3. Завмири

Мета: формування елементів самоконтролю.

Інструкція: Грає весела, рухлива музика. Учні вільно рухаються в такт музиці. Раптово музика обривається. Діти завмирають в тих позах, в яких їх застала музична перерва. Потім через 7-10 сек., музику знову вмикають, і учні продовжують рух.

Попередження та корекція агресивності в молодшому шкільному віці. Психологічний тренінг

(Практичний психолог: А.В. Плєскановська, м. Кривий Ріг)

Вступ

З метою розвитку навичок конструктивної взаємодії та послаблення агресивних реакцій молодших школярів пропоную корекційну програму, що включає 8 занять, які можуть проводитися в межах годин спілкування в класі або зі спеціально відібраною групою дітей, схильних до агресивної поведінки.

Програма побудована з урахуванням основних принципів корекційної роботи:

1. Системності корекційних, профілактичних та розвивальних завдань.
2. Єдності корекції та діагностики.
3. Діяльності.
4. Урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей.
5. Комплексності методів психологічного впливу.
6. Залучення найближчого оточення (батьків, педагогів, однокласників).
7. Опори на позитивні якості дитини.
8. Програмованого навчання.
9. Урахування об'єму та емоційної складності матеріалу.

За характером направленості програму можна визначити як симптоматичну, що передбачає зняття гострих симптомів агресивної поведінки, за змістом це є корекція поведінкових аспектів та міжособистісних стосунків, за формою роботи – групова (в закритій групі дітей з східними показниками) за наявністю програми – програмована, за характером управління коригуючими впливами – недирективна, за терміном – коротка. За масштабом завдань, що вирішуються, це спеціальна психокорекція, тобто використовується комплекс прийомів, методик та організаційних форм найбільш ефективних для вирішення проблеми попередження та подолання агресивних проявів дітей молодшого шкільного віку та формування навичок конструктивної взаємодії з оточенням. При розробці програми використана методика О.Б.Бовть та інші поліфункціональні ігрові техніки.

Програма розрахована на 8 занять, по 40 хвилин двічі на тиждень.

Заняття № 1. Мета: знайомство, розвиток навичок невербальної взаємодії, емоційної чутливості, емпатії.

Повідомлення загальної мети занять.

Діти сідають в коло. Керівник повідомляє дітям, що вони будуть зустрічатися разом на спеціальних заняттях. Ці заняття не будуть схожі на уроки. На них можна буде гратися, малювати, а головне – поділитися своїми радощами і проблемами, отримати добру пораду, допомогу або підтримку, навчитися краще розуміти себе та інших, взяти про себе та інших багато нового та корисного.

Правила групової взаємодії.

Для успішної діяльності тренінгової групи доцільно розробити та засвоїти правила групової взаємодії. Для дітей їх не повинно бути занадто багато. Головними можуть бути такі: Говорити коротко, конкретно і тільки про те, що думаєш або відчуваєш сам. Слухати товаришів уважно, не перебиваючи.

Критикувати не людину, а конкретний вчинок. Критикувати лише в доброзичливій формі, бажано, щоб критика супроводжувалась конкретною порадою та впевненістю у можливості виправлення недоліків або помилок.

Гра «Знайомство». Кожному учаснику пропонується обрати собі будь-яке ім'я, яким він хотів би, щоб його називали інші. Ця процедура має діагностичний зміст, вона виявляє бажаний об'єкт ідентифікації дитини. Найчастіше молодші школярі обриють імена дівчаток і хлопчиків, іноді не ті, якими називають їх самих. Вибір не свого імені може бути ознакою неприйняття себе. Так може виявлятися відчуття власного неблагополуччя у дитини. На першому занятті не слід виявляти, чому дитина назвала себе по іншому, щоб не відштовхнути її. Зробити це можна пізніше, коло діти адаптуються до нової форми роботи та відчують довіру до керівника групи. Повторивши по черзі (по колу) своє ім'я, діти придумують і малюють його символ-образ, наприклад у вигляді піктограми. Цей символ діти малюють на обкладинці власного щоденника, як би підписуючи його. Після цього пропонується гра «Гості», яка дозволяє запам'ятати нові імена учасників групи та виявити характер міжособистісних стосунків.

Гра «Гості». Керівник групи повідомляє дітям, що для того, щоб вони змогли швидко та добре запам'ятати свої нові імена, вони зараз пограють в цікаву гру. Кожен учасник подумки уявляє собі якесь свято, яке недавно відбулося або відбудеться (найчастіше діти уявляють свій день народження). При цьому можна запропонувати дітям протягом 1-2 хвилин заплющити очі і уявити собі це свято, знову побувати на ньому, відчути святкову атмосферу. Після цього дітям пропонується уважно подивитися один на одного і по черзі (по колу) назвати нові імена тих учасників групи, яких вони б запросили на свято. Гра соціометрична. Керівник отримує можливість зафіксувати ієрархію взаємовідношень дітей, статус кожного з них, виявити групу, що потребує статусної корекції.

Рухлива гра «Море хвилюється...». Знайома всім дітям і дорослим гра була дещо змінена відповідно до мети тренінгу. Діти обирають одного, хто повертається спиною до інших, і промовляє «Море хвилюється раз...». Після рахунку «три» діти повинні завмерти в незвичайній позі. Керівник гри підходить по черзі до кожного учасника «включає» його і намагається відгадати кого і в якому стані він зобразив. Потім дитина сама розповідає, що вона хотіла зобразити. При цьому керівник обов'язково аналізує разом з групою виразні невербальні засоби передачі задуманого образу (міміка, погляд, жести, тощо), обговорює наскільки вдалим був їх вибір. Під час даної гри діти навчаються розпізнавати і «читати» емоційні стани інших людей,

адекватно передавати свій. Гра також допомагає коректувати нетерплячість. Слід пам'ятати, що участь у всіх вправах є добровільною, не можна заставляти дитину, можливо вона ще не досягла необхідного рівня адаптації в групі.

Етюд «Слухаємо себе». (Вправа на ауторелаксацію). Дітям пропонується сісти в зручній позі. На 1-2 хвилини заплющити очі, розслабитися, прислухатись до себе, «заглянути в себе» і подумати: що кожен відчуває, який у нього настрій. В той же час керівник малює крейдою на дошці або прикріплює плакат з зображеннями різних емоційних станів людини: радості, злості, страху, подиву, спокою. Діти по черзі розповідають, не відкриваючи очей, як вони себе відчувають, який у їх настрій. Після цього тренер пропонує дітям відкрити очі і подивитися на схематичні зображення різних емоційних станів. Разом з керівником групи обговорюються особливості мимічної експресії обличчя в кожному випадку: положення брів, куточків рота, очей. Вправа дозволяє діагностувати емоційне самопочуття учасників групи, ступінь прийняття ними форм і методів роботи. Завершуючи вправу, керівник просить дітей швидко та схематично зобразити в щоденнику свій стан та настрій.

Вправа «Шосте почуття». Ця вправа використовується як діагностичний метод вивчення ступеня єдності групи. Для цього дітям пропонується відповісти на питання, але не від себе, а як би від усіх учасників групи, так, як, на їх думку, відповіла би більшість. Відповіді діти повинні мовчки записувати. Не називаючи ніяких варіантів вголос, інакше гра не відбудеться, «не буде цікаво». Пропонуються питання наступного плану: який у більшості групи улюблений день тижня? Яка найулюбленіша пора року? Яке найулюбленіше число 2,3,4 чи 9? Яку геометричну фігуру вибрала група: ромб, трикутник, квадрат чи коло? Що хотіли б робити учасники групи у даний момент? Після виконання першої частини завдання керівник знову зачитує питання і варіанти відповідей, а кожна дитина піднімає руку в тому випадку, якщо прозвучала його відповідь. Проводиться експрес-обробка результатів виконання завдання. Найбільша кількість відповідей на дане питання вважається думкою групи, діти визначають його по кількості піднятих рук. Так, керівник говорить «понеділок» і рахує скільки учнів підняло руки, потім «вівторок» і знову підраховується кількість піднятих рук і т.д. по кожному питанню. Діти тут же отримують інформацію про ступінь розвитку в них «шостого почуття». Ця вправа повторно проводиться на заключному етапі тренінгу для того, щоб порівняти наскільки зросла групова єдність та згуртованість дітей.

Малювання на тему «Мій найщасливіший день». Дітям пропонується протягом 2-3 хвилин пригадати і намалювати самий щасливий день у своєму житті. Керівник групи просить дітей пригадати, що вони відчували в той день, чим він запам'ятався, пропонує «поділитися» своєю радістю з іншими дітьми. Малювання сприяє невербальному вираженню переживань, про які дитина не завжди може розповісти. Аналіз розповідей, кольорових рішень,

змісту малюнків дає змогу в певній мірі діагностувати рівень їх домагань. Доброзичливе обговорення малюнків, розуміння почуттів дітей, стимулююча похвала знімає бар'єри спілкування, емоційну напругу дітей і створює відчуття «захищеності в групі». По закінченню обговорення малюнків керівник бажає дітям, щоб в їхньому житті було більше щасливих днів, і звертає увагу на те, що часто це залежить від них самих.

Етюд «Веселка» (вправа на ауторелаксацію). Діти сідають зручно, заплющують очі і протягом 1-2 хвилин уявляють легку, прекрасну веселку, гру кольорів і себе в спокійному, приємному, розслабленому стані. Керівник настраює дітей на відчуття спокою, розслабленості. По закінченні вправи обговорюється, що відчували діти під час її виконання, хто «бачив» щось незвичайне. Закінчується заняття тим, що діти встають, потягаються та рухами рук над головою зображують веселку.

Етюд «Посмішка по колу». Всі беруться за руки і «передають» посмішку по колу: кожна дитина повертається до свого сусіда праворуч чи ліворуч і, побажавши щось хороше та приємне, посміхається йому. При цьому можна образно «взяти посмішку» в долоні і обережно передавати її по колу, з рук в руки. Така форма прощання може стати традиційним ритуалом за час роботи тренінгової групи. Керівник цікавиться враженнями дітей від заняття, дякує групу за роботу та запрошує на наступну зустріч.

Заняття № 2. Мета: розвиток уваги, уміння визначати власний емоційний стан, формування позитивного ставлення до школи, навичок спілкування та поведінки в ситуаціях емоційної напруги.

Рухлива гра «Будь ласка». Існує декілька варіантів гри. Її суть полягає в тому, що ведучий подає команди, виконувати які діти повинні, коли вони супроводжуються певним звертанням. Для даного заняття можна обрати слово «будь ласка». Якщо це слово не пролунало, а деякі діти виконали команду, то вони вибувають з гри. Команди можуть бути самими різноманітними, наприклад: «ліворуч», «праворуч», «кругом» тощо. Гра розвиває увагу дітей та допомагає їм зняти емоційну напругу на початку заняття.

Бесіда «Чарівне слово». Логічним продовженням гри є коротка бесіда про силу чарівного слова «будь ласка», про наслідки ввічливості та грубощів, про те яке враження справляє ввічлива, а яке груба людина, і яка з цих двох тактик вирішення проблем є більш ефективною.

Вправа «Наші емоції». Для даної вправи керівнику потрібен набір карток або плакат із зображенням різних емоційних станів людини. При роботі з картками пропонується серія завдань:

- назвати емоційні стани, зображені на картках;
- розділити аркуш щоденника на дві половини і перемалювати схематичні зображення так, щоб зліва розташувались емоційні стани, які дітям подобаються, а праворуч – не подобаються. Після виконання завдання діти по черзі називають та пояснюють, чому їм подобаються чи не подобаються ті чи інші емоційні стани;

- визначити свій настрій, емоційний стан на даний момент, схематично зобразивши його в щоденнику, коротко пояснити причину того чи іншого емоційного стану.

Для виконання цієї частини завдання можна пригадати етюд «Слухаємо себе». При обговоренні різних емоційних станів керівник звертає увагу на самопочуття дітей в групі, констатує наявність підвищеної тривожності у окремих членів групи.

Вправа «Подобається - не подобається». Після обговорення причин того чи іншого емоційного стану дітей, керівник просить учасників групи розподілити чистий аркуш щоденничка на дві половини і записати відповіді на запитання: що мені не подобається в школі? що мені не подобається вдома? що мені не подобається взагалі в житті?

Відповіді на ці запитання діти записують в лівій частині аркуша. Після цього пропонується серія позитивних питань, відповіді на які діти записують в правій частині аркуша: що мені подобається в школі? що мені подобається вдома? що мені подобається взагалі в житті?

Діти по черзі розповідають спочатку про те, що їм не подобається, потім, що подобається в школі, вдома і в житті. Важливою є саме така послідовність відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, щоб показати, що не все в житті так погано, є позитивні моменти і хороші люди. Ця вправа дозволяє отримати інформацію про характер взаємовідносин дитини з однокласниками, членами сім'ї, оточуючими, про те яке місце і роль визначає для себе дитина в класі, в сім'ї, як дитина сприймає себе серед інших.

Вправа «Продовжи речення». При проведенні даної вправи керівник продовжує збір інформації про учасників групи. Для цього дітям пропонується серія проєктивних питань. Учням пропонується продовжити речення першими, що приходять на ум фантазіями, не роздумуючи занадто довго, бо правильних чи неправильних відповідей не існує. На вільній сторінці діти записують продовження фраз: «Більше всього я боюсь...», «Я злюсь, коли...», «Мені сумно, коли...». По відповідях можна оцінити здатність дитини до рефлексії власних переживань. Відповідь «не знаю» може свідчити про недостатній розвиток цієї здібності, або про високу значимість проблеми, що викликає жах.

Вправа «Дай мені книгу». Керівник пропонує дітям уявити себе в наступній ситуації. Учень приходить в клас і бачить на столі цікаву книгу в красивому перепльоті. Йому дуже хочеться взяти її, подивитися малюнки. Він підходить до столу. Але в цей момент книжку бере інший учень. А книгу подивитися так хочеться! Як бути? Як її отримати? Діти програють ситуацію по черзі, парами. Після програвання ситуації всіма учасниками групи проводиться обговорення варіантів її вирішення, і діти спільно з керівником групи роблять висновок про те, що найбільш конструктивною формою досягнення результату (отримання книги) виявилось ввічливе прохання. Виконання цього завдання дозволяє дітям порухатись, зняти втому та емоційну напругу.

Вправа «Сходинки». Дивлячись на зразок, підготовлений керівником на дошці, діти малюють в щоденнику сходинки. Керівник пояснює зміст завдання: уявіть собі, що всіх учнів вашого класу розсадили на сходинки, дотримуючись однієї умови. На першу сходинку посадили самих старанних, розумних дітей, які добре вчаться, старанно виконують всі завдання в школі і дома, на другій сходинці розташувалися учні, які теж добре вчаться, але інколи бувають неуважними, допускають помилки. Як ви думаєте які діти потраплять на останню, найнижчу сходинку? А тепер подумайте на якій сходинці посадили б вас? А на других сходах намалюйте себе на тій сходинці, на якій би ви хотіли сидіти, тобто як би ви хотіли вчитися. Дані, отримані при виконанні цієї вправи, дають інформацію про характер самооцінки кожного учня та рівень його домагань в сфері навчальної діяльності.

Вправа «Скинь втому». Діти стають у вільне коло. Керівник пропонує їм розставити широко ноги, трохи зігнути їх в колінах, зігнути тіло, вільно опустити руки, розправити пальці, нахилити голову до грудей. Після цього покачатися вбік, вперед, назад, а потім різко потрусити головою, ногами, тілом. Керівник при цьому говорить, звертаючись до кожного: «Ти скинув свою втому? Що ще осталося? Тоді повтори ще раз.»

Етюд «Слухаємо себе» (вправа на ауторелаксацію). Протягом 1-2 хвилин діти розслабляються та слухають себе. Після чого зображують свій настрій наприкінці тренінгового заняття.

Етюд «Посмішка по колу» - на прощання.

Заняття № 3. Мета: Розвиток емоційної сфери, емпатії, корекція фобій, формування єдиних цінностей групи та відчуття захищеності її членів.

Гра «Вгадай емоцію». Один із учасників групи повертається спиною до інших. Керівник демонструє картку з схематичним зображенням емоційного стану, і сам з допомогою міміки обличчя показує її. Діти мовчки повторюють за тренером мімічні рухи. Тому, хто стоїть спиною пропонують повернутися і, уважно подивившись на обличчя дітей, вгадати який емоційний стан вони зображують. Якщо він правильно вгадав, йому надається право обирати наступний стан, який буде зображуватись. Відгадувати його буде інший учасник групи, який найкраще відобразив першу емоцію.

Етюд «Слухаємо себе».

Бесіда «Наші жахи». Керівник запитує дітей, які з емоцій, зображених на картках (плакаті) самі неприємні. Якщо, перелічуючи емоції, діти не назвали жах, керівник сам нагадує про нього. Коротко обговорюються особливості мімічної експресії обличчя даного стану, відчуття, що виникають, коли людина відчуває жах, згадують як описується цей стан.

Малювання на тему «Мій жах». Після невеликої вступної бесіди керівник просить дітей подумати, чого вони найбільше бояться і намалювати свій жах. Це може бути абстрактний малюнок або зображення конкретного об'єкту жаху, тривоги дитини. Малюнок виконується на окремому аркуші

паперу. Після цього тренер пропонує дітям розірвати аркуш з малюнком на дрібні шматочки і повідомляє дітям, що кожен з них переміг свій жах, що жаха більше не існує, тому що розірвані шматки разом з сміттям вивезуть на звалище, сплять, і від жахів більше нічого не залишиться.

Вправа «Я – чарівник». Після того, як діти схематично зобразили свій настрій, їм пропонується знову закрити очі і подумки побувати в казковій країні. В ній збуваються всі мрії і бажання, особливо якщо ти могутній чарівник. Уяви себе в ролі чарівника, який може зробити все, що побажає. Діти повинні подумати, що зробив би кожен з них, якби був наділений такою могутньою силою. Свої відповіді діти спочатку коротко записують в щоденниках, не проговорюючи ніяких варіантів відповідей (щоб уникнути повторення чужих думок), а потім по черзі озвучують. Діагностичним є вибір «сфери чаклування» - дім, школа, знайомі, друзі, власні особистісні якості.

Малювання на тему «В кого я б перетворився в чарівній країні?» Після виконання вправи «Я – чарівник» дітей просять подумати в кого кожен з них хотів би перетвориться, якби був чарівником. Відповідаючи на це питання, діти найчастіше називають тварин. Відповідь «ні в кого, хочу оставатись собою» свідчить про задоволеність собою, самоприйняття. В щоденниках учасники тренінгової групи замальовують тварину, з якою вони себе ідентифікували, і коротко записують відповіді на питання: де живе ця тварина? що вона їсть? Чим подобається дитині. Інтерпретація малюнків і відповідей ґрунтується на аналізі мотивації дитиною свого вибору, певною життєвою характеристикою даної тварини і якостями, притаманними не тільки тваринам, але і людям. Сукупність мотивацій може дати опосередкований психологічний портрет дитини, виявити риси, як бажані, так і небажані, ті які дитина приписує собі або відкидає. Для розвантаження можна запропонувати дітям встати і зобразити свою тварину, її зовнішній вигляд, рухи, ходу.

Етюд «Слухаємо себе». Протягом 1- 2 хвилин діти розслабляються і «слухають себе», після чого швидко і схематично зображують свій настрій наприкінці тренінгового заняття.

Вправа «Дерево» (на саморегуляцію). Діти стають в коло на деякій відстані один від одного. Кожен учень сильно надавлює п'ятками на підлогу, руки стискує в кулачки, міцно стискує зуби. Ведучий говорить, звертаючись до кожного: «Ти – могутнє, міцне дерево, у тебе сильне коріння, і ніякі вітри тобі не страшні. В складних життєвих ситуаціях, коли хочеться плакати або битися, - стань сильним і могутнім «деревом», скажи собі, що ти сильний, у тебе все здійсниться, і все буде добре. Ти – впевнена людина.» Потім діти беруться за руки, підіймають їх догори, продовжуючи надавлювати п'ятками на підлогу. «Ми разом велика сила. Самотньому дереву важко, разом ми цілий ліс. Разом нам не страшні ніякі негоди.» Після цього керівник пропонує дітям розслабитися, перестати надавлювати п'ятками на підлогу, помахати руками, розслабити м'язи обличчя, виконуючи ритуал прощання.

Етюд «Посмішка по колу».

Заняття № 4. Мета: розвиток навичок міжособистісного спілкування, емоційної саморегуляції, конструктивної поведінки в конфліктній ситуації.

Вправа «Шикуйся в ряд». Керівник пропонує дітям стати в ряд ліворуч від нього, не даючи ніяких додаткових пояснень та уточнень. У випадку, якщо діти задають питання, їм відповідають: «Так, як ви захочете». Дана вправа допомагає діагностувати характер групових відносин: лідери, як правило, прагнуть зайняти вигідні, з їх точки зору, позиції, відштовхуючи тих, чий авторитет в групі нижчий. Крім того, спостерігаючи за тим, яке місце прагне зайняти кожен учасник групи, керівник робить висновки про самооцінку кожного учасника. Звичайно, діти з завищеною самооцінкою прагнуть зайняти «перші» (ліворуч від керівника) місця в шерензі. Діти з заниженою самооцінкою, особливо ті, чий груповий статус невисокий, задовольняються «середніми» та «останніми» місцями. Коли діти вишикувались, їм пропонується рухлива гра та етюд «Слухаємо себе».

Вправа «З ким я дружу, а з ким - ні». В основі даної вправи лежить добре знайомий метод соціометрії. Учасникам групи необхідно розділити аркуш паперу на дві половини і записати ліворуч прізвища дітей із свого класу, з якими вони дружать і чому, а праворуч – з ким не дружать і чому. Кількість виборів не обмежено. Тренер попереджує дітей, що їх вибори обговорюватися не будуть. Обговорюванню підлягають лише причини симпатій і антипатій. Після завершення заняття керівник проводить стандартну обробку даних, визначає соціометричний статус кожного учасника групи та ієрархію взаємовідношень дітей. Обговорення мотивів вибору та відторгнення дітьми друзів дає матеріал для виявлення потреб дитини в спілкуванні та проблем, які існують у цій сфері. Підводячи підсумки, керівник говорить дітям, що дійсно не завжди люди сходяться характерами, бо всі ми різні. І в цьому ми переконуємося, виконуючи наступне завдання.

Розігрування в ролях ситуації «Капелюх». Розподілившись на пари, діти по черзі розігрують добре відому ситуацію: одна людина відпочиває на лавці, поклавши капелюха. Поряд сідає інша людина, прямо на капелюх. В даному випадку діти демонструють свою реакцію на фруструючу ситуацію. Після програвання ситуації обговорюються реакції, як «потерпілого», так і «винуватого». Підводячи підсумок обговоренню керівник звертає увагу дітей на те, що всі люди різні: один веселий, привітний, інший рухливий, емоційний, хтось може «плакса» тощо. Після обговорення різних реакцій в ситуації можливого конфлікту, тренер пропонує ще раз пограти в «Капелюха». При цьому до роботи залучаються саме ті діти, які демонстрували неадекватні агресивні реакції. Відпрацьовуються бажані моделі поведінки в конфлікті, що сприяє формуванню і розвитку у учнів навичок самоконтролю та саморегуляції поведінки.

Вправа «Візьми себе в руки». Продовжуючи тему самоконтролю і саморегуляції поведінки керівник навчає дітей наступному прийому. Він говорить, що як тільки учень відчує, що його щось непокоїть, хочеться когось

стукнути, щось кинуть, є дуже простий засіб довести собі свою силу: потрібно взятися долонями за лікті і сильно притиснути руки до грудей. – це поза сильної духом людини.

Етюд «Слухаємо себе».

Етюд «Посмішка по колу».

Заняття № 5. Мета: відреагування негативних емоцій, розвиток навичок самоконтролю і саморегуляції, самопрезентація членів групи.

Рухлива гра «Злюка». Один з членів групи сідає на стілець. В руках у нього рушник або легка хустка. Всі інші учасники бігають навкруги нього і прагнуть розізлити: дразнять, кривляються, лоскочуть. Тренер слідкує за тим, щоб діти не вдавались до образ та не завдавали болю. «Злюка» терпить якомога довше, але коли їй набридає починає ганятися за дітьми, намагаючись відшмагати їх рушником по спинах. Гра дає можливість виходу агресії та розвиває витримку. Досвід показує, що найбільш агресивні учні як правило, найдовше терплять, коли їх дразнять.

Вправа «Візьми себе в руки». Дітям пропонується згадати вправу, яка допомагає стримувати негативні прояви, «взяти себе в руки». Вправа може використовуватися в тих випадках, коли діти відволікаються і необхідно налаштувати їх на серйозну роботу.

Етюд «Слухаємо себе».

Вправа «Уважність до інших». Один з учасників групи сідає спиною до інших. Він повинен детально описати зовнішність будь-кого з членів групи (по замовленню групи). Бажано при цьому, щоб керівник допомагав тому, хто описує однокласника, звертаючи його увагу на те, який настрій у дитини, яке враження вона справляє на оточуючих, які думки і асоціації виникають при спілкуванні з нею. Завдання виконується до тих пір, поки не будуть описані всі учасники групи. Вправа розвиває здібність бути уважними, слідкувати за своєю зовнішністю, контролювати власні емоції.

Розігрування в ролях ситуації «Привіт другу». Діти сідають в коло. Їм необхідно привітатися з кожним учасником гри, підкреслюючи при цьому індивідуальність партнера, називаючи притаманні йому риси характеру. Особливу увагу слід звернути на те, які слова обирає кожен учасник, щоб привітати іншу дитину, які жести при цьому використовує, як представлена експресія обличчя. Керівник разом з учасниками групи розглядає типові помилки, демонструє конструктивні засоби контакту-привітання. Після цього дві-три пари учнів програють моделі бажаного привітання. Якщо діти добре засвоїли цю вправу, можна використовувати її для того щоб налаштувати дітей на конструктивне спілкування, допомогти продуктивно працювати.

Вправа «Девіз». Керівник розповідає дітям, що в старину був звичай на воротах замку або на щитах давніх лицарів зображати герб і девіз, тобто короткий вислів, що відображає ведучу ідею або мету власника. Після цього тренер пропонує дітям придумати власний девіз. Щоб дітям було зрозуміло, чого від них чекають, керівник називає свій девіз, наприклад, «Завжди допомагати людям, не дивлячись ні на що». На придумування девізів

відводиться 5-7 хвилин, після чого діти по черзі називають свої девізи і дають пояснення, якщо це необхідно.

Бесіда «Мій девіз». Проаналізувавши всі девізи, тренер звертає увагу на те, що ніхто з дітей в своїх девізах не говорив, що буде когось кривдити, ображати, бити. До чого прийшла б людина, девізом якої були б сварки, розбій, тощо? Як виглядає така людина? Яке враження справляє про себе у оточуючих? Чи хочеться спілкуватися та дружити з такою людиною? Керівник підтримує девізи дітей, звертаючи особливу увагу на цікаві, оригінальні, говорить про те, що має надію, що в житті діти будуть керуватися тільки добрими намірами, пронесуть свій девіз через все життя і будуть поводитися відповідно.

Малювання на тему «Мій герб». Після закінчення роботи над індивідуальними девізами тренер пропонує дітям придумати і намалювати в щоденниках свій герб. Звертається увага учасників групи на те, що герб малювався на щиті лицаря (його бачили в бою противники) і на воротах замку (де його могли бачити і вороги і друзі). Тому слід добре продумати зміст зображення на гербі.

Етюд «Слухаємо себе».

Вправа «Гора з плечей» (на ауторелаксацію та саморегуляцію). Керівник пояснює дітям, що вони втомилися, їм важко, хочеться лягти, а треба ще щось зробити, тому слід виконати вправу «Гора з плечей». Для цього треба опустити плечі, «скинувши гору з плечей». Повторивши цю вправу з дітьми 2 – 3 рази тренер повідомляє, що в разі, коли втома велика, вправу слід повторити 5 – 6 разів, і тоді зразу стане легше.

Етюд «Посмішка по колу».

Заняття № 6. Мета: діагностика та корекція сімейних ролей, розвиток навичок самоконтролю та саморегуляції, відреагування негативних емоцій.

Рухлива гра «Сантики-сантики, лімпопо». Діти утворюють широке коло. Обирається граючий, який буде вгадувати, він стає в центр і ходить по колу. Тренер умовним знаком обирає того, хто буде показувати рухи. Всі інші учасники копіюють рухи, повторюючи фразу «Сантики-сантики, лімпопо» завдання того, хто вгадує назвати того, хто задає рухи. Гра починається з оплесків, потім рухи змінюються і ускладнюються. Ролі дітей постійно міняються. Після проведення гри разом з керівником діти обговорюють за якими невербальними ознаками можна знайти того, хто показує рухи., що допомагало знайти, а що ускладнювало пошук.

Етюд «Слухаємо себе».

Вправа «Увага до інших». Один з членів групи сідає спиною до інших. В даному варіанті вправи він повинен детально описати вже не зовнішність, а поведінку одного з членів групи. Можна запропонувати описати поведінку протягом сьогоднішнього дня з усією послідовністю подій. Потім діти міняються. Вправа триває, докине буде описана поведінка кожного учасника групи. Отримуючи оцінку оточення, діти вчаться слідкувати за власною поведінкою, розвиваються навички самоконтролю, уважність до людей.

Розігрування в ролях ситуації «Одне і теж по-різному». Керівник пропонує дітям по черзі по-різному виконати певне завдання. Наприклад, з різними інтонаціями, відтінками голосу привітатися, відмовити, звинуватити, тощо. Характер відтінків і ситуацію задає тренер. На даному заняття дітям пропонується привітатися : спочатку як невпевнена в собі, потім як агресивна, як стримана, самовпевнена людина. До виконання завдань залучаються агресивні діти від лиця невпевненої людини і навпаки. Це дає можливість програти різні ролі, побачити себе в інших людях.

Гра «Сімейний портрет». Дітям пропонується наступна ігрова ситуація. В сім'ю приходить фотограф, щоб зробити сімейний портрет. Фотограф обирається з числа учасників групи, бажано «проблемний» (наприклад, з категорії відторгнутих). Він повинен задати сімейні ролі всім членам групи та розсадити їх, розказуючи проте, хто з ким в цій сім'ї дружить, які відносини між членами родини, чим займається кожний. Гра є соціометрією дитячої групи, а також віддзеркалює стосунки у власній сім'ї.

Малювання на тему «Щаслива сім'я». Після того, як «сімейний портрет» зроблено, керівник пропонує зобразити в щоденниках «портрет» щасливої родини. Тренер звертає увагу на вибір дітей: конкретна, своя чи абстрактна сім'я; кількість членів родини, їх заняття, інші особливості. Малюнки обговорюються по колу. Той факт, що в завданні міститься елемент абстрактності дає змогу дітям розкритися і відбити в малюнку свої реальні потреби та проблеми, пов'язані з сім'єю.

Етюд «Слухаємо себе».

Вправа «Обличчя на сонці» (на ауторелаксацію). Діти сідають зручно і заплющують очі. Їм пропонується уявити себе на теплому літньому пляжі. Сонце приємно торкається обличчя, розправляючи зморшки лоба, очей. Вона гріє губи, щоки, підборіддя. Діти уявляють собі дотики ласкавих сонячних променів, можуть повторити їх шлях кінчиками пальців, погладжуючи обличчя.

Етюд «Посмішка по колу».

Заняття № 7. Мета: формування позитивного ставлення до членів групи, накопичення досвіду конструктивної поведінки.

Рухлива гра «Море хвилюється...». У даному варіанті гри дітям пропонується зображати фігуру з вираженим відтінком злоби, ненависті, агресії. Це може бути казковий персонаж або реальна людина (можливо, сама дитина, що гнівається на когось), що само по собі є елементом діагностики. Проте, в даному конкретному випадку, головна мета – дати можливість відреагувати негативні емоції. Керівник групи слідкує за тим, нікому на причинили ушкодження або морального дискомфорту.

Етюд «Слухаємо себе».

Малювання на тему «Мій день народження». Керівник пропонує дітям згадати почуття, пов'язані з улюбленим святом дитвори – днем народження. Після того, як діти, заплющивши очі, уявили себе в ролі іменинника, згадали, що вони відчували, зустрічаючи гостей, отримуючи

подарунки та поздоровлення, їх просять намалювати свій день народження в щоденниках, себе в оточенні гостей.

Бесіда «Моє улюблене свято». Коли малюнки готові, діти по колу діляться своїми почуттями, що запам'яталися з дня народження. В процесі короткої бесіди тренер прагне актуалізувати приємні та радісні спогади дітей, щоб підготувати їх до виконання наступних завдань.

Вправа «День народження». З числа учасників обирається іменинник. Всі діти мімікою, жестами дарять йому подарунки, висказують найкращі побажання. Потім самому імениннику пропонується згадати чи не образив він когось, подумати, як це виправити. Діти доповнюють побажання, пов'язані з виправленням недоліків, які сам іменинник на назвав, а, можливо, не бачить в собі. Після чого учасникам групи пропонується пофантазувати і придумати майбутнє імениннику. Вправа сприяє згуртуванню групи, дає дітям можливість висказати образи, зняти розчарування.

Малювання на тему «Подарунок найкращому другу». Продовжуючи основну тему заняття тренер пропонує дітям придумати і намалювати, який подарунок кожен член тренінгової групи хотів би подарувати своєму другу. В щоденниках діти, крім зображення, підписують, що намальовано і для кого цей подарунок, що само по собі включає елементи діагностики.

Розігрування в ролях ситуації «Подарунок». Після виконання серії завдань діти отримують можливість порухатися, програючи в парах ситуацію вручення подарунка. Двоє дітей розташовуються один проти одного. Один з них – іменинник, другий – гість. Діти інсценують прихід гостя на день народження до друга і вручення подарунка. Часто робити це відповідно до правил етикету діти не вміють. Вони обмежуються словами «це тобі», «на» або мовчки вкладають подарунок в руки. Послідовно направляючи дітей, тренер добивається правильної моделі поведінки в даній ситуації. Самі учасники доповнюють свою модель окремими деталями: причесатися і надушитися перед візитом, привести в порядок свій одяг, начистити взуття, чемно привітатися, висказати привітання і побажання і, нарешті, вручити подарунок, при необхідності пояснивши його призначення або смисл. Програвши ситуацію, діти міняються ролями. При створенні пар тренер прагне об'єднати дітей з різним соціометричним статусом. Це сприяє зняттю небажаних стереотипів у спілкуванні, оптимізації взаємовідносин в групі.

Гра «Відгадай, чого я хочу». За допомогою міміки та жестів діти по черзі показують, який подарунок вони хотіли б отримати на день народження. Інші намагаються вгадати. При цьому вони можуть задавати уточнюючі питання, наприклад: «Це їстівне?», «Це іграшка?», «Це кругле?» тощо. Відповідати на запитання можна лише засобами пантоміміки, виражаючи при цьому емоції подиву, розчарування, досади, якщо діти називають неправильні версії; або радості, надії, коли відгадування йде в правильному напрямку. Після того, як кожен учасник зміг показати бажаний подарунок, тренер бажає, щоб мрії дітей (якщо вони реальні) збулися, і кожен з них рано чи пізно отримав бажаний подарунок.

Етюд «Слухаємо себе».

Етюд «Посмішка по колу».

Заняття № 8. Мета: відреагування негативних емоцій, розвиток навичок конструктивного вербального і невербального спілкування, зниження рівня агресії у відносинах.

Рухлива гра «Полювання Баба-Яги». Один із учасників групи – Баба-Яга. Він стоїть спиною до інших. По сигналу керівника «день» Баба-Яна виходить на полювання. Інші діти втікають від неї. Полюючи, Баба-Яга всіляко виражає свою злість: мімікою, рухами тощо. Як тільки їй вдалося впіймати одного з учасників гри, тренер дає команду: «ніч», яка означає, що ніхто нікуди не тікає, а Баба-Яга нікого не ловить, а «чинить розправу» над пійманою жертвою. Тому, хто потрапив їй в руки вона злобно повідомляє, що вона з ним зробить, супроводжуючи свої слова мімікою та жестами. Після цього полонений стає Бабою-Ягою та виплескує свою злобу на іншу жертву, яку їй вдається піймати. Керівник слідкує за тим, щоб гра була безпечною для дітей.

Етюд «Слухаємо себе».

Етюд «Привітання». Діти розбиваються на пари і, повернувшись обличчям один до одного, утворюють два кола: зовнішнє і внутрішнє. По сигналу ведучого діти, які стоять один проти одного, повинні привітатися, і по хлопку зробити крок вліво, щоб повторити ритуал з новим партнером. Потім вправу повторює внутрішнє коло. Дітям пропонується привітатися, використовуючи тільки невербальні засоби.

Вправа «Здрастуйте». Не порушуючи кола, керівник дає дітям завдання привітатися з різними людьми: з товаришем; з учителем; з другом, якого давно не бачив; як учень, який запізнився на урок; зі своїм ворогом; з інопланетянином (потертися носами).

Виконання останнього завдання може викликати інтерес і одночасно продемонструвати комунікативні «заьтиски» дітей. Більшість імітують привітання «інопланетян», не торкаючись до іншого учасника.

Рольове програвання ситуації «Прибульці з космосу». Продовжуючи задану тему, тренер пропонує учням розподілитися на дві групи: «землян» і «інопланетян». Розігрується зустріч землянина і інопланетянина. Від кожної команди виділяється той, хто буде вести переговори. Землянин повинен привітати гостя і в'яснити, з якою метою він відвідав нашу планету, що його цікавить на Землі. Подальший хід переговорів залежить від творчості дітей. Як тільки тема переговорів вичерпана, керівник завершує їх коротким резюме про конструктивність поведінки «представників» і пропонує розподілити ролі іншим учасникам. Відпрацьовуються бажані моделі поведінки при зустрічі з незнайомою людиною.

Малювання на тему «Я – інопланетянин». По закінченню переговорів тренер пропонує дітям зобразити в своїх щоденниках себе в ролі інопланетянина. При цьому бажано показати в малюнку або дописати словами, з якою метою він прибув на планету Земля. Коли малювання

завершено, діти по черзі розповідають про зміст свого малюнка, про думки прибульця, його подальших планах дій на Землі. Робота завершується коротким висновком про бажану поведінку людей в гостях, про конструктивні форми спілкування з незнайомими людьми.

Етюд «Слухаємо себе».

Завершуючи заняття психолог проводить бесіду про те, чому діти навчилися протягом занять, чому важливо управляти власними емоціями, контролювати свої дії, правильно спілкуватися.

Етюд «Посмішка по колу».

Слід зазначити, що робота в групі дає можливість керівнику (це може бути як шкільний психолог, так і вчитель) здійснити спостереження за особливостями поведінки дітей, врахувати їх індивідуальні потреби, здійснити корекцію в рамках соціальної групи, де відбувається спілкування дитини.

Тренінг «Безпека в Інтернеті»

Хід заходу

Учитель. Добрий день! На столах у вас по три смайлики, виберіть той, який відповідає вашому настрою і прикріпіть їх на дошці.

- Як багато посмішок засвітилося. Дякую!

- А це мій настрій. Я готова продуктивно співпрацювати з вами. Успіху всім нам!

- Розпочнемо наше заняття знайомством. Оскільки всі ви знаєте один одного, то будемо знайомитися з вашими «ніками». На ватмані намальоване сонце без променів. Вам пропонується придумати собі «нік», написати на стікерах у формі промінчиків і приклеїти на сонце і розповісти, чому саме такий «нік».

Виконання вправи

- Хотілося б почути, що ви очікуєте від сьогоднішнього заняття. (Очікування) Зараз ви по черзі, починаючи з фрази: «Від сьогоднішнього тренінгу я очікую...» будете говорити про свої очікування.

- Сьогодні ми розширимо знання про безпечний Інтернет. Тож згадаймо, що означає слово «безпека», яке лексичне значення цього слова, яку роль відіграє це слово у вашому житті.

Відповіді учнів: безпека – це щось нас попереджає, застерігає пропонує виконувати завдання так, а не інакше. Безпека відіграє важливу роль в нашому житті. Безпека – це правила поведінки на воді, на льоду, з електричними приборами, піротехнічними засобами і т.д. і т.п.

- *Учень* (виступ супроводжується слайдами) У давні часи, щоб отримати якусь інформацію про країну, її народ та інші люди використовували листи. А листи відправляли човном, пароплавом. «Доставка» інформації тривала місяць – півроку. Потім стільки ж люди чекали відповіді. З появою літаків на відправку листа і відповіді чекали вже не 2 місяці, а 2 тижні. З появою Інтернету лист відправляється і отримується відповідь через кілька секунд.

У наш час кожен вільно володіє можливостями Інтернету та мобільних телефонів, а школярі не розуміють, як без цього жив світ 20-22 роки тому. На початку 1996 року по всьому світу нараховувалось 30 млн. користувачів Інтернету. У даний час Інтернетом користується 710 029 070 людей. Найбільше зростання користуванням Інтернетом відбувається серед дітей і молоді.

У всьому світі діти та підлітки є найбільшими користувачами інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Вони широко користуються мобільними телефонами, включаючи пересилки MSM і SMS, шукають інформацію на Інтернет-сторінках (повідомлення чи біографію письменників, композиторів, спортсменів та інших видатних людей), розвивають свій кругозір знань (шукають в Інтернеті ребуси, шаради, кросворди, головоломки та інші розвиваючі завдання для вивчення якої-небудь теми), читають твори письменників, мають гарну підготовку до кожного уроку різних предметів.

Ткож можна брати активну участь в електронних конкурсах, олімпіадах, конференціях... не тільки міських, обласних, але й у Всеукраїнських, Міжнародних. Школярі пишуть листи та відправляють їх через електронну пошту, створюють свої блоки, спілкуються в чатах та соціальних мережах, обмінюються музикою та фільмами, обговорюють проблеми в форумах, розвиваючи своє мовлення, пам'ять, використовують веб-камеру, skype, та грають в онлайніві ігри.

Надмірне перебування дітей за комп'ютером може призвести: до ізоляції сором'язливих дітей, відволікати їх від інших видів діяльності, таких як виконання домашньої роботи, заняття спортом, сон, спілкування з іншими дітьми. В Інтернеті швидко розвивається злочинне спілкування. Агресивно налаштовані особи у своїй діяльності розповсюджують віруси, торгівлю дітьми через онлайн, розповсюджують фільми з насильства та жорстокості над неповнолітніми, порнографії, зокрема, дитячої, залякування та приниження. Намагаються залучити неповнолітніх дітей до наркотичних засобів, суїциду, розпалюють міжнаціональну та релігійну ворожнечу, расизм тощо.

Для того, щоб убезпечити себе від небезпеки в Інтернеті діти повинні користуватися сімейною адресою електричної пошти, а не власною. Проте власна кореспонденція має залишатися у сімейній папці вхідних повідомлень, щоб батьки могли перевірити і застерегти про підозрілі на вигляд повідомлення.

Учитель. Тема нашого заходу присвячена безпечному Інтернету, тому всі вправи, які ми будемо виконувати допоможуть нам розібратися у цьому питанні.

«Хто надіслав листа?» На вчительському столі стоїть поштова скринька. Учитель видає учням стікери і просить кожного(ну) написати позитивне побажання або просто хороші слова одному із учасників тренінгу. Написані слова на стікері вкидаються у поштову скриньку так, щоб цей учасник не бачив, хто надає йому побажання. Потім відкривається поштова скринька з побажаннями, прочитується мовчки, але учасник семінару не може вгадати відправника «побажання».

Висновок учителя: так само відбувається зі спілкуванням в Інтернет - просторі. Дуже складно перевірити, хто саме пише вам листи, побажання, спілкується з вами. Тут ви ніколи не здогадаєтесь, хто знаходиться по той бік екрану комп'ютера або мобільного телефону. То ж будьте завжди обережними під час користуванням Інтернетом.

Відео «Знайомство в Інтернеті»

Вчитель. Отже, зустрічатися з інтернет-знайомими може бути небезпечно. Тож погоджуватись на зустріч потрібно лише вдень та в людному місці.

Вчитель. Вправа «Небезпека в Інтернеті!» Вчитель роздає карточки з позначками «+» і «-», учні об'єднуються у дві групи. Перша команда записує негативні сторони Інтернету, друга – позитивні. Потім кожна команда представляє свою роботу.

Вчитель. Питання: Чого більше нам приносить Інтернет: позитиву чи негативу? Від чого залежить наша безпека в чаті?

Вчитель. А зараз я вам пропоную провести фізкультхвилинку «Збери рукостискання». За 10 секунд потисніть руку якомога більшій кількості людей. (бігають по класу, тиснуть один одному руки)- Кому скількох людей вдалося привітати?

- У кого виник дискомфорт?

- Якщо так, то чим він викликаний?

- Вам сподобалося вітати один одного?

- Спілкуючись в Інтернеті ви не можете бачити віртуального друга, дивитися йому в очі, бачити говорить він правду чи ні, обійняти його. Тож подумайте, невже незнайома людина приємніша, ніж сотня простягнутих рук друзів?

Добре, а ми продовжуємо працювати далі.

Вчитель. Вправа «Дегустація» Необхідно 10 різних продуктів харчування, які змелені для дегустації. Це може бути: товчений мускатний горіх, товчений мигдаль, макові зерна, сіль, цукор, цукрова пудра, приправа, кава, какао, сухе молоко, мука, гірчиця, кориця і ін. Потрібно дуже мало кожного продукту: тільки для того, аби спробувати. Кожен учасник самостійно куштує продукти та заповнює свій лист: «Що це?» та «Для чого це

використовується?». Коли всі заповнять свої листки вчитель просить прочитати. - Чому важко розпізнати деякі речовини? Чому не завжди були впевнені у відповіді? Чому деякі речовини ви одразу назвали? Чи можемо ми щось приготувати із цих речовин, не маючи їх назв? - Аналогія в роботі із Інтернетом: досить часто ми «дегустуємо» програмне забезпечення, завантажуючи із невідомих сайтів. Також дозволяємо завантажувати певні програми та ігри на свій комп'ютер, не знаючи навіть їх призначення. Якщо ми не знаємо назви і не знаємо саму «речовину» - краще не куштувати.

Вчитель. Пропоную вам наступну вправу «Правила». Вам потрібно об'єднатися у групи. Давайте одні будуть «Однокласники», а інші – «В контакті».

Для плідної роботи в Інтернеті, захисту від непотрібної інформації, нам необхідно дотримуватися правил користування Інтернет-ресурсами. Зараз вам в групах необхідно обговорити і розподілити важливі правила безпеки поведінки дітей та підлітків в мережі Інтернет в графі «ніколи» або «завжди». Я вам роздаю стікери-пелюстки з різними правилами, а ви повинні одна група відібрати пелюстки з правилами, які потрібно виконувати завжди, а інша – ніколи.

Коли діти готові, на дошці клеються дві квітки з правилами поведінки в мережі Інтернет. Діти пояснюють, чому саме ці пелюстки обрали.

Відео «Правила з інтернет-безпеки»

Правила Інтернет-безпеки і Інтернет-етики для дітей і підлітків (роздати учасникам семінару):

- Ніколи не давайте приватної інформації про себе (прізвище, номер телефону, адресу, номер школи) без дозволу батьків.

- Якщо хтось говорить вам, надсилає вам, або ви самі віднайшли у мережі щось, що бентежить вас, не намагайтеся розібратися в цьому самотійно. Зверніться до батьків або вчителів - вони знають, що треба робити.

- Зустрічі у реальному житті із знайомими по Інтернет-спілкуванню не є дуже гарною ідеєю, оскільки люди можуть бути дуже різними у електронному спілкуванні і при реальній зустрічі. Якщо ж ви все ж хочете зустрітися з ними, повідомте про це батьків, і нехай вони підуть на першу зустріч разом з вами.

- Не відкривайте листи електронної пошти, файли або Web-сторінки, отримані від людей, яких ви реально не знаєте або не довіряєте.

- Нікому не давайте свій пароль, за виключенням дорослих вашої родини.

- Завжди дотримуйтесь сімейних правил Інтернет-безпеки: вони розроблені для того, щоб ви почували себе комфортно і безпечно у мережі.

- Ніколи не робіть того, що може коштувати грошей вашій родині, окрім випадків, коли поруч з вами батьки.
- Завжди будьте ввічливими у електронному листуванні, і ваші кореспонденти будуть ввічливими з вами.
- У електронних листах не застосовуйте текст, набраний у ВЕРХНЬОМУ РЕГІСТРІ - це сприймається у мережі як крик, і може прикро вразити вашого співрозмовника.
- Не надсилайте у листі інформації великого обсягу (картинки, фотографії тощо) без попередньої домовленості з вашим співрозмовником.
- Не розсилайте листи з будь-якою інформацією незнайомим людям без їхнього прохання - це сприймається як "спам", і звичайно засмучує користувачів мережі.
- Завжди поведіться у мережі так, як би ви хотіли, щоб поводитися з вами!

Вчитель: Пропоную для закріплення переглянути ще одне відео. Відео «Безпечний Інтернет для учнів»

Підсумки роботи

На початку вправи кожний учасник отримує стікери: «м'яч», «знак питання», «записник».

На листі: валіза, пральна машинка і корзину для сміття Вчитель. Вам пропонується розподілити «знання і навички, що вони отримали на тренінгу», за принципом: - якщо учасник не отримав ніякої цінної для себе інформації або йому було нецікаво – стікер « відправляють» до корзини для сміття;(«м'яч») - якщо є нові знання, але їх треба ще раз «прокрутити» - до пральної машини;(«знак питання») - якщо отримані знання нові та корисні – до валізи, щоб забрати з собою та втілювати в життя.(«записник»)

Вчитель: на початку заняття ви приклеїли на дошці смайлики, які показували ваш настрій. Чи хотіли б ви зараз поміняти їх на інші?

Відповіді учнів.

Вчитель: Чи справдилися ваші очікування?

Відповіді учнів.

Висновки вчителя: Я вважаю, що користі від Інтернету більше ніж зла, особливо в сучасному світі. Цілком ймовірно, що у найближчому майбутньому Інтернет повністю або майже повністю замінить всі інші засоби зв'язку. Та можливо багатьом людям треба просто замислитись, чи дійсно вони хочуть провести усе життя у віртуальному світі? Чи влаштовує їх таке існування? Слід всім пам'ятати, що Інтернет -це лише інструмент, яким Ви користуєтесь, щоб отримати відповіді на свої питання.

Усвідомлене й відповідальне батьківство. Тренінг для батьків

Мета: сприяти усвідомленню учасниками важливості відповідального ставлення до батьківства, поваги до особистості дитини, відповідальності за її психоемоційний стан; ознайомити батьків із сучасними методиками роботи з гіперактивною дитиною.

Завдання

- розглянути роль батьківства в житті людини;
- обґрунтувати важливість відповідального ставлення до народження й виховання дитини;
- проаналізувати стилі батьківської поведінки стосовно дітей та їх вплив на процес формування особистості дитини;
- визначити основні засади усвідомленого батьківства та ознайомити з методами виховання гіперактивної дитини.

Хід заняття

1. Емоційне настроювання. Вправа «Лагідне ім'я» (10 хв).

Пригадайте, як до вас звертаються вдома, як до вас зверталися в дитинстві? Ми будемо кидати м'яч. Той, хто його отримає, назве своє лагідне ім'я; головне – запам'ятати, хто кому кидає м'яч. Коли всі назвуть свої імена, м'ячик піде зворотним шляхом. Треба намагатися не переплутати й кинути м'яч тому, хто першого разу кинув вам, а також назвати його лагідне ім'я.

Питання для обговорення: Що виявилось складним? Що нового ви дізналися один про одного?

2. Визначення очікувань учасників тренінгу. Вправа «Лелека» (10хв).

Перед початком заняття ведучий прикріплює на стіні великий малюнок із зображенням лелеки, який несе у дзьобі немовля. Кожний учасник отримує паперову пір'їну, на якій протягом 5хв пропонується написати очікування від тренінгу.

Після того як усі учасники записали свої очікування, вони по черзі підходять до лелеки, зачитують свої сподівання й скетчем прикріплюють пір'їни на його крильця (наприкінці заняття малюнок лелеки можна використовувати для визначення досягнень щодо очікувань учасників).

Далі в групі проводяться анкетування батьків з метою визначення відповідальності за виховання дітей, пріоритетів у вихованні, типу труднощів, що виникають у батьків з дітьми.

3. Анкета для батьків (10 хв). Шановні батьки! Анкета допоможе визначити вашу позицію й тип взаємодії з вашою дитиною.

1. Як ви вважаєте хто найбільше відповідальний за виховання дитини?
  - родина;
  - шкільний заклад;
  - спільні зусилля шкільного закладу і сім'ї;
  - додаткові установи (гуртки, секції);
2. З якими труднощами ви стикаєтеся під час виховання дитини (відзначте дві найважливіші для вас)?
  - взаєморозуміння з дитиною;

- нестача знань;
- спосіб розв'язання конфлікту;
- небажання дитини ходити до школи;
- брак часу на спілкування з дитиною;
- індивідуальні особливості дитини (агресивність, замкнутість, тривожність, емоційні особливості – потрібне підкреслити);
- конфліктні відносини дитини з однолітками;
- розбіжності у вимогах членів сім'ї;
- інше _____

3. На ваш погляд, найефективніші засоби впливу на поведінку дитини в конфліктній ситуації – це:

- загроза, попередження («Якщо ти не припиниш, то.....»);
- фізичне покарання;
- домовленість;
- компроміс;
- пояснення;
- ігнорування;
- інше _____

4. Чи часто вживається такі за значенням вислови (відзначте кружечком, які вживаються)?

- Який ти в мене молодець!
- Ти можеш, тобі все вдається!
- У всіх діти, як діти, а в мене.....
- Скільки разів можна тобі повторювати!
- Як ти вважаєш?
- Я тобі обов'язково допоможу, не хвилюйся!
- Мене не цікавить, чого ти хочеш!

5. Що з переліченого ви вважаєте найважливішим для своєї дитини?

- високий рівень інтелектуального розвитку;
- фізичне здоров'я;
- доброту, чуйність,
- цілеспрямованість;
- інше _____

6. Як ви одержуєте інформацію про виховання дитини (відзначте три найважливіші джерела)?

- із телепередач;
- на батьківських зборах;
- із журналів, газет;
- від вихователів, психолога;
- із власних знань і досвіду;
- інше _____

Прізвище, ім'я, по батькові анкетованого

Дякуємо!

4. Вправа «Асоціативний ланцюжок» (25 хв.)

Необхідне забезпечення: аркуш ватману, поділений на три колонки з назвами «Дитина», «Батьки», «Сім'я», конверт з картками трьох видів: «Дитина», Батьки», «Сім'я» (загальна кількість карток відповідає кількості учасників), плакати з визначенням понять.

1-й етап (10 хв.)

Учасникам пропонують знайти по одному слову-асоціації, пов'язаному з поняттям «дитина», «батьки», сім'я», і записати у своєму робочому зошиті. Далі вони по черзі озвучують свої асоціації до цих понять, а ведучий записує їх у відповідну колонку на ватмані (можна використовувати інтерактивну дошку), створюючи своєрідні асоціативні ланцюжки.

2-й етап (15 хв.)

Ведучий пропонує учасникам узяти наосліп з конверта по одній картці та об'єднатися в групи згідно з написаними на них. Кожна група протягом 7 хвилин працює над визначенням поняття, зазначеного на картці, спираючись на відповідні асоціативні ланцюжки. Потім групи презентують свої визначення у великому колі.

Питання для обговорення. Для чого було необхідно визначити зміст понять «дитина», «батьки», сім'я»? Чи допомогли у визначенні понять асоціативні ланцюжки? Наприкінці вправи ведучий за допомогою електронних слайдів (чи заздалегідь заготовлених плакатів) наводить приклад визначення цих понять із словників, енциклопедій та інших видань.

Дитина	Особа віком до 18 років (повнолітня), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше
Батьки	Особи (рідні чи прийомні стосовно дитини), які забезпечують її розвиток, навчання та виховання
Сім'я	Динамічна мала група людей, котрі проживають разом і зв'язані родинними стосунками (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю

5. Вправа «Будиночок» (35(хв.)

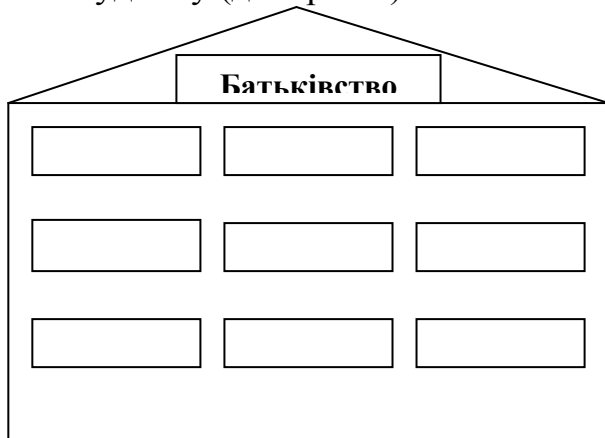
Необхідне забезпечення:

аркуш ватману, на якому намальований великий будинок із багатьма вікнами, але без даху; вирізаний з паперу дах будинку з написом «Батьківство»; аркуші паперу формату А4 (за кількістю учасників), на яких намальований будиночок із п'ятьма віконцями, плакат із визначенням поняття «батьківство».

Етап 1

Ведучий знову звертає увагу учасників на асоціативні ланцюжки, створені до понять «дитина», «батьки», «сім'я» у попередній вправі. Він пропонує учасникам знайти в цих ланцюжках спільні (або близькі за значенням) асоціації та вписує їх у вікна великого будинку.

Далі ведучий пропонує підібрати ланцюжок ще до одного базового поняття «батьківство». Він прикріплює на будинок дах із написом «Батьківство» і пропонує учасникам доповнити ланцюжок новими асоціаціями, які у них виникають стосовно цього поняття. Ці доповнення він також вписує у пусті вікна будинку (див. рис.1).

(рис.1)

Етап 2

Учасники отримують аркуші паперу де намальований будиночок із п'ятьма віконцями. Кожному із учасників пропонується вибрати зі всіх вікон великого будинку написи з п'ятьма асоціаціями, які, на його думку, найбільш повно відповідають поняттю «батьківство», та вписати їх у віконця свого будиночку.

Етап 3

Батькам пропонується поставити номери від 1 до 5 біля віконць, тобто проранжувати за ступенем адекватності змісту запропоновані визначення терміна «батьківство», а потім пояснити думку у великому колі.

Етап 4

Обговорення вправи

- Які асоціації були названі всіма або більшістю учасників?
- Які пріоритетні асоціації найчастіше називалися?
- Чи є в групі абсолютно однакові будиночки? Чи є будиночки, в яких написи у віконцях збіглися з іншими?
- Що станеться з будиночком, якщо одне з віконць «погасне»?
- Які труднощі виникли на різних етапах виконання вправи? Які варіанти можна запропонувати для їх подолання?

Наприкінці ведучий презентує визначення поняття «батьківство» за допомогою мультимелодійного проектора (плакату):

<p>Батьківство</p>	<p>Процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей</p>
---------------------------	--

6. Вправа «Образ щасливої дитини» (20хв)

Ведучий об'єднує учасників у чотири групи прийомом «Казкові герої» (імена героям дають учасники) та пропонує їм, використовуючи аркуш ватману, газети, журналу, тканину, нитки, ножиці кольоровий папір, клей, фломастери, створити колаж «Образ щасливої дитини» і підготувати коментар результату роботи для презентації. Після групових презентацій психолог звертає увагу на те, що однією зі складових щастя дитини в сім'ї є наявність батьків. Він підводить до думки, що батьки щасливі тоді, коли щаслива дитина.

7. Перерва (10хв)

8. Вправа «Які умови забезпечать щасливе батьківство?» (25хв)

Кожний учасник отримує аркуш паперу формат А 4 зі схемою

Фізичні	Психологічні
Економічні	Соціальні

На цьому етапі протягом 5хвилин визначити фізичні, соціальні, психологічні та економічні умови, що сприятимуть щасливому батьківству.

Після завершення індивідуальної роботи ведучий об'єднує батьків у чотири групи прийомом «Герої мультфільмів» (імена героїв обирають учасники) та пропонує шляхом обговорення в групах індивідуальних напрацювань кожного скласти узагальнений список фізичних, соціальних, психологічних та економічних умов, що сприятимуть щасливому батьківству.

Важливо звернути увагу учасників на те, що дитина має бути бажаною, що відповідальність за народження й подальший розвиток здорової дитини несуть в однаковій мірі і тато, і мама.

9. Керована дискусія (15 хв)

Ведучий пропонує учасникам підвестися і зібратися у центрі кімнати. Далі він зачитує твердження, стосовно якого учасникам необхідно висловити власну точку зору. Якщо вони погоджуються із запропонованим твердженням, то мають піти у куток кімнати, де прикріплено табличку «погоджуюсь». Якщо учасники не поділяють думки, висунутої на обговорення, то переходять у куток з табличкою «не погоджуюсь». Після розподілу учасників по кімнаті стосовно кожного твердження ведучий звертається до деяких із них із проханням аргументувати свою позицію.

№ п/п	Твердження
1	Діти належать батькам
2	Жінки краще виконують батьківські функції, ніж чоловіки
3	Застосування фізичного покарання формує характер дитини
4	Батьки, які люблять своїх дітей, не можуть завдати їм болю

Під час дискусії має право на існування думки кожного учасника, що обумовлена певним досвідом і моральними цінностями. Завдання ведучого і полягає в тому, щоб наприкінці дискусії підвести до висновку про те, що не можна однозначно трактувати жодне з наведених висловлювань.

10.Робота в групах «Стилі батьківської поведінки стосовно дітей (20хв)

Учасники об'єднують у чотири групи. Кожна група отримує картку з характеристикою одного стилю поведінки.

Картка 1. Авторитарний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до авторитарного стилю:
надто суворі;
застосовують фізичні покарання;
надмірно контролюють всі вчинки дитини;
вимагають від неї постійної покірності.
обмежують право вибору дитини;
не бажають іти на компроміс із дитиною;
нетерпимість для дитячих недоліків і проявів «дитячості».

Картка 2. Ліберальний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до ліберального стилю:
здійснюють незначний контроль за поведінкою дитини або контроль узагалі відсутній унаслідок байдужого ставлення до виконання батьківських обов'язків;
практикують вседозволеність;
виконують усі забаганки дитини;
невиправдано ідеалізують свою дитину.

Картка 4. Демократичний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до демократичного стилю:
поважають особистість дитини;
приймають дитину такою, якою вона є;
дають зрозуміти дитині, що її справи є важливими для них;
довіряють своїй дитині;
дозволяють своїй дитині робити власний вибір;
заохочують самостійність дитини;
засуджують не саму дитину, а її вчинок;
прислухаються до думок дитини;
проводять разом із дитиною вільний час;
допомагають дитині розвивати її здібності.

Картка 3. Опікунський стиль батьківської поведінки:

Батьки, схильні до опікунського стилю:
прагнуть постійно бути поруч із дитиною;
контролюють кожен крок дитини.

Протягом 5 хвилин батькам пропонується ознайомитись із текстом картки, а після того – поміркувати над наступними запитаннями: Як почуває себе дитина, до якої батьки ставляться таким чином? Як може вплинути таке ставлення батьків до дитини на їх особистісний розвиток?

Після закінчення кожна група зачитує картку з характеристикою стилю поведінки та пропонує на загальний розгляд результати своїх міркувань. Після цього ведучий дає батькам завдання визначити, який стиль батьківської поведінки є найбільш сприятливим для формування особистості дитини.

Оптимальним для сімейного виховання вважається демократичний стиль, якому притаманний високий рівень вербального спілкування між дітьми і батьками; готовність батьків прийти на допомогу дітям; Іра батьків у самостійну діяльність дитини; адекватний батьківський контроль. Але в нестандартних, екстремальних ситуаціях доцільним буде вдатися до авторитарного стилю (взяти керівництво у свої руки за браком у дитини життєвого досвіду і самосвідомості дорослої людини).

Ліберальний же стиль стане у пригоді в ситуації перевірки набутого дитиною досвіду, розвитку пізнавальної сфери, здібностей дитини тощо.

У складних для сучасної сім'ї умовах найбільш потерпають діти. Тому слід шукати підходи до виховання дитини як індивідуальності, створюючи таке середовище, в якому вона активно розвиватиметься.

Після закінчення обговорення ведучий звертає увагу учасників на те, що характерною ознакою демократичного стилю є виявлення любові до дитини

Інформація для ведучого

Довіра і страх, упевненість і боязкість, спокій і тривога, щирість і теплота у стосунках – усіх цих рис особистість набуває в сім'ї. Батьки використовують методи і засоби виховання, які допомагають привнести у свідомість дитини систему норм і правил, долучають її до моральних цінностей. Щоб дитина досягла цієї мети, вони заохочують або карають її, прагнуть бути зразком для наслідування або несвідомо ним стають. У тривожних матерів, наприклад, часто виростають тривожні діти.

Негативні наслідки авторитарного стилю батьківської поведінки. Надто високі вимоги, які ставлять до дитини, потребують максимальної мобілізації всіх розумових і фізичних здібностей. Від дитини вимагають досягнення успіху в різних сферах. Це стає самоціллю, але при цьому страждає духовна сфера.

Авторитарний стиль виховання може призвести до відхилення у поведінці. Особливо тоді, коли батьки прагнуть бачити свою дитину лідером. Дитина має отримати найкращі бали з усіх предметів у школі, займати призові місця на олімпіадах, вигравати спортивні змагання. Така психологічна установка сприяє появі страху невдачі, поразки.

Постійне напруження спричиняє прагнення звільнитися від неприємних станів за допомогою наркотичних речовин і алкоголю. Дитина втрачає стимул до корисної діяльності, в неї виникає недовіра до людей, вона прагне уникнути контактів з ними. Дитина прагне змінити спілкування з батьками, вчителями на спілкування з однолітками людина рабські підкоряється владним людям, а щодо слабших за себе виявляє жорстокість, агресію, ігнорує людську гідність.

Опікунський стиль виховання (гіперопіка) загрожує тим, що зазнавши труднощі повсякденного життя, не маючи необхідних навичок їх подолати, людина часто зазнає поразки. А це в свою чергу спричиняє почуття неврівноваженості, підвищує рівень тривожності, розвиває почуття безпорадності, комплекс неповноцінності. Можуть з'являтися відхилення у поведінці – прагнення штучно змінити психічний стан. Людина може почати вживати наркотичні речовини та алкоголь, щоб утекти від реальності, позбутися комплексу неповноцінності.

Поблажливий стиль виховання (ліберальний) може призвести до входження дитини до асоціальних груп, оскільки у неї не сформувалися психологічні механізми, необхідні для самостійної, відповідальної поведінки у суспільстві. Підліткам притаманне раннє вживання алкоголю чи інших психотропних речовин, які згубно діють на психічний стан.

Згодом такі діти конфліктують з тими, хто їм не підкоряється. Вони не здатні виховувати інтереси інших людей, встановлювати стійкі емоційні зв'язки, не готові до обмежень і відповідальності. З іншого боку, сприймаючи брак правильного виховання з боку батьків як виявлення байдужості й емоційного неприйняття, дитина відчуває страх і невпевненість, внутрішню порожнечу, яка викликає порушення в емоційній сфері дитини.

Демократичний стиль виховання (авторитетний, орієнтований на співпраці) заохочує особистісну відповідальність дитини відповідно до її вікових можливостей. Дитина присутня під час обговорення сімейних проблем, бере участь у прийнятті рішень, вислуховує та обговорює думки та поради батьків.

12. Інформаційне повідомлення «П'ять шляхів до серця дитини» (10 хв.)

Під час інформаційного повідомлення ведучий поступово кріпить на малюнку із зображенням дитини смужки – «шляхи до серця дитини» і робить на них відповідні написи: час, дотик, допомога, подарунок, слова заохочення.

П'ять шляхів до серця дитини

(фрагмент із книжки Гері Чеплена та Роса Комбела)

Іноді діти розмовляють мовою, яку нам, дорослим, важко зрозуміти. Це може бути їм лише зрозуміти сленг. Але і нас – дорослих – також не завжди розуміють діти, тому що, розмовляючи з ними, ми не завжди можемо висловити дитині свої почуття і любов зрозумілою мовою.

Чи вмієте ви говорити мовою любові?

Кожній дитині властиво розуміти любов батьків по-своєму. І якщо батьки знають цю «мову», дитина краще розуміє їх.

Любов потрібна кожній дитині, інакше їй ніколи не стати повноцінною дорослою людиною.

Любов – це найголовніший фундамент спокійного дитинства. Якщо це зрозуміють дорослі, дитина виросте доброю і щедрою людиною.

Основне батьківське завдання – виростити зрілу та відповідальну людину. Але які б якості ви не розвивали в дитині, головне – будувати виховання на любові.

Упевненість у любові оточення. Коли дитина впевнена в любові оточення, вона стає більш слухняною, допитливою. З цієї впевненості малюк бере сили, щоб протистояти труднощам, з якими він стикається. Ця впевненість для нього – як бензобак для автомобіля! Дитина зуміє реалізувати свої здібності лише за умови, якщо дорослі регулярно наповнюються цією впевненістю її серце.

Як цього досягти? Звичайно, любов'ю. Виявляти саме той спосіб прояву любові, який є найбільш зрозумілим для дитини, знайти для неї індивідуальний, особливий шлях вираження почуттів.

Батьківська любов має бути безумовною, бо справжня любов умов не виставляє. Безумовна любов – це найвища форма любові. Адже ми любимо дитину просто за те, що вона є, незалежно від того, як вона себе поводить.

Ми всі це розуміємо, але іноді не усвідомлюємо того, що нашу (батьківську) любов дітям доводиться завойовувати.

Батьки люблять свою дитину, але з поправкою на те, що вона мусить добре навчатися і гарно себе поводити. І лише в цьому випадку вона отримує подарунок, привілеї та схвалення.

Звичайно, ми повинні навчати і виховувати свою дитину. Але спочатку необхідно наповнити її серце впевненістю у нашій безумовній любові! І робити це потрібно регулярно, щоб ця впевненість не випаровувалась. Тоді в дитини не вникне страху, провини, вона буде відчувати, що потрібна.

Спілкуючись з дитиною, необхідно частіше нагадувати собі!

- Перед нами діти.
- Вони поводять себе як діти.
- Буває, що їхня поведінка нас нервує.
- Якщо ми виконуємо свої батьківські обов'язки і любимо дітей незважаючи на їхні витівки вони, подорослішавши, виправляються

- Якщо вони мають догоджати мені або заслужити любов, якщо моя умовна, діти її не відчують. Тоді вони втрачають упевненість у собі й не здатні правильно оцінити власні вчинки, а значить не можуть контролювати їх, поводитись більш зріло.

- Якщо перш ніж заслужити любов вони повинні стати такими, якими ми хочемо їх бачити, вони стануть невпевненими в собі: «Скільки не намагайся – вимоги надто високі». Але в результат – невпевненість, тривожність, зниження самооцінки та озлобленість.

- Якщо ми любимо їх незважаючи ні на що, вони завжди зможуть контролювати свою поведінку й не відчувати тривоги. Якщо дитина відчуває нашу безумовну любов, ми глибше розуміємо її душу, її вчинки, хороші та погані. Якщо діти відчують, що їх по-справжньому люблять, вони швидше прислухаються до наших настанов. Безумовну любов ніщо не може похитнути. Ми любимо дитину, навіть якщо вона не красива і зірок з неба не дістає. Ми любимо її, якщо вона не виправдовує наших сподівань. І найважче: ми любимо її, щоб вона не скоїла. Це не означає, що будь-який учинок дитини ми виправдовуємо. Це означає, що ми любимо дитину і показуємо їй це, навіть якщо її поведінка не є найкращою.

Чи не призводить це до всездозволеності? Ні, просто треба все робити послідовно: спочатку ми наповнюємо серце дитини впевненістю в тому, що вона потрібна, що ми її любимо, а лише потім будемо займатися її вихованням і навчанням. Найголовніше – **ЛЮБИТИ!!!**

Щоб дитина відчувала вашу любов, ви повинні знайти особливий шлях до її серця і навчитися виявляти свою любов, виходячи з цього.

Діти по-різному відчують любов, але кожна дитина потребує її. **Існує п'ять (основних) способів, якими батьки виражають свою любов до дитини:** дотик (у тому числі поглядом); слова заохочення; час; подарунок; допомога.

Якщо в сім'ї декілька дітей, то навряд чи мова любові до них однакова. У дітей різні характери, і любов вони сприймають по-різному. З кожною дитиною необхідно говорити її рідною мовою любові. Але для того, щоб успішно впровадити цей підхід, нам необхідно ще раз підкреслити необхідність безумовної любові до дитини.

Дотик – один із найважливіших проявів любові людини. У перші роки життя дитини необхідно, щоб дорослі брали її на руки, обнімали, гладили по голові, цілували, садили її на коліна тощо. Тактильна ласка однаково потрібна як для хлопчиків, так і для дівчаток. Тому, коли ви виражаєте свою любов за допомогою ніжних дотиків, поцілунків, цим можна сказати набагато більше, ніж словами «Я тебе люблю».

Слова заохочення. Коли ми хвалимо дитину, ми дякуємо їй за те, що вона зробила, чого досягла сама. Проте не треба хвалити дитину надто часто, тому що слова втрачуть усю силу і сенс. Пам'ятайте, що кожна похвала має бути обґрунтованою та щирою. У спілкуванні з дитиною намагайтеся говорити спокійно і м'яко, навіть тоді, коли ви незадоволені. Слід менше вимагати від дитини і частіше просити її: «Ти не міг би...», «Може, зробиш...», «Мені було б приємно, коли б ти...». Якщо у вас вирвалося грубе зауваження, слід вибачитися перед дитиною. Пам'ятайте, що постійна критика шкодить дитині, бо вона аж ніяк не є доказом батьківської любові. Кожного дня даруйте дитині приємні слова підтримки, заохочення, схвалення, ласки, які свідчать про любов до неї.

Час – це ваш подарунок дитині. Ви ніби говорите: «Ти потрібна мені, мені подобається бути з тобою». Іноді діти роблять погані вчинки саме з метою, щоб батьки звернули увагу на них: бути покараним все ж краще, ніж бути забутим. проводити час разом – значить віддати дитині свою увагу сповна. Форми спільного проведення часу в кожній сім'ї різні: читання казок, бесіда за сімейною вечерею, гра в футбол, ремонт машини, допомога на дачі тощо. І якби ви не були зайняті, хоча б кілька годин на тиждень подаруйте не лише хатнім справам, телевізору, іншим власним уподобанням, а в першу чергу – своїй дитині.

Подарунок – це символ любові тоді, коли дитина відчуває, що батьки дійсно турбуються про неї. Багато батьків використовують подарунки, щоб відкупитися від дитини. Діти, які одержують такі подарунки, починають

думати, ніби любов можна замінити різними речами. Тому пам'ятайте, що справа не в кількості. Не намагайтеся вразити дитину ціною, розмірами і кількістю подарунків. Якщо ви хочете віддячити дитині за послугу, - це плата, якщо намагаєтеся підкупити її – це хабар. Справжній подарунок дається не в обмін на щось, а просто так. Сюрпризами можуть бути тільки різдвяні подарунки та подарунки до дня народження. Інші подарунки краще вибирати з дітьми, особливо якщо це одяг. Подарунки не обов'язково купувати. Їх можна знаходити, робити самим. Подарунком може стати все що завгодно: польові квіти, камінчики, чудернацької форми гілочки, пір'їнка, горішок тощо. Головне – придумати, як його подарувати.

Допомога. Материнство та батьківство багато в чому подібні до професій, і дуже нелегких. Можна сказати, що кожний з батьків несе відповідальність за виконання довгострокового (принаймі до досягнення дитиною 18 років) контрактну, що передбачає ненормований робочий день. Кожного дня діти звертаються до нас із різноманітними питаннями, проханнями. Завдання батьків – почути їх і відповісти на них. Якщо ми допомагаємо дитині й робимо це з радістю, то душа її наповнюється любов'ю. Якщо батьки буркотять і лають дитину, така допомога їй не радує. Допомогати дітям – не означає повністю обслуговувати їх. Спочатку ми дійсно багато робимо за них. Проте потім, коли вони підростають, ми мусимо навчити їх усьому, щоб і вони допомагали нам.

На кожному етапі розвитку дитини ми використовуємо різні «мови» нашої любові. Тому для батьків важливо обрати саме ту «мову» (дотик, слова заохочення, час, подарунки, допомога), яка веде до серця дитини.

Питання для обговорення: Чи була наведена інформація для вас важливою? Що для вас означає поняття «шлях для серця дитини»? Чи доречно обрати тільки один шлях до серця дитини? Чому?

13. Вправа «Незакінчене речення» (10 хв)

Кожен учасник отримує картку з початком речення: «Для мене усвідомлене батьківство – це...». Батькам пропонується упродовж 5 хвилин написати свій варіант його завершення. Всі члени групи по черзі запитують свої тексти. Протягом декількох хвилин відбувається обговорення, в ході якого визначаються спільні підходи, пріоритети у розумінні поняття. Наприкінці вправи ведучий ознайомлює учасників із визначенням поняття «усвідомлене батьківство».

«Усвідомлене батьківство» - це взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою та іншими членами сім'ї, включаючи дітей, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя». (Плакат із цим визначенням вивішується на видному місці або транслюється на екрані за допомогою мультимедійного проектора)

Необхідно зробити наголос на тому, що подальший хід тренінгу пов'язуватиметься з аналізом складових визначення поняття «усвідомлене батьківство», і надалі слід постійно звертатися до цього визначення.

14. Міні-презентація «Засади усвідомленого батьківства» (5хв)

Ведучий за допомогою мультимедійного проєктора пропонує до уваги учасників засади усвідомленого батьківства. Завдання батьків – проаналізувати запропонований перелік і доповнити його.

Любіть свою дитину.

Приймайте дитину такою, якою вона є.

Вірте своїй дитині.

Довіряйте дитині.

Вірте у те, що дитина може самотійно подолати життєві перепони.

Показуйте дитині, що вона є для вас важливою.

Дайте зрозуміти дитині, що її справи є важливими для вас.

Дозволяйте дитині робити свій вибір, приймати власне рішення.

Допомагайте дитині виконати те, чого вона не вміє.

Засуджуйте не саму дитину, а її вчинок.

Прислухайтесь до думки дитини.

Активно вислуховуйте про переживання і потреби дитини.

Співпрацюйте з дитиною, а не керуйте нею. Накази й різкі заборони можуть спровокувати спалах агресії.

Будьте ввічливі з дитиною.

Будьте терплячі.

Проводьте з дитиною вільний час.

Допомагайте дитині розвивати свої здібності.

Забезпечуйте основні життєві потреби дитини.

15. Вправа «Меморандум» (15 хв).

Меморандум (від лат. *memorandum*, букв. – «те, про що необхідно пам'ятати») – дипломатичний документ, який висвітлює сторону певного питання. Як правило, додається до ноти або вручається представникові іншої країни.

Ведучий об'єднує учасників у дві групи: учасники першої розробляють меморандум батьків до дитини; учасники другої – дитини до батьків;

Перша група створює меморандум батьків до дитини. Я хочу, щоб моя дитина...», а друга – дитина до батьків «Я хочу щоб мої батьки...». На виконання цього завдання психолог відводить групам 10 хв.

Після закінчення відведеного часу кожна з підгруп зачитує свій меморандум. Потім учасники визначають схожі позиції у представлених меморандумах.

16. Визначення здійснення очікувань учасників (10 хв)

Ведучий привертає увагу учасників до аркуша очікувань «Лелека», з якими вони працювали на початку тренінгу. Він звертався з проханням подумати, наскільки справдилися очікування кожного. Далі ведучий зауважує: «Нове життя... Від нього ми чекаємо чогось дивного і світлого, обов'язково щасливого. Наша лелека несе в дзьобі немовля - кожного з нас – по шляху до нових знань і відкриттів. Що ж побажати цій дитині?»

Пропонує на пелюстках квітки, що роздаються кожному, написати побажання собі або групі. Алгоритм подальшої роботи наступний: кожний учасник по серзі підходить до лелеки і коментує, наскільки виправдалися його очікування, а потім зачитує своє побажання й прикрашає листочком ковдру дитини, яку несе лелека.

Ведучий роздає учасникам тренінгу пам'ятки для батьків.

Пам'ятка для батьків

Любіть свою дитину такою, якою вона є а не за її досягнення та успіхи.

Не порівнюйте її з іншими дітьми. Порівнюйте її з самою собою (такою, якою вона була вчора і, можливо, буде завтра).

Не сваріть, а тим паче не ображайте дитину в присутності чужих людей. Поважайте почуття і думки дитини. На скарги з боку оточення відповідайте: «Дякую, ми вдома обов'язково поговоримо на цю тему».

Засуджуйте не саму дитину, а її вчинок.

Навчіть дитину розповідати про свої проблеми. Обговорюйте з нею конфліктні ситуації, які виникають з однолітками та дорослими.

Щиро цікавтеся її думкою, тільки так ви зможете сформуванати в неї правильну життєву позицію.

Постійно спілкуйтеся з дитиною. Нехай вона розповість вам, як провела день. Слухайте уважно, ставте запитання, щоб дитина відчувала, що це вам справді цікаво.

Залучайте дитину до обговорення сімейних проблем, вислуховуйте та обговорюйте її думку.

Не формуйте взаємин на заборонах. Завжди пояснюйте причини ваших вимог, якщо можливо, запропонуйте альтернативу. Повага до дитини зараз – фундамент шанобливого ставлення до вас тепер і надалі.

Лист-розкаяння батька

(У. Лівінгстон Ларнед)

Чи не забуваємо іноді, що діти - це лише діти? Чому хочемо від них любові, розуміння і покірності, коли нерідко самі позбавлені цих чеснот? Прочитаймо класичний твір американської журналістики. Сподіваємося, він спонукає замислитися. Недарма цю статтю десятки років передруковують у всьому світі, читають на лекціях, передають у радіопрограмах, адже є думки, які не зайве час від часу повторювати... Послухай, сину. Я промовляю ці слова, коли ти спиш; твоя маленька ручка підкладена під щічку, кучеряве біляве волосся злиплося на вологому лобі. Я прокрався у твою кімнату. Кілька хвилин тому, коли я сидів у бібліотеці і читав газету, на мене накотила

тяжка хвиля каяття. Я прийшов до твого ліжечка з усвідомленням своєї провини. Ось про що я думав, сину: я зірвав на тобі свій поганий настрій. Насварив, коли ти одягався, щоб іти до школи, бо ти лише доторкнувся до обличчя мокрим рушником. Насварив за те, що ти не почистив черевики. Я сердито крикнув, коли ти впустив щось із одягу на підлогу. За сніданком я також до тебе прискіпував. Ти розлив чай. Ти жадібно ковтав їжу. Ти поклав лікті на стіл. Ти дуже густо намастив хліб маслом. Потім, коли ти пішов гратися, а я поспішав на поїзд, ти озирнувся, помахав мені рукою і гукнув: «До побачення, тату!». Я ж насупив брови і відповідав: «Розпрями плечі!». Під кінець дня все почалося спочатку. Дорогою додому я помітив, що ти грався навколішки. На твоїх панчохах були дірки. Я принизив тебе перед товаришами, змусивши йти додому попереду себе. Панчохи коштують дорого, і якби ти повинен був купувати їх за власні гроші, то був би акуратнішим! Уяви тільки, сину, що це казав твій батько!

А пам'ятаєш, як ти увійшов до бібліотеки, - несміливо, з острахом у погляді? Коли я мимохіть поглянув на тебе поверх газети, роздратований, що мені заважають, ти нерішуче зупинився. «Чого тобі?» - різко запитав я. Ти нічого не відповів, але раптом кинувся до мене, обійняв за шию і поцілував. Твої рученята стисли мене з любов'ю, яку Бог вклав у твоє серце і яку навіть моє зневажливе ставлення не висушило. А потім ти пішов, дріботячи ніжками, угору по східцях. Так ось, сину, невдовзі після цього газета вислизнула з моїх рук, і мною заволодів жахливий, огидний страх. Що зі мною зробила звичка? Звичка прискіпуватися, розпикати - такою була моя нагорода тобі за те, що ти маленький хлопчик. Адже не можна сказати, що я не любив тебе, просто занадто багато очікував від юності і міряв тебе міркою власних років. А у твоїй вдачі так багато здорового, прекрасного і щирого. Твоє маленьке серце - велике, як світанок над далекими пагорбами. Це проявилось у твоєму стихійному пориві, коли ти кинувся до мене, щоб поцілувати перед сном. Я прийшов до твого ліжечка в темряві і, присоромлений, схилив перед тобою коліна! Це слабка спокута. Знаю, ти не зрозумів би цих речей, якби я тобі сказав їх, коли прокинешся. Але завтра я буду справжнім батьком! Буду дружити з тобою, страждати, коли ти страждаєш, і сміятися, коли ти смієшся. Я прикушу собі язика, якщо з нього буде готове злетіти роздратоване слово. Я постійно повторюватиму, як заклинання: «Адже він лише хлопчик, маленький хлопчик». Боюся, що я подумки бачив у тобі дорослого чоловіка. Проте коли бачу тебе, сину, стомлено зіщуленого у ліжечку, я розумію - ти ще дитина. Ще вчора ти був на руках у матері, й голівка твоя лежала на її плечі. Я вимагав від тебе багато, надто багато.

Пам'ятка для батьків гіперактивної дитини

Гіперактивні діти сьогодні зустрічаються все частіше і частіше, що психологи розцінюють як реакцію на сучасний стрімкий світ.

Гіперактивна дитина – це не просто малюк, який любить бігати і не слухається батьків. Це дитина, якій необхідно постійно знаходитися в активному русі – вона стрибає, бігає, задає величезну кількість запитань і все це робить одночасно.

Не можна встановлювати які-небудь рамки для гіперактивної дитини – спроби приборкати і заспокоїти її можуть вилитися в серйозні психологічні травми. Тому таку дитину потрібно включати у різні види діяльності.

У першу чергу потрібно пам'ятати про те, що активна дитина – це насамперед здорова дитина. Коли малюк чудово себе почуває, він і поводить себе відповідним чином, у той час як слабкі і хворі діти воліють сидіти на місці. Гіперактивні діти, на відміну від звичайних, які просто люблять побігати, не можуть всидіти на місці ні хвилини і вимагають вічного руху не тільки у фізичному, але і в психологічному плані. Вони багато говорять, задають багато питань. Але якщо звичайні діти активні не скрізь і не завжди, добре сплять і відчують себе умиротвореним, то гіперактивній дитині іноді доводиться нелегко. Така дитина внаслідок надлишку енергії нерідко виступає в ролі першоджерела скандалів, проявляє невмотивовану агресію.

Ознаки гіперактивності у дітей:

- Багато і швидко розмовляють, проковтують слова, часто недослуховують інших, перебивають, задають безліч питань і практично не слухають відповіді на них.
- Знаходяться в постійному русі, не контролюючи себе. Навіть у стані перевтоми вони продовжують рухатися, а остаточно втомившись, впадають в істерику або плачуть.
- Практично не реагують на заборони і незалежно від обстановки поведуться однаково активно.
- Досить часто провокують конфліктні ситуації, не вміють стримувати свою агресивність, кусаються, б'ються й т.п. Приблизно 7% всіх малюків – гіперактивні діти.

Причин може бути безліч – проблеми при народженні малюка, порушення в грудному віці, швидкий темп життя, погана екологія тощо. Але далеко не всі гіперактивні діти потребують спеціального медикаментозного лікування

та прийняття серйозних заходів. Для того, щоб полегшити стан дитини, необхідно постаратися створити спокійні умови життя, в родині повинна відчуватися добра, лагідна атмосфера.

Якщо батьки теж надто емоційні, в першу чергу їм доведеться навчитися керувати своїми власними почуттями та емоціями. Тільки у відповідній середовищі в спілкуванні зі спокійними людьми дитина навчиться контролювати себе.

Хорошим методом управління можуть стати «агресивні ігри» – вони допоможуть дитині позбутися від надлишку негативної енергії. Так, їй потрібно пояснити, що рвати рослини, бити тварин і людей не можна, а для того, щоб вона могла вилити свою агресію, можна дати м'яч, боксерські рукавички й грушу, нехай кидає каміння у воду з силою, копає в пісочниці ями і спрямовує свою агресію в фізичні дії.

Рекомендації батькам гіперактивних дітей

У своїх відносинах із дитиною дотримуйтеся «позитивної моделі». Хваліть її в кожному випадку, коли вона цього заслужила, підкреслюйте успіхи. Це допоможе зміцнити в дитини впевненість у власних силах.

Уникайте повторень слів «ні» і «не можна». Говоріть стримано, спокійно, м'яко.

Давайте дитині тільки одне завдання на певний відрізок часу, щоб вона могла його завершити. Для підкріплення усних інструкцій використовуйте зорову стимуляцію.

Заохочуйте дитину до всіх видів діяльності, що вимагають концентрації уваги.

Підтримуйте вдома чіткий розпорядок дня . Час прийому їжі, виконання домашніх завдань і сну повинний відповідати цьому розпорядкові .

Уникайте по можливості скупчень людей. Перебування у великих магазинах, на ринках, у ресторанах тощо чинить на дитину надмірно стимулюючий вплив.

Під час ігор обмежуйте дитину тільки одним партнером. Уникайте неспокійних, гучних приятелів. Оберегайте дитину від втоми, оскільки вона призводить до зниження самоконтролю і наростання гіперактивності.

Давайте дитині можливість витратити надлишкову енергію. Корисна щоденна фізична активність на свіжому повітрі: тривалі прогулянки, біг, спортивні заняття, посильна праця.

**Схема спостереження за поведінкою дитини,
що постраждала від насильства**

П. І. Б. дитини

Заповнив: батько, психолог, педагог

Дата заповнення

Підкресліть порушення поведінки дитини, що часто спостерігаються, додайте незазначені в переліку.

Характер порушень поведінки	У чому конкретно виявлялося таке порушення поведінки
Агресивність	ламає іграшки або споруди; дитина свариться з однолітками
Негативізм	робить усе навпаки; відмовляється навіть від цікавої гри; часто вживає слова «не хочу» або «не буду» тощо.
Демонстративність	відволікається на заняттях, перебиває рухи дорослих і однолітків, прагне звернути на себе увагу на шкоду організації занять; роблячи все навпаки, спостерігає за
Емоційна відгородженість	важко включається в колективну гру; уникає дивитися в обличчя співрозмовників; коли всі діти разом, прагне усамітнитися; дитина зайнята своєю справою і не помічає
«Псевдоглухота»	не виконує прохання, хоча чує і розуміє зміст вимоги
Запальність	кидає іграшки, може нагрубити дорослим, скривдити однолітків
Уразливість (емоційна нестійкість)	болісно реагує на зауваження; ображається, якщо програє у грі; незадоволений вираз обличчя
Конфліктність	дитина сама провокує конфлікт; не враховує бажань та інтересів однолітків у спільній діяльності тощо
Нерішучість	відмовляється від провідних ролей в іграх; уникає ситуації усного опитування на занятті; не відповідає, хоча знає відповідь
«Пустотливість»	реагує сміхом на зауваження дорослого; пустує; передражнює; похвала або осуд не викликають значної зміни у поведінці дитини

Страхи	страх пилососа; страх собаки; страх нових людей у новій ситуації; страх залишатися наодинці; страх темряви; страх від поривів вітру тощо
Тривога	неконцентрований, відсторонений погляд; дитина не може пояснити причини поведінки уникнення, зненацька здригається, проявляє невмотивовану боязкість,
Скутість	дитина скута у рухах, «повільна» у новій ситуації
Загальмованість	не знає, чим зайнятися; бездіяльно дивиться навколо; говорить занадто тихо; темп дій уповільнений; під час виконання дій за сигналом запізнюється та ін.
Егоцентричність	вважає, що всі іграшки, всі цукерки виключно для неї; прагне нав'язати свою гру дітям
Уникання розумових зусиль	не дивиться «мультики»; швидко стомлюється від доступного для віку розумового завдання
Дефіцит уваги	Не концентрує увагу на занятті; доводиться повторювати завдання по декілька разів; перепитує умови виконання завдання
Рухове розгальмування (гіперактивність)	поспішно планує власні дії; встає на першій половині заняття, коли інші діти ще сидять; темп дій прискорений; кількість дій надмірна (багато зайвих рухів та ін.); швидко
Мовне розгальмування	говорить занадто голосно, темп мови прискорений; переговорюється на занятті, незважаючи на зауваження дорослого та ін.
Нерозуміння складних словесних інструкцій	плутає або пропускає послідовність дій за словесною інструкцією дорослого
Нерозуміння простих словесних інструкцій	орієнтується на наочний зразок поведінки або дій дорослого, а не на пояснення завдання
Знижена працездатність (розумова)	швидко стомлюється від завдання, яке потребує розумової активності тощо
Знижена працездатність (фізична)	швидко стомлюється на прогулянці; втомлюється від фізичного навантаження, знижує працездатність на початку заняття; вимагає варіювання складності завдання,

**Рекомендації щодо роботи з дітьми для попередження насильства
(Пам'ятка для шкільного персоналу)**

Якщо дитина розповідає вам про насильство:

Поставтеся до дитини серйозно.

Спробуйте зберігати спокій.

Заспокойте та підтримайте дитину словами: «Добре, що ти мені сказала. Ти правильно зробила»; «Ти в цьому не винна»; «Не ти одна потрапила в таку ситуацію, це трапляється також і з іншими дітьми»; «Мені треба сказати декому (соціальному працівникові і/та поліцейському офіцеру) про те, що це трапилося. Вони захочуть задати тобі кілька запитань. Вони допоможуть зробити так, щоб ти почувала себе у безпеці» (Пам'ятайте, Ви можете показати дитині, що ви розумієте її почуття з цього приводу, але ви не повинні залишати дитині вибору.) Скажіть дитині: «Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано».

Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або гнівається на нього (він може виявитися членом родини, батьком або опікуном).

Терпляче відповідайте на питання та розвіюйте тривоги дитини.

Стежте за тим, аби не давати обіцянок, які ви не зможете виконати (наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або «З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять»).

Якщо дитина говорить про це в класі: Покажіть, що ви прийняли це до відома, наприклад: «Це дуже серйозно. Давай ми з тобою поговоримо про це пізніше», і змініть тему. Організуйте якнайшвидше розмову з дитиною наодинці (наприклад, на найближчій перерві, під час перерви на обід).

Процедура повідомлення: варіюють у різних установах і в різних законодавствах. Ознайомтеся із правилами вашої школи і дійте відповідно. Деякі кроки можуть частково відрізнятися від запропонованих тут.

Повідомте директора про те, що дитина розповіла вам про насильство (залиште дитину із секретарем або з іншим працівником школи, але не залишайте дитину саму).

Повідомте владу самі, якщо директора або його заступника немає на місці.

Уточніть конфесію (релігійну приналежність) дитини, якщо у вашому районі діє більш ніж одна організація з захисту дітей (ОЗД), з якою можна зв'язатися.

Простежте щоб працівників ОЗД поінформували про те, скільки часу вони мають у своєму розпорядженні, щоб вони могли розрахувати свої дії.

Зачекайте з повідомленням батьків доти, доки директор і співробітники поліції або ОЗД не визначать найкращий час і спосіб, щоб це зробити.

Плануйте подальші дії разом зі співробітниками поліції або ОЗД. З'ясуєте, чи збираються вони приїхати до школи або додому до дитини й коли саме, чи вони обмежаться тільки консультуванням.

Повідомте поліції або ОЗД всю інформацію, що стосується дитини та її родини, яка може допомогти при плануванні подальших дій.

Залишайтеся з дитиною, поки співробітники поліції або ОЗД не приїдуть до школи, розуміючи, що дитині необхідна підтримка.

Запитайте дитину, чи не бажає вона, щоб разом з нею залишився хтось із дорослих для підтримки при розмові з поліцією або ОЗД. Скажіть дитині про те, з ким вона може залишитися. Поважайте бажання дитини. Дитина може захотіти, а може й не захотіти, щоб з нею був хто-небудь дорослий.

Проконсультуйтеся з поліцією та ОЗД перед тим, як відпустити дитину додому на обід або після школи, якщо їх представники ще не поговорили з дитиною.

Обговоріть зі співробітниками ОЗД або поліції, якою інформацією ви можете поділитися з дитиною та її батьками, якщо вони ще не опитали дитину.

Якщо дитина повідомила, що її кривдник - інший учень, уживайте тих самих заходів. Спочатку проконсультуйтеся з поліцією або ОЗД, перш ніж поговорити з цим учнем або з його батьками. Тільки поліція або ОЗД може спілкуватися з тим, кого обвинуватила дитина.

Після розкриття:

Поговоріть з колегою або з кимось іншим, кому ви довіряєте, про свої почуття. Такі випадки завжди важко переживати, а Вам теж потрібна підтримка.

Довідайтеся, чи зможете ви одержати інформацію про стан розслідування, про вжиті заходи тощо, і якщо зможете, то як.

Підтримуйте зв'язок з дитиною, якій необхідна постійна підтримка (наприклад, скажіть їй: «Якщо захочеш поговорити, я у твоєму розпорядженні»).

Поважайте право дитини на усамітнення, не викриваючи її іншим шкільним працівникам та учням. Не відкладайте повідомлення. Пам'ятайте, якщо ви підозрюєте, що дитина стала жертвою будь-якого насильства, ви відповідальні перед законом і повинні сповістити про це владі.

Алгоритм дій працівників системи освіти у випадку виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

(Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.

Рекомендації

У випадках, коли Ви маєте підозри у тому, що по відношенню до дитини вчинено жорстоке поводження або є реальна загроза його вчинення (вдома з боку батьків, піклувальників, з боку однолітків, з боку інших працівників навчального закладу або інших осіб)

Варіанти дій

Варіант I: Ви можете повідомити про це в усній чи письмовій формі адміністрацію навчального закладу.

Варіант II: Ви можете самостійно письмово повідомити про це територіальний підрозділ Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Варіант III: Ви можете самостійно повідомити про виявлений факт жорстокого поводження кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

У випадках, коли до Вас звернулась дитина з усною скаргою щодо жорстокого поводження з нею

Варіант I: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до адміністрації навчального закладу.

Варіант II: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до територіального підрозділу служби у справах дітей.

Варіант III: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до органу внутрішніх справ.

Варіант IV: повідомте про це в усній чи письмовій формі від свого імені перелічені органи.

У випадках, коли Ви стали свідком жорстокого поводження з дитиною

Якомога швидше повідомте про цей факт міліцію в усній чи письмовій формі. Одночасно можете повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей, адміністрацію закладу.

Яким чином відбувається документування Вашого звернення чи повідомлення, або звернення дитини

У разі звернення або повідомлення до адміністрації закладу

Якщо звернення (повідомлення) усне, то адміністрація закладу зобов'язана оформити це повідомлення письмово з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Адміністрація закладу зобов'язана терміново (протягом однієї доби) передати цей документ територіальному підрозділу Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Служба у справах дітей повинна належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до законодавства України.

У разі звернення або повідомлення до територіального підрозділу служби у справах дітей

Ваше звернення має бути належним чином оформленим відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян». Зокрема стаття 5 цього Закону передбачає такі вимоги до звернення: «...У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. ... Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати».

Закон України «Про звернення громадян» допускає й усну форму звернення. При цьому посадова особа, яка приймає усне звернення повинна вчинити ті самі дії, що й у разі письмового звернення. Однак письмова форма звернення зменшує ризик ймовірного недбалого ставлення збоку посадової особи.

У разі звернення або повідомлення до органу внутрішніх справ

Повідомити можна в письмовій чи усній формі, зокрема телефоном. У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівник органу внутрішніх справ складає протокол цього звернення чи повідомлення.

Письмове звернення орган внутрішніх справ реєструє належним чином передбаченим законодавством України.

Чого не треба робити

Не треба намагатися самотужки розв'язати проблему. Це може призвести до порушення законодавства та бути небезпечним для Вас особисто. Наприклад, не треба самотійно приймати рішення щодо відвідування сім'ї, де, Ви підозрюєте, вчинено жорстоке поводження по відношенню до дитини.

Ваші дії припиняються у той час, коли звернення або повідомлення передано компетентним органам. На наступних етапах Ви можете бути залучені до розв'язання ситуації як фахівець, дії якого погоджено з міжвідомчою командою та внесені до спільного плану дій надання допомоги дитині (та її сім'ї).

Що далі...

Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, яким передано звернення чи повідомлення. Але, звичайно, що Вас турбуватимуть результати розгляду звернення чи повідомлення (складеного Вами особисто або за зверненням дитини).

Порядок дії відповідних служб та посадових осіб, до яких було передано

звернення або повідомлення з приводу жорстокого поводження з дитиною або реальної загрози його вчинення та механізми взаємодії, визначає законодавство України.

СТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Законодавство передбачає інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення).

Також у самому зверненні (повідомленні) може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи, бути присутнім під час розгляду звернення тощо.

Методи роботи щодо подолання агресивності

Вправи, направлені на навчання дитини прийнятним способом розрядки гніву і агресивності

Листи гніву

1. Психолог просить дитину подумати про ту людину, яка викликає у неї злість і активне неприйняття, а також про ті ситуації, пов'язані з цією людиною, де дане відчуття виявлялося особливо гостро.

2. Психолог просить дитину написати лист цій людині (частіше - це один з батьків або обоє батьків, однокласник, педагог).

Хай в цьому листі дитина чесно і щиро розповість, що вона переживає, коли бачить цю людину, коли чує докори, зауваження, а можливо, і образи на свою адресу, що їй хочеться зробити у відповідь.

Важливо, щоб дитина повністю виразила свої відчуття, звільняючись від них (попередьте дитину, що крім неї цей лист ніхто ніколи не побачить і не прочитає).

3. Після того, як дитина напише лист, її питають, що хочеться зробити з ним: розірвати, зім'яти, спалити, просто викинути, прив'язати до ниточки повітряної кульки, яка летить тощо. Важливо не пропонувати дитині варіанти дій, а почути її бажання. Часто діти хочуть знищити лист, символічно вивільняючись від негативного відчуття.

4. Необхідно обговорити з дитиною: чи було важко їй писати лист; чи все вона висловила, чи щось залишилося невисловленим; чи змінився її стан після написання листа.

Малювання гніву

Для виконання вправи знадобляться листи паперу для малювання, кольорова крейда, фломастери (пластилін, глина).

1. Психолог просить дитину подумати про ту ситуацію (людину), яка викликає максимальне відчуття гніву, агресії з її сторони.

2. Психолог просить дитину відзначити, в яких частинах (частині) тіла вона максимально відчуває свій гнів. Обговорює це з дитиною.

3. Коли дитина розказуватиме про свої відчуття, її питають: «На що схожий твій гнів?», чи «Можеш ти зобразити його у вигляді малюнка або зліпити свій гнів з пластиліну?»

4. Важливо обговорити з дитиною її малюнок, виявляючи при цьому щирі цікавість, і відзначити: що зображено на малюнку; що відчувала дитина, коли малював свій гнів; чи може вона поговорити від імені свого малюнка (для виявлення прихованих мотивів і переживань); чи змінився її стан, коли вона повністю промалювала свій малюнок.

5. Далі дитину питають, що їй хочеться зробити з цим малюнком.

Т.П. Смирнова відзначила, що деякі діти мнуть малюнок, деякі рвуть і викидають, хтось б'є по ньому, але більшість дітей говорить, що їх «малюнок вже став іншим». В цьому випадку варто попросити дитину зобразити змінений варіант і також обговорити його з дитиною: що вона відчуває, коли малює новий варіант; чи може вона поговорити від імені нового малюнка; яким став її стан тепер.

6. Т.П. Смирнова пише, що часто діти в ході малювання (ліплення) свого гніву починають виказувати все, що вони думають з приводу своєї ситуації і свого кривдника. Не потрібно заважати їм оскільки чим повніше вони висловляться, тим більше це буде сприяти зміні образу в позитивну сторону, а отже, позитивній зміні їх емоційного стану в цілому.

Гра «Тух-тиби-дух»

Мета: зняття негативних настроїв і відновлення сил.

"Я повідомлю вам по секрету особливе слово. Це чарівне заклинання проти поганого настрою, образ і розчарувань. Щоб воно подіяло посправжньому, необхідно зробити наступне. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться навпроти одного з учасників, подивіться йому в очі і тричі сердито-пресердито вимовте чарівне слово: "Тух-тиби-дух". Потім продовжуйте ходити по кімнаті, час від часу підходьте до когось і кажіть чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, потрібно дивитися в очі людині, що стоїть перед вами". У цій грі є комічний парадокс: хоча діти повинні вимовляти слово "Тух-тиби-дух" сердито, вони не можуть не сміятися.

Якщо діти занадто збуджені або назріла конфліктна ситуація на перерві перед уроком можна провести гру «Мішечок для криків».

Гра «Штовхалки»

Мета: навчити дітей контролювати свої рухи.

Діти розбиваються на пари. Стають на відстань випростаних рук один від одного, упираються долонями. За сигналом ведучих починають штовхатися, намагаючися зрушити суперника з місця.

Можна вводити нові варіанти гри: штовхатися, схрестивши руки; штовхати партнера тільки лівою рукою; штовхатися спиною до спини.

Казкотерапія

1. Прослуховування казки і обговорення поведінки головних героїв у системі оцінок, категорій «добре – погано».

2. Малювання за мотивами казки. Дітям можна запропонувати намалювати героя, який сподобався чи не сподобався; героя, який чимось схожий на дитину; героя, коли він змінився на краще тощо.

3. Програвання епізодів казки за допомогою іграшок або ляльок. Це дає можливість дитині пережити деякі емоційно значущі ситуації, програти й відреагувати емоції, отримати новий досвід.

4. Творча робота за мотивами казки (придумування іншого завершення, продовження казки, введення нових героїв, зміна характерів героїв, розповіді казку від імені героя).

**Правила безпечного користування Інтернетом
(рекомендації для учнів молодшого шкільного віку)**

Нікому без дозволу батьків не давати особисту інформацію: домашню адресу, номер домашнього телефону, робочу адресу батьків, їхній номер телефону, назву й адресу школи.

Якщо знайдете якусь інформацію, що турбує вас, негайно сповістіть про це батьків.

Ніколи не погоджуватися на зустріч з людиною, з якою ви познайомилися в Інтернеті. Якщо все ж таки це необхідно, то спочатку потрібно спитати дозволу батьків, а зустріч повинна відбутися в громадському місці й у присутності батьків.

Не посилати свої фотографії чи іншу інформацію без дозволу батьків.

Не відповідати на невиховані й грубі листи. Якщо одержите такі листи не з вашої вини, то сповістіть про це батьків, нехай вони зв'яжуться з компанією, що на-дає послуги Інтернет.

Розробити з батьками правила користування Інтернетом. Особливо домовитися з ними про прийнятний час роботи в Інтернеті і сайти, до яких ви збираєтесь заходити.

Не заходити на аморальні сайти і не порушувати без згоди батьків ці правила.

Не давати свої паролі нікому, крім батьків, навіть найближчим друзям.

Не робити протизаконних вчинків і речей в Інтернеті.

Не шкодити і не заважати іншим користувачам.

**Рекомендації батькам щодо профілактики
інтернет-залежності дітей**

1. Для більшості дітей Інтернет є важливою частиною їх суспільного життя, тому забороняти його категорично не можна. Але можна регламентувати час, проведений біля комп'ютера і встановити для дітей деякі обмеження. Для цього розробіть разом з дитиною, запишіть і повісьте на видне місце внутрішньосімейні правила використання Інтернету. У них можна включити наступні обмеження: кількість часу, який щодня проводить в Інтернет дитина, в який час (до або після домашніх завдань, спортивних тренувань і т.д.) він може ним користуватися, обмеження на відвідування чатів або перегляд матеріалів «для дорослих».

2. Не купуйте дитині персональний комп'ютер. Він повинен знаходитися в загальній кімнаті вашої квартири, а не в кімнаті дитини. Тоді вам не потрібно буде щохвилини перевіряти, чим займається син чи дочка .

3. Строго стежте за тим, щоб дитина проводив більше часу на повітрі, в компанії своїх однолітків. Не забувайте про позашкільні заняття і захоплення. Тоді ризик потрапити в Інтернет-залежність буде набагато менше.

4. Якщо ваша дитина відчуває труднощі в спілкуванні з однолітками, наприклад, через надмірну сором'язливість, допоможіть йому налагодити контакти, можливо, за допомогою психолога. Запрошуйте додому його однокласників, запропонуйте синові або дочці записатися в театральний гурток чи студію художнього слова – ці заняття сприяють усуненню комплексів у спілкуванні.

5. Тактовно і обережно контролюйте своїх дітей в Інтернеті. Для цього ознайомтеся з програмами, які обмежують використання Інтернету та здійснюють контроль над відвідуваними сайтами, наприклад, MSN Premium. Однак пам'ятайте, що кмітливий дитина, якщо постарасться, може і відключити цю службу. Тому головне – довіряти дітям і розвивати у них самоконтроль, дисципліну і відповідальність.

6. Якщо ви помітили, що дитина цікавиться онлайн-іграми на певну тему, запропонуйте йому почитати книгу відповідної тематики або купіть настільну гру, словом, зацікавте іншими заняттями.

7. Інтернет-ресурси (корисні посилання)

<http://comp-doctor.ru/> - чим хворіють користувачі комп'ютерів. Профілактика та лікування «комп'ютерної залежності». Ви отримаєте поради щодо того, як поєднати здоровий спосіб життя і роботу за комп'ютером.

<http://www.psyline.ru/inzav.htm> - залежність від комп'ютера та Інтернет: психологічні, фізичні симптоми залежності, терапія.

<http://user.lvs.ru/vita/games.htm> - де межа, що відділяє звичайне захоплення від залежності? Що робити, якщо близька Вам людина годинами сидить за комп'ютером, граючись «іграшками»? На ці та інші питання дасть відповідь лікар-психіатр, психотерапевт В. О. Бурова. На цьому сайті Ви також зможете протестуватися на Інтернет-залежність.

<http://www.computerra.ru/focus/36519/> - Що таке адикція? Мобільна залежність і як її розпізнати? Поради психолога, як позбавитися мобільної залежності.

<http://www.po-miry.ru/MEDICINA/DEPENDENCE/computer.htm> - види залежності. Інтернет-залежність та її форми. Діагностика, профілактика, лікування. Тести на виявлення Інтернет-залежності, гейм-залежності.

<http://flogiston.ru/articles/netpsy> - підбірка статей, присвячених темі «Психологія та Інтернет»: формування залежності від рольових ігор, Інтернет-залежність підлітків, вплив комп'ютерної залежності на особистість людини, закони життя комп'ютерної та Інтернет-культури, шкала Інтернет-залежності А. Жичкіної та ін.

<http://obd-ditu.at.ua/tests/0-1-0> - тест, розроблений Кімберлі Янг на наявність Інтернет-залежності.

<http://www.gameovergood.ru/> - основні симптоми ігроманії, як позбавитися від ігрової залежності, лікування ігроманії.

http://school7.osvitakp.com.ua/index.php?sub_section_select=90&section_select=35 - онлайн тести на виявлення Інтернет-залежності для дітей і для батьків.

<http://megasite.in.ua/15928-nebezpechni-igri-azart-igrovi-avtomati-zalezhnist-igromaniya-ludomaniya.html> - залежність від азартних ігор, ігрових автоматів. Що треба робити, щоб не потрапити в ігрову залежність. Лікування Інтернет-залежності.

<http://www.uoz.cn.ua/pub011112.htm> - рекомендації лікаря щодо зменшення шкідливого впливу мобільних телефонів на здоров'я людини.

http://lnit2.at.ua/publ/internet_zalezhnist_ditej_ta_pidlitkiv/1-1-0-5 - Інтернет-залежність дітей та підлітків.

Законодавство України щодо протидії булінгу

(Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. /
Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019.
132 с. / С.11-124)

*Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України
щодо протидії булінгу (цькуванню)»*

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести зміни до таких законодавчих актів України: 1.У Кодексі України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984 р., № 51, ст. 1122):

1) частину другу статті 13 після цифр «173» доповнити цифрами «173-4»;

2) доповнити статтею 173-4 такого змісту: Стаття 173-4. Булінг (цькування) учасника освітнього процесу Булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого, – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, – тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин. Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Діяння, передбачене частиною другою цієї статті, вчинене малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин. Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку;

3) абзац перший частини третьої статті 184 доповнити словами та цифрами «крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою статті 173-4 цього Кодексу»;

4) статтю 221 після цифр «173-173-2» доповнити цифрами «173-4»; 5) абзац другий пункту 1 частини першої статті 255 після цифр «173-173-2» доповнити цифрами «173-4».

2. У Законі України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради України, 2017 р., № 38-39, ст. 380): 1) частину першу статті 1 доповнити пунктом 3-1 такого змісту:

3-1) булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого;

2) частину другу статті 25 після абзацу дев'ятого доповнити новим абзацом такого змісту: здійснює контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядає скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймає рішення за результатами розгляду таких скарг; сприяє створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти та вживає заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу. У зв'язку з цим абзац десятий вважати абзацом одинадцятим;

3) частину третю статті 26 після абзацу дев'ятого доповнити п'ятьма новими абзацами такого змісту: забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі: з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє, затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування; скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу

(цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування; забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування); повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти. У зв'язку з цим абзац десятий вважати абзацом п'ятнадцятим;

4) частину другу статті 30 після абзацу двадцятого доповнити чотирма новими абзацами такого змісту: правила поведінки здобувача освіти в закладі освіти; план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти; порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування). У зв'язку з цим абзац двадцять перший вважати абзацом двадцять п'ятим;

5) у статті 53: у частині першій: абзац десятий після слів «форм насильства та експлуатації» доповнити словами «булінгу (цькування)»; після абзацу десятого доповнити новим абзацом такого змісту: отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування). У зв'язку з цим абзаци одинадцятий – сімнадцятий вважати відповідно абзацами дванадцятим – вісімнадцятим; частину третю доповнити абзацом шостим такого змісту: повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком яких вони були особисто або про які отримали достовірну інформацію від інших осіб;

6) у статті 54: частину першу доповнити абзацом двадцятим такого змісту: захист під час освітнього процесу від будь-яких форм насильства та експлуатації, у тому числі булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, від пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю; частину другу доповнити абзацом чотирнадцятим такого змісту: повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування);

7) у статті 55: у частині другій: абзац восьмий після слів «закладу освіти» доповнити словами «у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування)»; доповнити абзацами дев'ятим і десятим такого змісту: подавати керівництву або засновнику закладу освіти заяву про випадки булінгу (цькування) стосовно дитини або

будь-якого іншого учасника освітнього процесу; вимагати повного та неупередженого розслідування випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу; частину третю доповнити абзацами одинадцятим і дванадцятим такого змісту: сприяти керівництву закладу освіти у проведенні розслідування щодо випадків булінгу (цькування); виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти;

8) частину першу статті 64 після абзацу восьмого доповнити двома новими абзацами такого змісту: з урахуванням пропозицій центрального органу виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, розробляє та затверджує план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, порядок реагування на випадки булінгу (цькування), порядок застосування заходів виховного впливу;

9) частину першу статті 65 після абзацу шостого доповнити новим абзацом такого змісту: сприяють розробленню плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти. У зв'язку з цим абзаци сьомий і восьмий вважати відповідно абзацами восьмим і дев'ятим;

10) у статті 66: частину першу після абзацу сьомого доповнити новим абзацом такого змісту: сприяють розробленню плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти. У зв'язку з цим абзац восьмий вважати абзацом дев'ятим; частину другу після абзацу одинадцятого доповнити новим абзацом такого змісту: сприяють розробці плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти. У зв'язку з цим абзац дванадцятий вважати абзацом тринадцятим;

11) пункт 2 частини другої статті 71 доповнити абзацом п'ятим такого змісту: випадків булінгу (цькування) в закладах освіти та заходів реагування на такі випадки, вжитих керівництвом закладу освіти або його засновником;

12) частину четверту статті 73 після абзацу третього доповнити двома новими абзацами такого змісту: здійснювати перевірку заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти, повноту та своєчасність заходів реагування на такі випадки з боку педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, керівництва та засновника закладу освіти; аналізувати заходи для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). У зв'язку з цим абзаци четвертий – восьмий вважати відповідно абзацами шостим – десятим;

13) частину другу статті 76 викласти в такій редакції: 2. Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує профілактику та запобігання булінгу (цькуванню), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). Соціально-педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами.

II. Прикінцеві положення 1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування. 2. Кабінету Міністрів України протягом трьох місяців з дня набрання чинності цим Законом: привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом; забезпечити приведення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом.

Президент України П. ПОРОШЕНКО
м. Київ 18 грудня 2018 року № 2657-VIII

Витяги із Закону України «Про освіту»

Стаття 1 п. 31 :

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є: - систематичність (повторюваність) діяння; - наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); - дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Стаття 52. Категорії учасників освітнього процесу. Учасниками освітнього процесу є: - здобувачі освіти; - педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; - батьки здобувачів освіти; - фізичні особи, які провадять освітню діяльність; - інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти. **Стаття 25. Права і обов'язки засновника закладу освіти:** здійснює контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядає скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймає рішення за результатами розгляду таких скарг; сприяє створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти та вживає заходів для надання соціальних та

психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу.

Стаття 26. Керівник закладу освіти забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі: з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє, затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування; скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування; забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування); повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти.

Стаття 30. Прозорість та інформаційна відкритість закладу освіти. Заклади освіти, що мають ліцензію на провадження освітньої діяльності, зобов'язані забезпечувати на своїх веб-сайтах (у разі їх відсутності – на веб-сайтах своїх засновників) відкритий доступ до такої інформації та документів: правила поведінки здобувача освіти в закладі освіти; план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти; порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

Стаття 53. Права та обов'язки здобувачів освіти. Здобувачі освіти мають право на: захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти; отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування); повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком яких вони були особисто або про які отримали достовірну інформацію від інших осіб.

Стаття 54. Права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних і

наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу захист під час освітнього процесу від будь-яких форм насильства та експлуатації, у тому числі булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, від пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю; повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).

Стаття 55. Права та обов'язки батьків здобувачів освіти. Батьки здобувачів освіти мають право: отримувати інформацію про діяльність закладу освіти, у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування), результати навчання своїх дітей (дітей, законними представниками яких вони є) і результати оцінювання якості освіти у закладі освіти та його освітньої діяльності. подавати керівництву або засновнику закладу освіти заяву про випадки булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу; вимагати повного та неупередженого розслідування випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу.

Батьки здобувачів освіти зобов'язані: сприяти керівництву закладу освіти у проведенні розслідування щодо випадків булінгу (цькування); виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти.

Стаття 64. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки. Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки: з урахуванням пропозицій центрального органу виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, розробляє та затверджує план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, порядок реагування на випадки булінгу (цькування), порядок застосування заходів виховного впливу; узагальнює та оприлюднює інформацію про випадки булінгу (цькування) в закладах освіти.

Стаття 65. Повноваження державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти. 1. Державні органи, до сфери управління яких належать заклади освіти: «сприяють розробленню плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти». **Стаття 66.** Повноваження органів місцевого самоврядування,

Верховної Ради Автономної Республіки Крим 1. Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради, Київська та Севастопольська міські ради: сприяють розробленню плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти.

Стаття 71. Громадський нагляд (контроль) у сфері освіти. Суб'єкти громадського нагляду (контролю) мають право: 2) проводити моніторинг та оприлюднювати результати, зокрема, щодо: «випадків булінгу (цькування) в закладах освіти та заходів реагування на такі випадки, вжитих керівництвом закладу освіти або його засновником».

Стаття 73. Інститут освітнього омбудсмена. Освітній омбудсмен відповідно до покладених на нього завдань має право: здійснювати перевірку заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти, повноту та своєчасність заходів реагування на такі випадки з боку педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, керівництва та засновника закладу освіти; аналізувати заходи для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

Стаття 76. Психологічна служба та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти 2. Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує профілактику та запобігання булінгу (цькуванню), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). Соціально-педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами.

Витяг з Закону України «Про загальну середню освіту»

Стаття 231 . Керівник закладу загальної середньої освіти. Права і обов'язки керівника закладу загальної середньої освіти визначаються Законом України «Про освіту», цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 29. Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють 1. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право: подавати заяву керівництву закладу загальної середньої освіти або його засновнику про випадки булінгу (цькуванню) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу; вимагати повного та неупередженого розслідування випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані: сприяти керівництву закладу загальної середньої освіти у проведенні розслідування щодо виявлених фактів булінгу (цькування); виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти. **Стаття 37.** Повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в системі загальної середньої освіти Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у

сфері освіти: з урахуванням пропозицій центрального органу виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, розробляє та затверджує план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти, порядок реагування на випадки булінгу (цькування), порядок застосування заходів виховного впливу, а також узагальнює та оприлюднює інформацію про випадки булінгу (цькування) в закладах освіти.

Стаття 39. Управління та громадське самоврядування закладу загальної середньої освіти 5. Громадський нагляд (контроль) у сфері загальної середньої освіти здійснюється відповідно до статті 71 Закону України «Про освіту».

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр. Перемоги, 10, м.Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96 e-mail: mon@mon.gov.ua, кодЄДРПОУ 38621185

Лист № 790 від 29.12.2018р.

Департаменти (управління) освіти і науки обласних,
Київської міської державних адміністрацій

Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу

Шановні колеги! Прийняття законів України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» потребує вжиття заходів до організації роботи у закладах загальної середньої освіти та місцевих органах управління у сфері освіти, спрямованих на захист прав та інтересів дітей, а також інших учасників освітнього процесу. До повноважень органів управління у сфері освіти з питань запобігання та протидії домашньому насильству та булінгу належать питання щодо забезпечення підготовки відповідних фахівців; включення до освітніх програм питань запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу; підвищення кваліфікації педагогічних працівників з цих питань; методичне забезпечення закладів освіти з питань запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу тощо. Провідну роль у боротьбі з булінгом та домашнім насильством відведено педагогічним працівникам закладів загальної середньої освіти, на яких, зокрема, покладено обов'язки щодо проведення з учасниками освітнього процесу виховної роботи із запобігання та протидії домашньому насильству та булінгу; інформаційно-просвітницьких заходів; необхідності невідкладного інформування визначені законом органи про випадки домашнього насильства, що стали їм відомі; організації роботи практичного

психолога та/або соціального педагога з постраждалими дітьми тощо. Для забезпечення виконання завдань, покладених на заклади загальної середньої освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу пропонуємо проводити таку роботу у координації із службами у справах дітей, підрозділами органів Національної поліції України, органами опіки і піклування, громадськими організаціями тощо; виносити зазначені питання на розгляд педагогічних рад. Обов'язки щодо проведення роботи, спрямованої на запобігання і протидію домашньому насильству та булінгу слід включити до посадових інструкцій педагогічних працівників. Крім того, під час проведення атестацій педагогічних працівників оцінювати стан виконання ними таких обов'язків.

З повагою Перший заступник Міністра Павло Хобзей МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ пр. Перемоги, 10, м. Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96 E-mail: mon@mon.gov.ua, код ЄДРПОУ 38621185 Лист № 1_11-881 від 29.01.2019р.
Департаменти (управління) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій

Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-УШ

Шановні колеги! Верховною Радою України було прийнято Закон України від 18 грудня 2018 року № 2657-УШ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», зокрема вказаним нормативно-правовим актом внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та Закону України «Про освіту» (далі – Закон) які направлені на удосконалення відносин у сфері протидії булінгу (цькуванню).

Звертаємо увагу департаментів (управлінь) освіти і науки обласних та Київської міської державних адміністрацій на необхідність доведення до відома та безумовного виконання керівниками органів управління освіти, керівниками закладів освіти, педагогічними, науково-педагогічними, працівниками, іншими учасниками освітнього процесу законодавчих вимог у зв'язку з прийняттям Закону. Текст закону розміщено на офіційному веб-сайті Верховної Ради України за посиланням <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>

Враховуючи викладене, Міністерство освіти і науки України на доповнення до листа в 29.12.2018 № 1/9-790 надсилає рекомендації для закладів освіти щодо застосування змін у законодавстві.

Згідно із Законом, булінг (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та, (або) такою, особою стосовно інших учасників

освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

З метою створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти має бути запроваджений комплексний підхід у сфері запобігання та протидії проявам булінгу (цькування). У комплексному підході можна відзначити два ключових напрями: управлінський і просвітницький.

Управлінський напрям — це аналіз ситуації в закладі освіти, розробка правил поведінки, алгоритмів дії, плану заходів, здійснення моніторингу його реалізації та безпечності, комфортності освітнього середовища тощо.

Управлінський напрям реалізується керівником закладу освіти та включає такі заходи:

Перевірку приміщень, території закладу освіти з метою виявити місця, які потенційно можуть бути небезпечними та сприятливими для вчинення булінгу (цькування), та організацію належних заходів безпеки (пост охорони, контрольно-пропускний режим, спостереження за місцями загального користування (їдальні, коридори, роздягальні, ігрові майданчики, шкільне подвір'я тощо) і технічними приміщеннями).

Розробку, затвердження та оприлюднення плану заходів, які пов'язані з запобіганням та протидією булінгу (цькуванню) в закладі освіти. В першу чергу, ці заходи мають бути спрямовані на формування стійкого переконання в учасників освітнього процесу щодо неприпустимості булінгу (цькування) в міжособистісних стосунках і мати практичний характер (забезпечувати набуття умінь та навичок ненасильницької поведінки). Планування заходів з метою запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти необхідно проводити на основі вивчення причин та умов виникнення можливих ситуацій, а також ймовірних ризиків проявів протиправної поведінки (насильницької поведінки). Вивчення ситуацій в закладі освіти та координація дій допоможе розробити такий план дій, який відповідатиме реальним потребам і враховуватиме реальні ресурси закладу освіти. У план заходів можна включити: тренінги, тематичні зустрічі та заняття, круглі столи, бесіди, консультації, спільні перегляди та обговорення тематичних відеосюжетів всіма учасниками освітнього процесу щодо ненасильницьких методів поведінки та виховання, вирішення конфліктів, управління власними емоціями та подолання стресу тощо.

План заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти, розробляється та затверджується керівником закладу освіти з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів):

- Національної поліції України;
- центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я (Міністерства охорони здоров'я);

- головного органу у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику (Міністерства юстиції);

- служб у справах дітей; - центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Розгляд та неупереджене з'ясування обставин випадків булінгу (цькування) в закладі освіти відповідно до заяв, що надійшли.

Керівник закладу освіти повинен довести до відома здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, працівників, батьків та інших учасників освітнього процесу щодо їх обов'язку повідомляти керівника закладу про випадки булінгу (цькування), учасниками або свідками якого вони стали, або підозрюють про його вчинення по відношенню до інших осіб за зовнішніми ознаками, або про які отримали достовірну інформацію від інших осіб. Відповідно до такої заяви керівник закладу видає рішення про проведення розслідування із визначенням уповноважених осіб. Для прийняття рішення за результатами розслідування керівник закладу освіти створює наказом комісію з розгляду випадків булінгу (цькування) (далі – Комісія) та скликає засідання. До складу такої Комісії можуть входити педагогічні працівники, (у тому числі психолог, соціальний педагог), батьки постраждалого та булера, керівник закладу та інші заінтересовані особи. Якщо Комісія визнала, що це був булінг (цькування), а не одноразовий конфлікт чи сварка, тобто відповідні дії носять систематичний характер, то керівник закладу освіти зобов'язаний повідомити уповноважені підрозділи органів Національної поліції України (ювенальна поліція) та Службу у справах дітей.

У разі, якщо Комісія не кваліфікує випадок як булінг (цькування), а постраждалий не згодний з цим, то він може одразу звернутись до органів Національної поліції України із заявою, про що керівник закладу освіти має повідомити постраждалого.

Рішення Комісії реєструються в окремому журналі, зберігаються у паперовому вигляді з оригіналами підписів всіх членів Комісії.

Потерпілий чи його/її представник також можуть звертатися відразу до уповноважених підрозділів органів Національної поліції України (ювенальна поліція) та Служб у справах дітей з повідомленням про випадки булінгу (цькування).

Налагодження роботи психологічної служби закладу освіти, зокрема в частині підвищення кваліфікації практичного психолога, соціального педагога та формування вмінь і навичок щодо виявлення, протидії та попередження булінгу (цькування).

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я всіх учасників цього процесу, тому керівник закладу освіти за будь-якого рішення комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування). Психологічний супровід таких осіб здійснює соціальний педагог у взаємодії із практичним психологом. З цією метою можна запровадити консультаційні години у практичного психолога і соціального педагога, скриньки довіри, оприлюднення телефонів довіри, зокрема:

- Національна дитяча «гаряча лінія» 116 111 або 0 800 500 225 (з 12.00 до 16.00);

- Гаряча телефонна лінія щодо булінгу 116 000;

- Гаряча лінія з питань запобігання насильству 116 123 або 0 800 500 335;

- Уповноважений Верховної Ради з прав людини 0 800 50 17 20; —
Уповноважений Президента України з прав дитини 044 255 76 75;

- Центр надання безоплатної правової допомоги 0 800 213 103;

- Національна поліція України 102.

Проведення регулярного моніторингу безпечності та комфортності закладу освіти та освітнього середовища шляхом опитування, анкетування та вжиття відповідних заходів реагування.

Просвітницький напрям – це системна робота з інформування, роз'яснення з метою формування навичок толерантної та ненасильницької поведінки, спілкування та взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Просвітницький напрям реалізується за участі педагогічних, науково-педагогічних працівників, здобувачів освіти, батьків та інших учасників освітнього процесу, шляхом організації тематичних заходів, зустрічей, бесід, консультацій. Принципи дотримання прав людини, толерантної поведінки, недискримінації, співробітництва та взаємоповаги рекомендовано зробити наскрізними темами для таких заходів та інших форматів роботи з попередження булінгу (цькування). Залучення громадських, батьківських, молодіжних організацій, представників служб у справах дітей та Національної поліції України (ювенальна превенція) дасть можливість урізноманітнити таку роботу та зробити її цікавішою. Результатом просвітницької роботи має бути знання всіма учасниками освітнього процесу своїх прав та можливостей, способів дій та реагування на випадки булінгу (цькування) свідками, учасниками або об'єктом якого вони стали або могли стати.

Керівник закладу освіти зобов'язаний забезпечити оприлюднення на веб-сайтах, на дошках оголошень та при проведенні інструктажів для всіх працівників закладу освіти:

- правил поведінки здобувачів освіти в закладі освіти;

- плану заходів закладу освіти, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню);

- процедури подання учасниками освітнього процесу заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти (форма заяви, примірний зміст, терміни та процедуру розгляду відповідно до законодавства тощо);

- порядку реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

До функцій засновника закладу освіти або уповноваженої ним особи відповідно до Закону належить здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти та розгляд скарг про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за відповідними заявами. Для виконання цих функцій

рекомендовано призначити відповідальну особу з числа педагогічних працівників та на своїх веб-сайтах оприлюднити інформацію, хто виконує відповідну функцію та процедуру подання заяв.

Крім того, згідно з КУпАП булінг (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладання штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів, або від 20 до 40 годин громадських робіт. Якщо булінг (цькування) вчинено групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, штраф становитиме від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів або громадські роботи на строк від 40 до 60 годин. Булінг (цькування), вчинений малолітньою або неповнолітньою особою, тягне за собою накладання штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладення на нього штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до 1 місяця з відрахуванням до 20 процентів заробітку.

Принагідно зазначаємо, що Міністерством освіти і науки України разом із партнерами було розроблено онлайн курс «Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти», на який вже відкрито реєстрацію за посиланням: <https://prometheus.org.ua/courses/>(розділ «Відкрито реєстрацію»).

Мета курсу – навчити освітян розпізнавати ситуації булінгу (цькування) та вчасно і правильно реагувати на його прояви в освітньому середовищі. Курс є повністю безкоштовним, а після успішного виконання завдань курсу можна буде отримати сертифікат про його завершення.

Т.в.о. Міністра

Павло ХОБЗЕЙ

Навчальне видання

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ ПОВЕДІНКИ

Навчальний посібник

Укладач *Лариса Василівна Мафтин*

Відповідальна за випуск *Романюк С.З.*

Літературний редактор *Лукул О.В.*

Технічний редактор *Чорасва Г.К.*

Дизайн обкладинки *Цибуляк В.Д.*

Підписано до друку 29.07.2021. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 20,1.

Обл.-вид. арк. 21,6. Тираж 50. Зам. Н-092.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.

58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002